

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ Г. С. СКОВОРОДИ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
УКРАЇНСЬКА ІНЖЕНЕРНО-ПЕДАГОГІЧНА АКАДЕМІЯ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КАМИШНІКОВА ГАННА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 338.488.2-051[378:34(043.5)]

ДИСЕРТАЦІЯ
ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ
ФАХІВЦІВ ГОТЕЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ТУРИЗМУ В
ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Г. В. Камишнікова

Науковий керівник:

Ткачова Наталія Олександрівна

доктор педагогічних наук, професор

Харків – 2017

АНОТАЦІЯ

Камишнікова Г. В. Формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму в процесі професійної підготовки. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». – Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Українська інженерно-педагогічна академія, Харків, 2017.

Дисертацію присвячено проблемі підвищення рівня правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму в процесі здійснення професійної підготовки.

У науковій роботі визначено базове поняття дослідження «правова компетентність майбутніх фахівців готельного господарства та туризму» як інтегративне професійно-особистісне утворення, яке проявляється в правовій обізнаності і здатності працівника дотримуватись у своїй поведінці і професійній діяльності чинних правових норм, а також у прагненні спонукати оточення до вирішення наявних проблем у межах правового поля. Установлено, що правова компетентність майбутнього фахівця виконує такі важливі функції: нормативно-ціннісну (забезпечує сприйняття індивідом права як особистісної цінності, що стає основою для гармонізації його відносин з іншими людьми на правовій основі та створює сприятливі передумови для повноцінної особистісної самореалізації); мотиваційно-спонукальну (активізує усвідомлення людиною ролі й місця права в сучасному суспільстві, важливості засвоєння громадянських прав, обов'язків та інших правових норм, необхідності їх дотримання на практиці; спонукає особистість до постійного вдосконалення правової компетентності); інформаційно-гностичну (каталізує самоосвітню діяльність людини в галузі права); організаційно-технологічну (передбачає використання засвоєних

знань у професійній діяльності й поведінці); діагностично-коригувальну (спрямовує людину на проведення аналізу власних дій і діяльності крізь призму правових норм, визначення причинно-наслідкових зв'язків основних правових явищ, що відбуваються в суспільстві, за необхідності примушує особу вносити певні корекції у свою поведінку чи діяльність).

На основі вивчення нормативних документів у галузі професійної підготовки майбутніх фахівців готельного господарства та туризму, а також наукових праць провідних учених із цієї проблеми доведено, що структура правової компетентності студентів указаних спеціальностей включає такі компоненти: мотиваційно-цільовий (наявність у майбутніх фахівців інтересу до правової сфери, мотивів щодо оволодіння правовою компетентністю та спроможності формулювати послідовну низку цілей на цьому шляху), ціннісно-оцінний (прийняття студентами цінностей правової держави, усвідомлення значущості правових аспектів професійної діяльності, сприйняття права і правової компетентності як особистісних цінностей), когнітивно-функціональний (сформованість у майбутніх фахівців професійно необхідних знань і вмінь правового характеру) та особистісно-вольовий (сформованість особистісних якостей, необхідних для ефективного здійснення професійної діяльності в правовому полі).

У межах дослідження теоретично обґрунтовано й розроблено технологію формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму під час здійснення професійної підготовки, що реалізується на основі врахування специфічного правового ядра професійної діяльності фахівців готельно-туристичної галузі. Експериментальною перевіркою запропонованої технології доведена її ефективність. Вірогідність результатів експериментальної роботи доведена засобами математичної статистики.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

уперше теоретично обґрунтовано, розроблено й експериментально перевірено технологію формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму, що реалізується на основі врахування специфічного правового ядра (цивільних, кримінальних, міжнародних правових норм) професійної діяльності фахівців готельно-туристичної галузі;

уточнено:

- суть правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму як інтегративного професійно-особистісного утворення, що проявляється в правовій обізнаності та здатності працівника дотримуватись у своїй поведінці й фаховій діяльності чинних у цій галузі правових норм, а також у прагненні спонукати оточення до вирішення наявних проблем у межах правового поля;

- змістове наповнення структурних компонентів (мотиваційно-цільового, ціннісно-оцінного, когнітивно-функціонального й особистісно-вольового) правової компетентності майбутніх фахівців готельно-туристичної індустрії;

- критерії й показники сформованості правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму: мотиваційно-аксіологічний (сформованість мотивів щодо оволодіння правовою компетентністю; характер ціннісного ставлення до права й до правової компетентності); знаннево-функціональний (сформованість професійно-правових знань і вмінь); особистісно-рефлексивний (характер прояву визначених особистісних якостей, ступінь адекватності самооцінки студентами цих якостей);

подальшого розвитку набули форми й методи формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму на основі реалізації імітаційного моделювання їхньої професійно-правової діяльності.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в розробленні та впровадженні теоретично обґрунтованої й експериментально перевіреної технології формування правової компетентності майбутніх фахівців у готельно-туристичній галузі в освітній процес закладів вищої освіти.

Теоретичні положення і практичні результати дослідження можуть бути використані в процесі професійної підготовки майбутніх фахівців готельного господарства та туризму й у системі підвищення кваліфікації викладачів вишів готельно-туристичного профілю для проведення семінарів, практикумів, факультативів.

Ключові слова: професійна підготовка, майбутній фахівець, готельне господарство та туризм, правова компетентність, технологія.

ABSTRACT

Kamyshnikova H. V. Legal Competence Formation in Future Specialists in Hotel Industry and Tourism in the Course of their Professional Training. – Qualification research paper as a manuscript.

Thesis for a PhD Degree in Pedagogical Sciences, speciality 13.00.04 – Theory and Methods of Professional Education. – H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukrainian Engineering and Pedagogical Academy, Kharkiv, 2017.

The thesis addresses the problem of raising the level of legal competence in future specialists in the hotel industry and tourism in the course of their professional training.

This research paper defines the basic research concept “legal competence of future specialists in the hotel industry and tourism” as an integrative professional and personal buildup that manifests itself in the legal awareness and ability of an employee to keep his or her behavior and professional activities in compliance

with the effective legal norms as well as in his or her efforts to encourage others to tackle the existing problems within the legal boundaries.

The paper establishes that the legal competence of a future specialist performs such important functions: norm-value (makes a person perceive law as a personal value, which becomes the foundation for harmonization of the person's relations with other people on a legal basis and creates favorable prerequisites for a full-scale personal fulfillment); motivation-incentive (boosts a person's awareness of the role and place of law in modern society, the importance of digesting civil rights, obligations and other legal norms, the necessity to observe them in life; encourages the person to continuously improve his or her legal competence); information-gnostic (catalyzes a person's self-education in law); organizational-technological (consists in applying the knowledge acquired in professional activities and behavior); diagnostic-corrective (directs a person to analyzing his or her actions and activities through the lens of legal norms and the cause-effect relations between the main legal phenomena occurring in society, and, if necessary, compels the person to adjust his or her behavior or activities accordingly).

Based on the study of the normative documents in the field of professional training of future specialists in the hotel industry and tourism as well as leading scientists' research papers on this problem, our research proves that the structure of the legal competence of the students in the above specialties includes the following components: motivation-target (future specialists' interest in the legal sphere, their motivation for acquiring the legal competence and the ability to formulate a consistent set of goals along the way), value-evaluation (students' acceptance of the values of a legal state, understanding of the importance of the legal aspects of their professional activity, perception of law and legal competence as their personal values), cognitive-functional (the maturity of profession-required legal knowledge and skills in the future specialists) and personality-volition (the

maturity of personal qualities required to effectively carry out professional activities within the legal boundaries).

The study provides theoretical grounds for and designs a technology for legal competence formation in future specialists in the hotel industry and tourism in the course of their professional training implemented with due regard to the specific legal core of the professional activities performed by specialists in the hotel industry and tourism. Within the framework of our research, we experimentally verified the proposed technology and proved its effectiveness. The experiment results reliability is confirmed by means of mathematical statistics.

The scientific novelty of the research consists in that it has:

for the first time theoretically substantiated, developed and experimentally verified a technology for legal competence formation in future specialists in the hotel industry and tourism implemented with due regard to the specific legal core (civil, criminal, international legal norms) of the professional activities of performed by specialists in the hotel industry and tourism;

specified:

- the essence of the legal competence of future specialists in the hotel industry and tourism as an integrative professional and personal buildup, which manifests itself in the legal awareness and ability of an employee to keep his or her behavior and professional activities in compliance with the effective legal norms effective in the field as well as in his or her efforts to encourage others to tackle the existing problems within the legal boundaries;

- the content of the structural elements (motivation-target, value-evaluation, cognitive-functional, and personality-volition) of the legal competence of future specialists in the hotel industry and tourism;

- the criteria and indicators of the maturity of the legal competence in future specialists in the hotel industry and tourism: motivation-axiological (the maturity of motives for acquiring the legal competence; the nature of the value attitude to law and legal competence); knowledge-functional (the maturity of professional

legal knowledge and skills); personal-reflexive (the nature in which the specified personal qualities manifest themselves, the extent to which students' self-evaluation of these qualities is adequate);

- *further developed* the forms and methods of legal competence formation in future specialists in the hotel industry and tourism based on implementation of simulation modeling of their professional legal activities.

The practical significance of the obtained results of the research consists in the development of a theoretically justified and experimentally verified technology for the legal competence formation in future specialists in the hotel and tourism industry and its introduction into the educational process of higher education institutions.

The theoretical ideas and practical results of the research can be used in professional training of future specialists in the hotel industry and tourism and in the professional development system for faculty of higher education institutions specializing in the hotel industry and tourism for conducting seminars, workshops, and electives.

Key words: professional training, future specialist, hotel industry and tourism, legal competence, technology.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дослідження

1. Камишнікова Г. В. Актуальні аспекти підготовки майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Класич. приват. ун-ту. Запоріжжя, 2015. Вип. 44 (97). С. 168–173.

2. Камишнікова Г. В. Правова компетентність як педагогічна категорія. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*: зб. наук. пр. Херсон. нац. техн. ун-ту. Херсон, 2015. Вип. 1 (12), т. 3. С. 41–43.

3. Камишнікова Г. В. До питання формування правової компетентності студентів у вищій школі. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*: зб. наук. пр. Київ. нац. лігвіст. ун-ту. К., 2015. Вип. 51. С. 167–170.

4. Камишнікова Г. В. Особливості формування правової компетентності в майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Запорізького класич. ун-ту. Запоріжжя: КПУ, 2016. Вип. 49 (102). С. 313–319.

5. Камишнікова Г. В. Обґрунтування моделі формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Класич. приват. ун-ту. Запоріжжя, 2016. Вип. 50 (103). С. 141–146.

6. Камишнікова Г. В. Технологія формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. *Гуманізація навчально-виховного процесу*: зб. наук. пр. Харків, 2017. № 2 (82). С. 27–31.

7. Kamyshnikova H., Tkachova N. The realisation of the technology of the formation of legal experts competence of hotels and tourism in higher education establishment. *Střredoevropský věstník pro vědu a výzkum*. 2017. № 4 (40). P. 47–51.

Опубліковані праці апробаційного характеру

8. Камишнікова Г. В. Основні вимоги до професійної підготовки майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. *Реалізація компетентнісного підходу в освітньому процесі середньої та вищої школи*: матер. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи (Харків, 14 квіт. 2015 р.). Х., 2015. С. 47–48.

9. Камишнікова Г. В. Суть поняття «правова компетентність». *Кафедра педагогіки в системі підготовки майбутнього вчителя*: матер. наук.-практ.

конф. викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи (Харків, 20 жовт. 2015 р.). Х., 2015. С. 26.

10. Камишнікова Г. В. Про формування правової компетентності майбутніх фахівців туристичної індустрії. *Актуальні проблеми фізичного виховання, реабілітації, спорту і туризму*: матер. VI міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 20–21 жовт. 2016 р.). Запоріжжя, 2016. С. 234–235.

11. Камишнікова Г. В. Евристичний діалог як засіб формування правової компетентності у студентів туристичних спеціальностей. *Самореалізація пізнавально-творчого і професійного потенціалу особистості в інноваційній освіті*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 16–17 листоп. 2016 р.). Суми, 2016. С. 109–112.

12. Камишнікова Г. В. Основні етапи формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. *Efektivní nástroje moderních věd – 2017: Materiály mezinárodní vědecko-practická konference* (Praha, 22–30 května 2017 r.). V. 8. Pedagogická vědy. Praha, 2017. S. 43–45.

13. Камишнікова Г. В., Ткачова Н. О. Структура та зміст правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туристичного бізнесу. *Aktualne problemy nowoczesnych nauk – 2017: Materiały XIII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji* (Przemyśl, 7–15 czerwca 2017 r.). T. 7. Pedagogiczne nauki. Muzyka i życie. Fizyczna kultura i sport. Przemyśl, 2017. S. 35–37.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1 ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ГОТЕЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ТУРИЗМУ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА.....	
	21
1.1 Витоки ідеї формування правової компетентності особистості...	21
1.2 Визначення суті правової компетентності студентів готельно- туристичних спеціальностей.....	39
1.3 Аналіз стану формування правової компетентності як складника професійної компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму.....	56
Висновки до розділу 1.....	72
РОЗДІЛ 2 ТЕОРЕТИЧНІ ТА ТЕХНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ГОТЕЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ТУРИЗМУ.....	
	74
2.1 Науково-методологічні підходи до проведення дослідження.....	74
2.2 Структура і зміст правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туристичного бізнесу.....	90
2.3 Теоретичне обґрунтування й розробка технології формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму в процесі професійної підготовки.....	106
Висновки до розділу 2.....	121
РОЗДІЛ 3 ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ У ГАЛУЗІ ГОТЕЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ТУРИЗМУ..	
	123
3.1 Організація експериментальної роботи.....	123
3.2 Реалізація технології формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму у процесі	

професійної підготовки.....	145
3.3 Аналіз результатів експериментальної роботи.....	174
Висновки до розділу 3.....	188
ВИСНОВКИ	190
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	194
ДОДАТКИ.....	228

ВСТУП

Актуальність теми. Стрімкий розвиток туризму й готельного господарства в Україні, поглиблення інтеграційних процесів у всіх секторах європейського та світового ринків послуг зумовлюють значне підвищення вимог до підготовки кадрів для туристично-готельної індустрії. При цьому висока затребуваність сучасного суспільства в правовому забезпеченні всіх видів професійної діяльності працівників, ускладнення комунікативних зв'язків між різними суб'єктами правовідносин у готельно-туристичній індустрії активізують проблему формування правової компетентності майбутніх фахівців у цій галузі, оскільки їхні професійні обов'язки передбачають взаємодію з різними людьми й активну роботу безпосередньо з нормативно-правовими документами, на підставі яких ця взаємодія реалізується.

Розв'язання порушеної проблеми потребує глибокого переосмислення концептуальних положень нормативних документів (Конституції України, законів України «Про вищу освіту», «Про туризм» тощо), що регламентують процес модернізації вітчизняної системи вищої освіти в цілому та професійної підготовки майбутніх фахівців туристичного й готельногосподарського профілів зокрема. Так, у Законі «Про туризм» відзначається, що держава визнає туризм одним із пріоритетних напрямів розвитку економіки й культури, причому особлива увага в цій царині приділяється питанням гарантування безпеки в галузі туризму як сукупності факторів, що характеризують соціальний, економічний і правовий стан забезпечення прав і законних інтересів громадян.

Як з'ясовано під час дослідження, окремі аспекти означеної наукової проблеми стали предметом досліджень багатьох науковців. Витоки становлення права й ідеї формування правової компетентності особистості висвітлено в працях С. Бостана, І. Ковалю, Г. Трофанчука та ін. Суть ключових понять

компетентнісного підходу розкрито в наукових доробках Н. Брюханової, І. Зимньої, В. Луначека, О. Коваленко, М. Лазарева, О. Пометун, А. Хуторського, Л. Штефан та ін. Теоретичні основи формування правової культури та правової компетентності особистості обґрунтовано в наукових працях Я. Кічука, Д. Коваленка, Н. Чернухи та ін. Шляхи підвищення якості професійної підготовки майбутніх фахівців для сфери туризму визначено в наукових працях Б. Бунтової, В. Зігунова, Л. Гонтаржевського та ін. Окремі питання реалізації правової просвіти, формування правової компетентності майбутніх фахівців у галузі готельного сервісу й туризму розкрито в публікаціях А. Агамирова, Г. Жаркова, С. Мальоної, В. Маноляка, С. Кузнецова та ін. Водночас з'ясовано, що проблема формування правової компетентності майбутніх фахівців у сфері готельного господарства та туризму не була предметом спеціального дослідження.

Аналіз практики формування правової компетентності студентів відповідних спеціальностей теж засвідчує низьку результативність цього процесу. Зокрема під час проведення пілотного дослідження (у ньому брали участь 218 студентів готельногосподарської й туристичних спеціальностей) було з'ясовано, що близько 70 % респондентів мають недостатній рівень сформованості вказаної компетентності, а як наслідок, неспроможні оперативно й правильно вирішувати професійні проблеми правового характеру. Це зумовлює необхідність цілеспрямованого формування в студентів відповідних спеціальностей правової компетентності.

Актуальність вивчення цієї проблеми посилюється наявністю таких *суперечностей*: між вимогами суспільства до підготовки для сфери готельного господарства та туризму кваліфікованих кадрів, обізнаних у правових питаннях і спроможних ефективно виконувати свої фахові обов'язки на основі засвоєння правових норм, і невисоким реальним рівнем правової підготовленості випускників вишів, що готують відповідні кадри; між наявністю у вищій школі значних педагогічних можливостей щодо

забезпечення правової обізнаності студентів готельногосподарського й туристичного профілів і недостатнім використанням цих можливостей на практиці; між потребою вищої школи в науково-методичному забезпеченні формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму й недостатньою розробленістю цього питання в педагогічній теорії та практиці. Необхідність вирішення цих суперечностей зумовила визначення проблеми дослідження – підвищення рівня правової компетентності майбутніх фахівців готельно-туристичної справи в процесі здійснення професійної підготовки.

Отже, виявлені суперечності, актуальність визначеної проблеми та її недостатня розробленість у науці й зумовили вибір теми дослідження **«Формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму в процесі професійної підготовки».**

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації є складовою частиною комплексної програми науково-дослідної роботи кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи та кафедри теорії і методики професійної освіти Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди «Підвищення ефективності навчально-виховного процесу в середніх загальноосвітніх та вищих педагогічних закладах» (РК № 200199004104). Тему дисертаційної роботи затверджено вченою радою Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (протокол № 5 від 07.11.2014 р.) і погоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 9 від 23.12.2014 р.).

Мета дослідження – підвищення рівня сформованості правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму шляхом теоретичного обґрунтування, розробки й експериментальної перевірки технології її формування в процесі професійної підготовки.

Відповідно до мети визначено **завдання дослідження:**

1. На основі аналізу теорії та практики формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму визначити проблему дослідження, з'ясувати суть і функції правової компетентності цих фахівців, розкрити зміст її структурних компонентів.

2. Теоретично обґрунтувати й розробити технологію формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму під час здійснення професійної підготовки.

3. Уточнити критерії й показники сформованості цієї компетентності в студентів туристичної й готельногосподарської спеціальностей.

4. Експериментально перевірити технологію формування правової компетентності майбутніх фахівців у готельно-туристичному секторі в процесі професійної підготовки.

Об'єкт дослідження – професійна підготовка майбутніх фахівців готельного господарства та туризму у вищій школі.

Предмет дослідження – технологія формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму в процесі професійної підготовки.

У процесі дослідження було висунуто **припущення**, що підвищенню рівня сформованості правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму сприятиме впровадження в процес їхньої професійної підготовки спеціальної технології, що реалізується на основі врахування специфічного правового ядра професійної діяльності фахівців готельно-туристичної галузі.

Теоретико-методологічну базу дослідження становлять: основи теорії наукового пізнання, філософські, психолого-педагогічні ідеї та положення про взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ і процесів навколишнього світу, про особистість як суб'єкта діяльності; теоретичні положення про професійну підготовку майбутніх фахівців для готельно-туристичної індустрії (В. Зігунов, А. Конох, С. Сировець та ін.); наукові підходи до

розгляду педагогічних явищ: системний (І. Блауберг, О. Караман, М. Лазарєв, Н. Ткачова, Е. Юдін та ін.), особистісно-діяльнісний (Б. Ананьєв, І. Бех, Є. Бондаревська, С. Вітвицька, О. Пехота та ін.), компетентнісний (Н. Бібік, В. Лунячек, О. Коваленко, Я. Кічук, О. Пометун та ін.); герменевтичний (О. Веровська, В. Кемеров, В. Лелеко, О. Новикова та ін.).

Виконання поставлених завдань здійснювалося за допомогою використання комплексу таких **методів дослідження**:

- *теоретичних*: аналіз педагогічної, психологічної, юридичної, науково-методичної літератури з окресленої проблеми з метою визначення стану її наукової розробки; порівняння, узагальнення та систематизація теоретичного та практичного матеріалу; дефініційний метод з метою формування основних теоретичних положень і категорійно-поняттєвого апарату дослідження;

- *емпіричних*: педагогічне спостереження за діяльністю студентів готельно-туристичних спеціальностей у процесі формування правової компетентності; анкетування, тестування, бесіди з викладачами вишів готельно-туристичного профілю, експертне оцінювання з метою визначення рівня сформованості цієї компетентності у студентів; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний, контрольний етапи) для перевірки ефективності технології формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму в процесі професійної підготовки;

- *статистичних*: методи математичної статистики для кількісного та якісного аналізу емпіричних даних, обчислення середньоарифметичного, критеріїв Пірсона й Стюдента для кількісного та якісного аналізу результатів експерименту, доведення їх достовірності.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

- уперше* теоретично обґрунтовано, розроблено й експериментально перевірено технологію формування правової компетентності майбутніх

фахівців готельного господарства та туризму, що реалізується на основі врахування специфічного правового ядра (цивільних, кримінальних, міжнародних правових норм) професійної діяльності фахівців готельно-туристичної галузі;

уточнено:

- суть правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму як інтегративного професійно-особистісного утворення, що проявляється в правовій обізнаності та здатності працівника дотримуватись у своїй поведінці й фаховій діяльності чинних у цій галузі правових норм, а також у прагненні спонукати оточення до вирішення наявних проблем у межах правового поля;

- змістове наповнення структурних компонентів (мотиваційно-цільового, ціннісно-оціночного, когнітивно-функціонального й особистісно-вольового) правової компетентності майбутніх фахівців готельно-туристичної індустрії;

- критерії й показники сформованості правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму: мотиваційно-аксіологічний (сформованість мотивів щодо оволодіння правовою компетентністю; характер ціннісного ставлення до права й до правової компетентності); знаннево-функціональний (сформованість професійно-правових знань і вмінь); особистісно-рефлексивний (характер прояву визначених особистісних якостей, ступінь адекватності самооцінки студентами цих якостей);

подальшого розвитку набули форми й методи формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму на основі реалізації імітаційного моделювання їхньої професійно-правової діяльності.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає в розробленні та впровадженні теоретично обґрунтованої й експериментально

перевіреної технології формування правової компетентності майбутніх фахівців у готельно-туристичній галузі в освітній процес закладів вищої освіти.

Основні результати дослідження **впроваджено** в професійну підготовку майбутніх фахівців готельного господарства та туризму, що здійснювалась у Житлово-комунальному коледжі Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова (довідка № 05-393 від 26.09.2017), Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна (довідка № 0501-41 від 18.09.2017) та Рівненському державному гуманітарному університеті (довідка № 180 від 15.09.2017).

Теоретичні положення та практичні результати дослідження можуть бути використані в процесі професійної підготовки майбутніх фахівців готельного господарства та туризму й у системі підвищення кваліфікації викладачів вишів готельно-туристичного профілю для проведення семінарів, практикумів, факультативів.

Особистий внесок здобувача. У працях, опублікованих у співавторстві, здобувачеві належать (відповідно до списку наукових праць): [323] – представлення результатів експериментальної перевірки технології формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туристичного бізнесу; [106] – визначення змісту структурних компонентів правової компетентності фахівців цих спеціальностей.

Апробація результатів дослідження здійснювалася в публікаціях матеріалів дисертації, а також у виступах на міжнародних, всеукраїнських і регіональних науково-практичних конференціях, а саме: «Реалізація компетентнісного підходу в освітньому процесі середньої та вищої освіти» (Харків, 2015 р.), «Кафедра педагогіки в системі підготовки майбутнього вчителя» (Харків, 2015 р.), «Актуальні проблеми фізичного виховання, реабілітації і туризму» (Запоріжжя, 2016 р.), «Самореалізація пізнавально-творчого і професійного потенціалу особистості в інноваційній освіті»

(Суми, 2016 р.), «Efektivní nástroje moderních věd – 2017» (Прага, 2017 р.), «Aktualne problemy nowoczesnych nauk – 2017» (Перемишль, 2017 р.). Основні положення й результати дослідження обговорювалися на засіданнях кафедри теорії і методики професійної освіти, кафедри загальної педагогіки і педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди (2014–2017 рр.).

Публікації. Результати дослідження відображено в 13 наукових працях (11 – одноосібні), із них 6 статей у провідних фахових виданнях України, 1 стаття – у зарубіжному періодичному виданні, 6 публікацій – у матеріалах конференцій.

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ГОТЕЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ТУРИЗМУ ЯК ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

1.1 Витоки ідеї формування правової компетентності особистості

Як з'ясовано під час проведення дослідження, ідея про необхідність забезпечення правової обізнаності громадян виникла ще в часи становлення перших стародавніх держав. Це було необхідною передумовою для регулювання відносин між людьми у правовій площині. Для сучасних фахівців у галузі юриспруденції та педагогіки значний інтерес становлять унікальні зразки стародавнього права, що збереглися дотепер.

Так, однією з найдавніших правових пам'яток у світі є Закони Хаммурапі, що були складені цим вавилонським царем після закінчення війни в 1755 р. до н. е. та містили 282 статті, які впорядковували всі аспекти життєдіяльності людей. Проголосивши себе поборником справедливості, істини та милосердя, Хаммурапі намагався за допомогою цих законів установити правильні порядки в державі, щоб, за його словами, сильний не міг образити слабкого, а справедливі рішення приймалися щодо всіх громадян.

Такі зміни були дуже актуальними, бо відмінністю тогочасного вавилонського суспільства було те, що в основу поділу вільного населення на верстви – авілуми й мушкенуми – було покладено не майнову чи іншу ознаку, а саме правові відмінності. Так, авілуми складали привілейовану страту, вони були повноправними володарями певної частини землі общини. Представники другої верстви – мушкенуми («дрібний люд») – обробляли царську і храмову землю та доглядали за господарством багатих вавилонян. Крім того, окрему верству населення складали вардуми (невільники, раби) [283, с. 28]. Як встановлено, у

ранні часи існування держави всі спірні питання вирішували жерці, пізніше судочинство перейшло до державних чиновників.

Складені Хаммурапі закони містили 282 статті, які впорядковували всі аспекти життєдіяльності членів суспільства. У цих законах чітко визначалися диференційовані покарання за порушення норм правової поведінки людей у різних життєвих ситуаціях, причому суворість цих покарань переважною мірою залежала від належності особи до певної страти. Наприклад, для простолюдина крадіжка та інші серйозні правопорушення каралися стратою, хоча за аналогічний злочин для представників вищих верств населення закон передбачав набагато м'якше покарання. Водночас слід відзначити, що кодекс Хаммурапі характеризувався продуманістю й узгодженістю та захищав права представників обох статей і різних соціальних верств. Наприклад, якщо людина мала борг, а природні катаклізми згубили врожай на її полі, вона могла отримати дозвіл на відстрочення сплати цього боргу на рік, причому за цей термін не нараховувалися відсотки.

Як визначено, закони Хаммурапі відзначались особливою гуманністю до жінок, особливо з дітьми. Так, якщо чоловік хотів покинути свою жінку, то він міг це зробити лише після повернення викупу за неї та приданого. Жінка теж унаслідок різних причин могла піти від чоловіка, причому з отриманням свого приданого. Однак якщо чоловік доводив, що жінка перед тим, як піти, без його відома відбирала та ховала для себе певні матеріальні цінності (а це завдавало шкоди родині), він міг прогнати її без жодної матеріальної компенсації. Важливо також звернути увагу на такий факт: якщо жінка тяжко захворіла (наприклад, проказою), вона мала право залишатися в будинку чоловіка до своєї смерті, але він міг привести в дім іще одну дружину [42;87; 300].

Як встановлено в дослідженні, з метою підвищення правової обізнаності населення зміст законів було вибито на великій діоритовій стелі, що стояла на центральній площі. Крім того, копії законів було поширено по всій країні за допомогою тисяч глиняних табличок. Правовій просвіті дітей і молоді значну

увагу приділяли також педагоги шкіл різного рівня. Наприклад, у програмі навчання старших учнів у школах писців чільне місце посідала юриспруденція, яка відігравала важливу роль у їхній майбутній професійній діяльності. Адже вони мали брати участь у складанні юридичних угод, оформленні контрактів та інших важливих ділових паперів. При цьому правова підготовка писців відбувалася на основі вивчення матеріалів реальних судових процесів [222, с. 90].

Значний інтерес у контексті сьогодення викликає також правова думка Стародавньої Індії, що сформувалася під значним впливом міфологічних і релігійних уявлень. За староіндійською міфологічною концепцією, світовий закон (рta) визначає устрій суспільства, місце і стан варн, права та обов'язки їхніх представників. Вищими варнами вважалися каста брахманів (жерців) і кшатрійів (воїнів), нижчими – каста вайшіїв, яку складали селяни, торговці та ремісники, а також каста шудр (слуг). Для кожної варни було визначено свій звід правил – дхарми, зібрані у дхармашастрах (книгах про правильну поведінку в суспільстві). Правові норми пізніше оформились у вигляді законів (закони Гаутами, Нарада, Артхашастри тощо). Проте найвідомішим збірником законів, джерелом стародавньої індійської правової думки були Закони Ману, які були створені в історичний період між II ст. до н. е. та II ст. н. е. Їхня поява була зумовлена загостренням боротьби в суспільстві між брахманізмом і буддизмом. Закони Ману майже два тисячоліття виконували роль збірника чинних норм і правил поведінки [283, с. 43–44].

У зазначеному правовому документі затверджувалися положення Вед та Упанішад про поділ суспільства на варни, представники яких мають нерівні права та обов'язки. Ця нерівність виявлялася й у правовій нерівності щодо визначення злочину й покарання. Очевидно, що особливі привілеї в цьому плані мали брахмани.

У Законах Ману докладно описувалися покарання за різні аморальні вчинки та злочини людини, бо вважалося, що лише завдяки покаранням у суспільстві зберігається встановлений порядок. При цьому слід нагадати, що

стародавні індійці вірили в переселення душі людини після смерті в іншу істоту. Тому в законах ретельно описувалися не лише земні покарання, але й загробні кари для тих людей, які посміли порушити визначені норми поведінки [283, с. 43–44].

Як встановлено, у Стародавній Індії правова просвіта молоді була важливим складником системи освіти для хлопців з усіх родин, окрім сімей шудр. Причому забезпечення отримання синами освіти відповідно до своєї варни було обов'язком усіх батьків. У противному разі їхні діти навіть позбавлялися права створювати в майбутньому власну родину, а самі батьки – права на догляд у старості з боку своїх дорослих дітей. Важливо також нагадати, що найбільшою цінністю індійського суспільства вважалися вищі знання, які хлопці з привілейованих сімей могли отримати лише особисто від свого наставника після тривалого періоду фізичного та духовного очищення. У системі цих знань чільне місце займали правові знання, які тісно перепліталися з міфічно-релігійними уявленнями. Засвоєння цих знань було необхідною передумовою для успішної подальшої життєдіяльності кожного юнака відповідно до визначеного суспільного призначення представників його варни [87; 222; 283].

Важливу роль правова просвіта й виховання відіграли також на теренах Стародавньої Греції. Від кожного члена суспільства вимагалось не лише чітко дотримуватися встановлених норм суспільного співжиття, але й докладати активних зусиль для забезпечення процвітання своєї держави, а як наслідок – для покращення життя кожного її громадянина. Так, у Лаконіці виховання спрямовувалося на виховання юнаків як сміливих, мужніх, жорстких, відданих своєму народові воїнів, що забезпечувало згуртованість членів суспільства. У навчальних закладах Аттики ставилась інша педагогічна мета. Тут педагогічний процес спрямовувався на формування юнака як ідеальної, всебічно розвиненої особистості, котра поєднує в собі розумову, моральну й фізичну досконалість, а також як ідеального

громадянина, який являє собою взірець соціальної й політичної добромисності [87; 222; 234].

Порушення людиною норм суспільного співжиття у Стародавній Греції передбачало різні форми покарання. Наприклад, афінське право розрізняло дві групи злочинів, націлених або проти держави, або проти особистих інтересів людини. Найтяжчими вважалися такі злочини: державна зрада, обман народу, образа богів, унесення протизаконних пропозицій у народні збори тощо. За вчинені злочини застосувалися різні форми покарання. Так, за тяжкі злочини (умисне вбивство, державна зрада, безбожжя) злочиннику призначалася смертна кара, причому він міг виконати вирок сам, прийнявши отруту або завдавши собі смерті за допомогою меча чи мотузки. За розбій і грабїж людина могла бути покараною продажем у рабство [31; 197].

Доцільно також відзначити, що на теренах Аттики застосовувалося також покарання безчестям – так звана атимія, що зазвичай полягала в позбавленні людини певних політичних прав, а в деяких випадках супроводжувалася ще й конфіскацією майна. Найжорсткіша форма атимії означала повне позбавлення особи громадянських прав, у тому числі навіть права звернення зі скаргою до суду. Зокрема, у Спарті атимія насамперед застосовувалася до тих, хто виявив на війні боягузтво, утікши з поля битви або здавшись у полон, або хто неповажливо ставився до народних звичаїв та встановлених норм поведінки. Тому вона передбачала суворі покарання – повне позбавлення громадянських прав. Також у Спарті застосовувалися такі покарання, як смертна кара (задушення, скинення у провалля зі скелі), вигнання, грошові штрафи тощо [31; 234].

Важливо зауважити, що Аттика як держава функціонувала на принципах «демократії рабовласницьких верхів» [222, с. 244] та політичної рівності громадян. При цьому всі громадяни не лише могли, але й були зобов'язані брати активну участь у політичному житті держави, зокрема в обговореннях злободенних політичних питань, які організовувалися на центральній площі. Крім того, кожний громадянин неодноразово займав різні

державні посади, на більшість із яких претенденти обиралися за жеребом [222, с. 244].

Водночас слід зауважити, що в ті часи в усіх старогрецьких полісах домінувала ідея політичної тотальності, тобто інтереси держави ставилися вище за інтереси та навіть життя окремих громадян. Зокрема, жертвою тодішніх порядків став відомий старогрецький філософ Сократ, якому інкримінували нечестиве безбожництво й розбещення молоді, а насправді покарали за інакомислення. Як наслідок, його засудили до смертної кари.

З історичних джерел відомо, що учні Сократа підготували його втечу, але він відмовився від цієї пропозиції. Видатний мислитель пояснив, що кожний громадянин має не лише усвідомлювати можливі наслідки для себе від власних слів і вчинків, які суперечать політиці держави, але й нести за це відповідальність. Сократ стверджував, що коритися законам держави є обов'язком кожного громадянина. Тому намагання ухилитися від вироку законів він сприймав як злочин, причому навіть гірший, ніж насильство над батьком чи матір'ю. За рішенням суду Сократ наклав на себе руки, випивши чашу з «державною отрутою» – цикутою. Сократа офіційно виправдали лише через 2,5 тис. років після його смерті [31; 234].

Подальший розвиток ідеї про роль права і правового виховання молоді в життєдіяльності суспільства отримали в працях таких відомих старогрецьких мислителів, як Платон і Аристотель. Так, Платон у багатьох своїх працях («Держава», «Критій», «Політик», «Закони» [229–232] тощо) обґрунтував власне бачення ідеальної держави, у якій основною є ідея суспільного блага.

Видатний мислитель уважав, що найбільшим благом є законність, поділ праці та спеціалізація, котрі дають змогу визначити кожному чоловікові найпридатніше для нього місце в суспільстві, на якому він зможе найкращим чином розвинути свої здібності та принести максимальну користь і собі, і державі загалом. За Платоном, мудрість правителів «кристалізується» й відбивається у прийнятих ними законах. При цьому стабільність у державі

досягається шляхом урівноваження протилежних політичних сил на засадах дії монархічного принципу мудрості та демократичних принципів свободи і справедливості [231, с. 97, 98]. Платон у своїх працях також визначив основні принципи політичного управління (солідарність, рівність, колективізм) та передумови його успішного здійснення (оволодіння громадянами політичними знаннями, мистецтвом володарювання й політичною ідеологією, розбудова справедливого державного устрою з опорою на політичну свободу і справедливі закони). Мислитель також уважав, що для досягнення гармонії в суспільстві держава має забезпечити цілеспрямоване виховання в молоді законослухняності [229–232].

У контексті порушеної проблеми дослідження значний інтерес викликає також представлений у роботі Платона «Визначення» (входить до складу «Діалогів» [231]) глосарій, у якому відображено тісний взаємозв'язок між особистісними якостями громадян, правовими нормами та благом держави. У табл. 1.1 наведено приклади визначень Платоном деяких понять.

Таблиця 1.1

**Визначення Платоном основних понять його теорії
справедливої держави**

Назва поняття	Визначення поняття
1	2
Доброчесність	найкращий стан [душі], властивість смертної істоти; схильність уважати благом те, чим володієш; справедливе ставлення до законів; стан, спрямований на благочинність
Розумність	самодостатня творча потенція, спрямована на щастя людини; знання добра і зла; стан, що допомагає робити висновки про те, що слід і чого не слід робити
Справедливість	умиротворення душі; розподільна спроможність, що дає людині обирати матеріальні блага та варіант дії відповідно до власного місця в суспільстві, готовність коритися в житті правильним законам; рівність вільних членів суспільства
Закон	вирішення спірних справ, здійснюване владою
Правий суд	вирішення спору про справедливе і несправедливе
Законність	підкорення правильним законам, здатність творити справедливість, згідно із законами
Цар	необмежений володар; розпорядник державного устрою
Правління	турбота про все
Влада	опіка закону

Продовж. табл. 1.1

1	2
Законодавець	творець законів, якими має керуватися держава
Закон	державна постанова більшості, не обмежена певним часом
Державна особа (politicos)	людина, обізнана в управлінні державою
Виховання	передача вишколу
Законодавче мистецтво	вміння створити добре організовану державу
Кара	лікування душі, яка вчинила проступок

Пов'язуючи реалізацію ідеї справедливості в державі із законослухняною поведінкою її громадян, Платон наголошує, що основним засобом забезпечення такої поведінки є не насильство представників влади, а засвоєння людьми вимог моральності, формування в молоді відповідних правових переконань. Конкретизуючи свої ідеї, Платон звертається з проханням до правителів, щоб вони, перш ніж загрозувати людям суворими карами, спочатку зробили спробу пояснити суть і значущість законів та переконати кожную особистість у необхідності їх дотримання.

З урахуванням цієї тези Платон стверджував, що виховання законослухняних громадян є суспільною справою, а тому держава, а точніше спеціально створені із цією метою управлінські структури мають забезпечити здобуття освіти всіма вільними членами суспільства, як чоловічої, так і жіночої статі. Ця ідея знайшла відбиття в розробленій мислителем концепції, у якій він наголошував на необхідності обов'язкового проходження молоддю курсу навчання на рівні початкової й середньої школи, причому центральне місце в навчально-виховному процесі відводилося правовій освіті та правовому вихованню особистості [231, с. 103].

Вагомий внесок у розвиток теорії права та правового виховання зробив також Аристотель. Він категорично не погоджувався з тезою Платона про можливість протиставлення правління мудрості правлінню закону, а тому активно відстоював ідею верховенства закону, якому мають підкорятися і правителі, і решта громадян. Сприймаючи закон як «принцип, непідвладний

бажанням», як «вільний від несвідомих позовів розум» [13, с. 480], Аристотель стверджував, що лише знання закону та дотримання його вимог на практиці є запорукою того, що посадові особи винесуть найсправедливіші рішення [13, с. 482].

Видатний мислитель уважав, що знання законів та вміння керуватися їхніми положеннями в практичному житті мають бути сформовані в кожного члена суспільства. Тому Аристотель чільне місце відводив законодавчому примусу громадян, спрямованому на розвиток у них моральних звичок та забезпечення правової поведінки. Відомий філософ також наполягав на необхідності педагогізації оточення, щоб у дітей із малоліття формувалися соціально важливі особистісні якості. Підкреслюючи, що виховання є важливою функцією держави, Аристотель наголошував, що воно має стати предметом пильної уваги законодавців. Основну мету державного виховання він убачав у правовій просвіті та вихованні в молоді особистісних якостей, що мають сприяти підтриманню в державі порядку та стабільності [222, с. 276, 277].

Як свідчить аналіз наукової літератури, новий етап у становленні теорії права та розвитку ідей правового виховання молоді пов'язаний з історичними подіями в Стародавньому Римі. У дослідженні визначено, що одним із найдавніших правових документів Стародавнього Риму були Закони XII таблиць. Вони були написані на 12 мідних дошках, виставлених для загального огляду на форумі – центрі політичного життя республіканського Риму. За своїм змістом ці закони являли собою поєднання модернізованих під впливом давньогрецького права традиційних норм звичаєвого права Риму та деяких нових положень, що були сформульовані як відповідь на нові запити суспільства.

У дослідженні встановлено, що на ранньому етапі історії Давнього Риму виокремлювали злочини двох видів: 1) злочини публічного характеру (злочини проти держави: зрада або співництво з ворогом, опір владі тощо; вбивство,

образа жіночої честі, підпал, лжесвідчення, винищування, викрадення, чаклунство на посіви тощо; злочини сакрального характеру: порушення патроном своїх обов'язків перед клієнтом, порушення клятви і присяги, порушення межових знаків, посягання на особу народних трибунів тощо); 2) злочини приватного характеру: крадіжка, посягання на особу, знищення й пошкодження чужих речей тощо. Як засвідчують історичні документи, злочини публічного характеру каралися смертю злочинника шляхом задушення, відсікання голови, скидання з Тарпейської скелі, спалення, утоплення чи ін. Злочини іншої визначеної групи передбачали грошове відшкодування збитків, рідше – здійснення тілесних покарань чи навіть страту. Очевидно, що за той самий злочин передбачалося різне покарання для раба і для вільного громадянина. У разі, якщо захоплений на місці злочинів чинив опір зі зброєю в руках, його дозволялося безкарно вбити [31, с. 123].

У пізніший період історії Стародавнього Риму були прийняті інші важливі закони. При цьому процедура прийняття нових законів мала такий порядок: ініціатор (зазвичай це була посадова особа – магістрат) певних інновацій у правовій царині висловлював публічно свою пропозицію, новий законопроект обговорювався в сенаті й за три тижні до голосування оприлюднювався. Однак поступово під впливом суттєвих змін, що відбулися в економічному й політичному житті Риму, виникла потреба у створенні нових форм правотворчості. Як наслідок, у III ст. до н. е. основним джерелом нових правових документів стали едикти преторів. Причому в ті часи у Стародавньому Римі сформувалися дві нові та абсолютно самостійні правові системи: «преторське право» і «право народів», хоч обидві ці системи були результатом правотворчої діяльності преторів. Отже, можна підсумувати, що у Стародавньому Римі поступово сформувалася складна, практично потрібна система джерел права.

Слід також зазначити, що кожний претор, вступаючи на нову посаду, оприлюднював власний едикт, вимоги якого були обов'язковими для

виконання. Основою для складання цього документа він брав зазвичай едикт свого попередника, вносячи в текст актуальні для конкретного часу зміни. У такий спосіб забезпечувалася, з одного боку, гнучкість у складанні цього нормативного документа, а з другого – певна наступність і стабільність у правотворчості [31, с. 121, 122].

Після встановлення імперії у Стародавньому Римі положення преторів у політичній системі держави суттєво змінилося, оскільки їхня активна правотворчість вступала в дедалі більшу суперечність з одноосібною владою імператора, яка зростала. У зв'язку із цим імператор Адріан прийняв рішення про те, що складений за його дорученням відомим юристом Юліаном едикт (відомий як едикт Юліана) набув статусу «вічного едикту». А це означає, що претори втратили право вносити в його положення будь-які зміни. Крім того, уже в перші роки імперії зменшилася роль народних зборів, які пізніше взагалі позбавили можливості ухвалювати нові закони. Важливо також зауважити, що в класичний період історії розвитку Давнього Риму виключно важливим джерелом розвитку римського права стала діяльність юристів, які забезпечили надання узгодженості й цілісності правовій системі держави. При цьому римська юриспруденція набула повністю світського характеру [31, с. 123].

Як відзначається в науковій літературі [222; 233], з ускладненням джерел права та розвитком юриспруденції у Стародавньому Римі поступово розвивається й система юридичного навчання. Зокрема, програма середньої школи передбачала вивчення учнями основ правових знань, у першу чергу законів XII таблиць. Крім того, у Стародавньому Римі зародилася спеціальна юридична освіта. На останньому історичному етапі існування республіки вона передбачала ознайомлення юнаків з елементарними положеннями права. У свій час, у період існування імперії юридичне навчання включало вже дві фази: 1) *institutio*, на якій молоді люди опановували основні принципи цивільного права у процесі вивчення відповідних правових джерел: законів XII таблиць, преторського едикту тощо; 2) *instructio*, на якій передбачалося забезпечити

вдосконалення засвоєних молодими людьми правових знань і вмінь шляхом прилучення юнаків до консультацій свого патрона.

Як свідчать результати проведеного дослідження, поступово юридична освіта набула високої популярності серед юнаків. Для задоволення зростаючих потреб населення почали відкривати спеціальні навчальні заклади – школи риторів, що забезпечували юридичну освіту молодих людей та оволодіння ними ораторським мистецтвом. Деяким юристам для здійснення освітньої діяльності навіть виділялися спеціальні приміщення від держави – так звані *stationes* або *auditoria jus publice docentium*. У майбутньому випускники цих шкіл виступали в суді в ролі обвинувачів або адвокатів [222; 233].

Отже, на підставі викладеного можна зробити висновок про те, що у процесі становлення перших рабовласницьких держав активно формувалися первісні правові уявлення та норми, котрі формували нормативну базу для вирішення в суспільстві різних спірних питань юридичного плану. У свою чергу, необхідність засвоєння молоддю знань правового характеру, забезпечення дотримання нею норм законодавства у практичній життєдіяльності зумовило появу правової просвіти й виховання.

Важливо також звернути увагу на той факт, що римське право вперше в історії сформувалося як цілісна, ретельно розроблена правова система. У процесі її подальшого розвитку створювалося нове й довершене в техніко-юридичному плані право, що регулювало основні аспекти наявних на той час ринкових відносин та задовольняло інші юридичні потреби членів суспільства. Також зауважимо, що саме римські фахівці юридичної справи, спираючись на весь попередній світовий досвід правотворчості, перетворили різні аспекти взаємовідносин людей у предмет досконалого юридичного регулювання. Пізніше норми правової римської системи стали своєрідною теоретичною базою для розвитку права в інших державах. Тому унікальна юриспруденція Стародавнього Риму має величезну культурну цінність. Крім

того, саме на її підґрунті зародилася юридична професія, а як наслідок – виникла спеціальна правова освіта [233; 235; 263].

Отже, зачатки ідеї про необхідність формування правової компетентності особистості з'явилися ще на етапі створення перших держав. У подальшій історії людства ця ідея набула подальшого розвитку у правових і освітніх теоріях науковців із різних країн, у тому числі України.

У дослідженні визначено, що інтенсивне становлення правової думки на українських землях було зумовлене політичною консолідацією східних слов'ян, процес якої завершився утворенням наприкінці IX ст. могутньої феодальної держави – Київської Русі. Поступово приєднуючи до її складу нові території, київські князі домоглися, що ця держава стала найбільшою за площею державою Європи, простягаючись від південних берегів Ладозького й Онезького озер до середини течії Дніпра, а на заході – до Карпат, Пруту й пониззя Дунаю. На чолі Київської Русі стояв київський князь, який зосереджував у своїх руках усю повноту законодавчої, виконавчої, судової й військової влади та якому були підпорядковані місцеві князі. Найважливіші для держави питання обговорювалися на загальних зборах, у яких брали участь представники вищих верств населення.

Першим писаним вітчизняним документом правового характеру була Правда Ярослава (XI ст.), у якій визначалася більшість норм усного звичаєвого права, що існували на той час. Цей документ входив до складу Короткої редакції Руської правди. Крім того, у різні часи існування Київської Русі були також створені Поширена Правда і Скорочена Правда, котрі включали різні норми давнього права та визначення покарань за найпоширеніші злочини. При цьому вказані документи містили нормативні положення з різних галузей права: права власності, спадкового права, зобов'язального права тощо. Також до відомих пам'яток вітчизняної правової думки належать такі: «Слово про закон і благодать» (1052 р.) митрополита Іларіона, «Повість минулих літ» (XII ст.),

«Повчання» Володимира Мономаха (XI–XII ст.), «Моління» Данила Заточника (XIII ст.), «Слово о полку Ігоревім» (1185–1187 р.) тощо [80; 235].

Варто зауважити, що цінним джерелом права на теренах Київської Русі були міжнародні договори князів з іншими державами, насамперед із Візантією, які сприяли узгодженню правових норм цих держав. Зокрема, праця «Повість минулих літ» містить тексти чотирьох таких договорів між Київською Руссю та Візантією (907, 911, 944, 971 рр.). Крім того, зазначений твір містив у собі факти про узаконення рент і військові провинності, а також про існування князівської юрисдикції на суди, штрафи, мита тощо. Велику значущість мали також договори між князями удільних земель, що зокрема включали зобов'язання щодо спільного опору ворогам, утримання від нечесних дій щодо один одного тощо. Чільне місце у правовій системі займали договори князів із народом, які уклалися на віче та забезпечували контроль над діяльністю князя [93; 248; 249; 259; 286].

Вітчизняні вчені підкреслюють, що правові документи часів Київської держави відрізнялися від тогочасних європейських аналогів не лише високою юридичною технікою, але й гуманізмом, поєднуючи в собі юридичний і моральний аспекти. Зокрема, ці документи містили положення про «відсутність смертної кари, мученицьких покарань або катувань під час допиту, обмеження, а згодом і кривавої помсти», а також визначали різноманітні правові механізми захисту життя та гідності людини [286, с. 22].

Як встановлено під час проведення дослідження, переважним видом покарання на теренах Київської Русі було грошове стягнення з майна злочинця, причому одна частина грошової компенсації вилучалася на користь князя, а друга – на користь потерпілої сторони. За текстом Руської правди, вищою мірою покарання в державі був так званий «потік і пограбування». Це покарання виражалось в тому, що у злочинця конфісковували все майно, а саму людину та її родину разом із дітьми виганяли з общини. Очевидно, що за тих умов наслідками такого вигнання

зазвичай були або загибель людей, або потрапляння їх у рабство. Таке страшне покарання призначали за три види злочинів: убивство в розбої, конокрадство, а також підпалювання будинку й гумна [93, с. 64, 65].

У Старокиївській державі активну роль у формуванні права виконувала судова діяльність князів, які не лише фіксували в письмовій формі чинні норми співжиття представників різних соціальних груп, але й розробляли нові правові норми. Наприклад, за часів правління Ярослава Мудрого було розроблено церковний Статут, у якому визначалися конкретні правові норми й ситуації. У свою чергу, активна законодавча діяльність князів сприяла розвитку вітчизняної правової освіти та правового виховання, спрямованого на формування гідних громадян, які були здатні зміцнити державний лад та державне становище Київської Русі. У дослідженні також встановлено, що запровадження в державі християнства й розробка Кирилом і Мефодієм азбуки сприяли відкриттю шкіл книжного вчення, у яких забезпечувалося навчання та, зокрема, правове виховання представників майбутньої державної еліти [93; 187; 249; 286].

Як з'ясовано, після входження в XV–XVI ст. західних українських земель до складу Великого князівства Литовського правові традиції Старокиївської держави були далі розвинені і збагачені новими правовими ідеями та юридичними поняттями. Серед найбільш значущих правових документів тієї доби слід відзначити I Литовський статут, що являв собою кодифікований збір законів феодального права. Цей статут мав три редакції (1529, 1566, 1588 рр.) та діяв на згаданих українських землях аж до XVII ст. В основу цього статуту було покладено такі прогресивні для того часу ідеї: суверенність держави, рівність усіх громадян перед законом, відповідальність уряду перед народом, осуд деспотизму, визнання особистої недоторканості людини, забезпечення юридичного захисту її прав тощо. Водночас слід зауважити, що в той історичний період спостерігалось загострення проблеми прав українців, що було пов'язане із соціально-економічним і релігійним гнобленням [93; 286; 307].

У контексті порушеної проблеми значний інтерес викликала думка науковців О. Толочка та В. Рички, які вважають за доцільне розглядати історію українського народу з позиції положень континуїтету, тобто теорії про безперервність правосуб'єктності держави та безперервність її міжнародних державних зобов'язань за умови збереження території й населення. На думку авторів, незважаючи на державну деструкцію Київської Русі, Київ протягом тривалого історичного періоду залишався важливим політичним центром, осередком християнської духовності. Завдяки цьому зберігалася конфесійна єдність території, яка раніше входила до складу Старокиївської держави. Тому вчені вважають можливим говорити про континуїтет, «перетікання» Київської Русі в Україну козацьку [248; 281].

Зазначимо, що козацько-гетьманська доба охоплювала період із початку XVII до кінця XVIII ст. Основною політичною ідеєю того часу була ідея договірного походження держави. Головними суб'єктами договору в суспільній свідомості виступали монарх та «вільний народ», який у цьому процесі був представлений не однією, а кількома договірними сторонами – станами [144].

Козацтво являло собою унікальну соціально-економічну й військово-політичну організацію зі своїми специфічними правами співжиття. Зокрема, на початку XVII ст. козацтво поділялося на дві великі групи: так званих «городових» («реєстровців») і «низовиків». Представники першої групи мали право володіти землею та звільнялися від усіх податків, проте в обмін на ці права вони повинні були нести військову службу. Для представників другої групи джерелом проживання були промисли у дніпровських плавнях та військова здобич.

Важливо звернути увагу на той факт, що в основу функціонування козацької громади було покладено ідеї рівності, справедливості, демократизму, свободолюбства та високого ступеня самоорганізації. Кожний її член міг користуватися сільськогосподарськими угіддями, брати участь у козацьких нарадах, переходити з одного стану до іншого тощо. Особливою

гордістю козацької громади був розроблений козацькими старшинами на чолі з П. Орликом, П. Герциком та А. Войнаровським правовий документ, який отримав назву «Конституція Пилипа Орлика». Вона містила багато прогресивних демократичних ідей щодо подальшого реформування суспільства, розбудови незалежної української держави, визначення прав і обов'язків козаків та інших верств населення, а також гарантувала дотримання козацьких традицій. Ця демократична конституція мала величезне значення для розвитку вітчизняної правової думки, однак, на жаль, реалізувати її положення на практиці не вдалося [157; 187; 316].

Як установлено у процесі наукового пошуку, значна увага в козацькій громаді приділялась освіті молоді. Тому відкривалося багато шкіл, деякі з яких за рівнем освіти не поступалися кращим світовим аналогам тих часів. У школах Запорізької Січі для читання хлопців використовували Часослов, Псалтир, а також скорописну «Козацьку читанку». Зокрема, перший її розділ уключав реєстр «Переяславських статей 1659 року», які були прийняті після виборів Юрієм Хмельницьким – сином Богдана Хмельницького. Другий розділ читанки містив чотирнадцять статей Богдана Хмельницького та дев'ятнадцять праць інших авторів, у текстах яких роз'яснювались обов'язки гетьмана, старшини та козацького війська загалом перед народом. У третьому розділі наводився зміст присяги гетьмана, старшини та козацтва на вірність державі [157, с. 82]. Наведені факти підтверджують, що в козацькому стані чільне місце відводилося правовому вихованню майбутніх воїнів.

Зазначимо, що в різні часи значний внесок у розвиток правової думки і правової освіти на українських теренах зробили такі відомі державні й суспільні діячі, педагоги, як І. Борецький, І. Вишенський, Г. Сковорода, Л. Зізаний, С. Зизаний, З. Копистенський, П. Могила, М. Смотрицький, К. Ставровецький, Б. Хмельницький та ін. Незважаючи на значні відмінності сформульованих ними правових ідей, всі названі історичні особи були відданими синами українського народу й докладали активних зусиль для

подальшого становлення української державності та закладання її правового підґрунтя демократичного характеру.

Таким чином, можна підсумувати, що витoki вітчизняної ідеї правової освіти і правового виховання молоді пов'язані ще з добою формування першої на українських землях ранньофеодальної держави – Київської Русі. Її князі були освіченими й мудрими правителями, тому добре розуміли необхідність постійного вдосконалення правових норм і юридичних законів, а також важливість забезпечення їх опанування молоддю. У зв'язку із цим князі здійснювали активну законодавчу діяльність, а також значну увагу приділяли організації нових шкіл різного рівня, у яких чільне місце відводилося правовій освіті. Причому тісні політичні, економічні й культурні контакти Київської Русі з іншими країнами, насамперед Візантією, створювали сприятливі передумови для узгодження правових норм цієї держави та інших європейських країн.

У дослідженні також визначено, що подальше формування правової думки на українських землях відбувалося під значним впливом різних історичних перипетій, унаслідок яких значна частина цих земель опинилась у складі інших держав. З одного боку, це сприяло взаємовпливу і взаємозбагаченню правових традицій різних народів, з другого – правові ідеї провідних вітчизняних мислителів і громадських діячів формувались у складних умовах запеклої боротьби за свободу і права українського народу. Особливо значуща роль у подальшому розвитку цих ідей належала козацькій спільноті, життєдіяльність якої відбувалася на демократичних засадах рівності, справедливості та братства.

З урахуванням викладеного зроблено висновок про те, що витокami становлення й розвитку правової думки і правової освіти на українських землях, ідеї формування правової компетентності особистості слід уважати визначені в глибокій давнині ідеали рівності, справедливості, свободи, правової обізнаності, законслухняності тощо. У подальшій історії ці ідеали

набули статусу загальнолюдських цінностей і стали головним орієнтиром під час складання текстів важливих правових документів у демократичних державах. Крім того, важливо зауважити, що основні положення першої у світі конституції – «Конституції Пилипа Орлика» – відзначаються правовою чіткістю, гуманізмом та демократизмом, а тому вони можуть стати в пригоді для сучасних фахівців не лише в галузі права, але і правової освіти, надихнути їх на творче використання цих ідей у процесі формування правової компетентності молоді.

1.2 Визначення суті правової компетентності студентів готельно-туристичних спеціальностей

Відповідно до сучасних нормативних документів у галузі вищої освіти, її модернізація здійснюється на засадах компетентнісного підходу. У свою чергу, це передбачає, що очікуваний результат освітньої діяльності студентів відображається у професійно необхідних компетентностях. Однією з таких компетентностей, що має важливе значення для майбутніх фахівців усіх спеціальностей, є правова компетентність.

Дійсно, як зазначають вітчизняні фахівці в галузі права (А. Волковицька, А. Коваль, П. Кравченко, В. Подоляк та ін.), сьогодні здійснюється активна модернізація всіх сторін життєдіяльності української держави на засадах принципу демократизації, відбувається вдосконалення системи права. На думку вчених, якість проведених реформ забезпечується не лише за допомогою адміністративних методів управління й підвищення ефективності дії правових механізмів у державі, але і шляхом підвищення рівня правової свідомості громадян. Тому важливим завданням для викладачів вишів є забезпечення правової обізнаності студентів, зокрема оволодіння ними знаннями про свої права та обов'язки, а головне – уміннями використовувати ці знання в практичній поведінці та професійній діяльності,

у тому числі захищати свої інтереси й інтереси інших людей, спонукати їх до дотримання норм моралі та права [47; 128; 241].

Слід зазначити, що в сучасних умовах активної інтеграції України в європейський простір загострюється необхідність її подальшого розвитку як правової держави. У свою чергу, це ще більше актуалізує проблему виховання майбутніх фахівців як законослухняних громадян. Як зазначалося вище, у вимірах компетентнісного підходу результатом педагогічного впливу викладачів на студентів у цьому плані має стати правова компетентність, котра має важливе значення як для професійної діяльності особистості, так і для її побутового життя.

Зазначимо, що для коректного визначення наведеного вище поняття вважаємо за необхідне спочатку провести дефінітивний аналіз вихідних термінів, від яких воно було створене, а саме таких: компетентність, компетенція, право. Як свідчить аналіз наукової літератури, учені пропонують різні визначення перших двох понять і висловлюють неоднакові думки щодо зіставлення їх між собою. Так, І. Зимня вважає, що компетенції – це деякі окремі внутрішні, потенційні якості, властивості людини, системи її цінностей, що виявляються у вигляді компетентності як інтегрального показника. У свою чергу, поняття компетентності авторка тлумачить як модель професійного становлення фахівця, що включає такі рівні її прояву: знати, уміти, володіти й бути [82].

За О. Хуторським, компетенція являє певну соціальну вимогу (норму) до освітньої підготовки особи, необхідної їй для якісної продуктивної діяльності в конкретній царині. У свою чергу, компетентність автор сприймає як результат оволодіння людиною відповідною компетенцією, як сукупність особистісних якостей і властивостей суб'єкта, що задаються щодо визначеного кола предметів і процесів для ефективної діяльності та які зумовлені накопиченим ним досвідом діяльності у відповідній галузі [301; 302]. При цьому О. Хуторський і Л. Хуторська теж пропонують уявляти суть

компетентності у вигляді моделі, що включає такі компоненти: теоретико-інформаційний (компетентнісні знання), діяльнісно-практичний (система компетентнісних умінь і навичок), ціннісно-цільовий (сукупність провідних особистісних цінностей і цілей), дослідний (цілеспрямований процес виконання певного виду діяльності під час розв'язання певного ситуативного завдання, пов'язаного з конкретною предметною галуззю) [303].

Схожі погляди щодо тлумачення термінів «компетентність» і «компетенція» та їх зв'язку між собою висловлюють О. Кучай та А. Щербакова. Причому ці автори уточнюють, що компетентність уключає також особисте ставлення людини до компетенції та предмета діяльності [154; 313]. В. Калінін вважає компетентність більш широким поняттям, ніж компетенція. Розкриваючи свою точку, автор зазначає, що компетентність визначає й характеризує рівень професіоналізму фахівця, а оволодіння цією інтегративною характеристикою відбувається через здобуття професійно необхідних компетенцій [94, с. 8].

Докладну характеристику обох визначених категорій представив у своїй дисертаційній роботі В. Артемов. Так, автор розуміє компетентність як особистісну категорію, а компетенцію – як показник потенційних можливостей фахівця. Як уточнює вчений, на відміну від навички компетентність проявляється свідомо, на відміну від уміння вона «транспортабельна, тобто може в разі необхідності бути перенесеною з одного виду професійної діяльності до іншого». В. Артемов також підкреслює, що підставою для розмежування понять «компетенція» та «компетентність» може також слугувати категорія «об'єктивне – суб'єктивне». Компетенція об'єктивна, вона відображає те, що необхідно для виконання певної діяльності, компетентність, навпаки, суб'єктивна. Вона відображає, як людина засвоїла відповідні компетенції, необхідні для виконання професійних функцій. За таким підходом «компетенція» є ширшим поняттям, ніж поняття «компетентність», а термін «компетентний»

означає «той, хто володіє компетенціями» [14, с. 60]. Схожі думки висловлює М. Головань, який підкреслює, що дефініція «компетенція» пов'язана зі змістом певного виду діяльності, а поняття «компетентність» завжди стосується конкретної людини, засвідчуючи її спроможність якісно здійснювати цю діяльність [57, с. 230].

З останньою позицією науковців стосовно сутності визначених понять повністю узгоджується й думка С. Лейко. На її погляд, компетенція визначається певною організацією, установою, державою у вигляді наперед заданої вимоги до знань, умінь, навичок, якими має володіти особистість для забезпечення успішного виконання діяльності у визначеній галузі. У свою чергу, компетентність є надбанням самого фахівця, що визначає якісний рівень засвоєння ним необхідних знань, умінь, навичок та здатності успішно застосувати їх на основі власного досвіду в процесі здійснення певної діяльності. Підсумовуючи, авторка зазначає, що компетенція пов'язана з певним видом діяльності, тоді як компетентність – з особистістю, її внутрішніми якостями, властивостями та здібностями [158, с. 16].

На основі аналізу наукової літератури зроблено висновок про те, що поняття «компетенція» та «компетентність» тісно пов'язані між собою, проте слід розрізняти їх за значенням. Як було визначено, у дослідженні під компетенцією розуміється певна соціальна вимога (норма) до результатів освітньої підготовки особистості, необхідної їй для якісного виконання поставлених завдань у визначеній сфері діяльності. У свою чергу, компетентність є результатом оволодіння людиною відповідною компетенцією, являючи собою інтегративну особистісну якість, що забезпечує здатність суб'єкта успішно виконувати певного виду діяльність, обирати оптимальний спосіб дій у різних типових і нетипових ситуаціях її протікання.

Очевидно, що поняття «компетентність» стосується до різних сфер професійної діяльності людини, у тому числі й до права. Як підкреслює Н. Онищенко, право є «універсальним регулятором, а не універсальною

константою» [201, с. 4]. Конкретизуючи свою думку, авторка уточнює, що в різних правових системах пріоритетними є різні норми права. Тому під час вивчення сфери права дослідниця пропонує робити наголос не на його «всезагальності», а, навпаки, на його унікальності та своєрідності в різних країнах світу, адже система права в кожній із них розвивалася під впливом домінуючих у ній економічних, політичних, соціальних та інших факторів.

Порушуючи питання формування в сьогоденній Україні сучасної вітчизняної правової системи, дослідниця звертає увагу на той факт, що постулати права тісно пов'язані з нормами моралі, узгоджуючись із її основними положеннями. Причому моральний і духовний розвиток суспільства зумовлює підвищення результативності процесу формування громадян як правових осіб. Н. Онищенко також відзначає, що кожна особистість існує в певному соціокультурному просторі, а правова реальність складається під значним впливом наявного стану культури та соціальної дійсності [209, с. 5, 6]. Тому можна сказати, що правова реальність «органічно включена в загальний, єдиний, нормативно-ціннісний континуум «соціальність – культура», при цьому «як соціальне явище в об'єктивній формі право існує в правових відносинах і соціальних інститутах, в суб'єктивній формі – в правосвідомості, що обслуговує правове життя» [209, с. 6].

Як зазначає Г. Мальцев як автор відповідного розділу колективної праці, присвяченої основним проблемам загальної теорії права й держави, за своєю сутністю право являє собою формальну рівність громадян, що, у свою чергу, передбачає загальну справедливість, загальну й необхідну форму свободи в суспільних відносинах людей. Право в кожній державі виражається у вигляді законів, що діють у чітко визначений час у конкретному соціальному просторі [241, с. 188, 189].

В. Кириченко та О. Куракін визначають право як «систему загальнообов'язкових, формально визначених, установлених чи санкціонованих,

гарантованих державою норм права, які встановлюють права та обов'язки учасників правовідносин, виступають регулятором суспільних відносин і забезпечуються примусовою силою держави» [111, с. 94].

На думку авторів, основними ознаками права є такі: право встановлюється чи санкціонується державою (відповідні державні органи визначають правові потреби суспільства та оформлюють їх у вигляді правонормативних актів); нормативність права (право формулює нормативні норми, які визначають межі допустимої поведінки його суб'єктів); загальнообов'язковість правових норм (вони є обов'язковими для дотримання всіма людьми, які перебувають на території держави); формальна визначеність права (норми права чітко визначені й відображені у відповідних правових формах); системність права (право являє собою цілісну систему взаємопов'язаних і взаємоузгоджених правових норм); державна забезпеченість (державна не лише визначає правові норми, але й забезпечує їх захист); регулятивний характер права (право виступає регулятором суспільної поведінки, впливаючи на поведінку та діяльність людей); вираз у мірі рівності, свободи, справедливості (право створює передумови для втілення права і свобод суб'єктів правовідносин) [111, с. 94–96].

Як встановлено в дослідженні, існують різні джерела права: діяльність держави, що встановлює нові чи визнає вже наявні правові положення й норми; офіційно прийняті форми і способи зведення в закон волі правознавців, які уособлюють волю держави; матеріали, покладені в основу законодавства; історичні пам'ятники права; засоби пізнання чинного законодавства тощо [128; 129; 135; 136; 141; 142; 181; 212; 241; 253]. Учені також зазначають, що в ідеальному значенні джерелом права є правосвідомість, котра являє собою сукупність поглядів та ідей, які виражають ставлення окремих людей або цілих соціальних груп чи навіть націй до права, законності, правосуддя, а також судження про те, які суспільні дії слід уважати правомірними чи, навпаки, неправомірними [70;

135; 241]. Як підкреслюється в наукових джерелах, право відіграє важливу роль у житті кожної людини. Адже воно, з одного боку, забезпечує можливість реалізації прав і свобод кожної особистості, а з другого – регулює цю можливість, щоб прояв свободи однієї особи не завдавав шкоди іншій людині. Слід також зауважити, що право не лише визначає сферу владних повноважень, але й регламентує межі непідвладності громадян, надаючи їм певний ступінь свободи й незалежності від дій органів влади та за необхідності гарантуючи захист їхніх прав.

Для кращого усвідомлення важливої ролі права в суспільстві доцільно також навести визначені фахівцями його функції, що поділяються на дві групи: загальносоціальні та спеціально-юридичні. Так, до групи загальносоціальних функцій права відносять такі: гуманістична (охорона й захист прав і свобод кожної особистості; організаційно-управлінська (створює сприятливі передумови для успішного вирішення певних економічних і соціальних проблем); виховна (сприяє формуванню особистості як правослухняного громадянина, оволодінню нею нормами правомірної поведінки); інформаційна (комунікаційна) (доводить до відома людей інформацію про рішення законодавця); оціночно-орієнтаційна (поведінка членів суспільства оцінюється з точки зору законів держави, указуються безконфліктні форми поведінки, визначаються соціально бажані й допустимі шляхи задоволення потреб особистості в межах правомірної поведінки); гносеологічна (пізнавальна) (право само виступає як джерело нових знань для суб'єктів правових відносин). У свою чергу, спеціально-юридичні функції права містять такі: регулятивна (здійснюється завдяки закріпленню в нормативних актах зразків правової поведінки, які орієнтують особистість на розбудову відносин з іншими людьми в межах такої поведінки); охоронна (реалізується через припинення соціально-шкідливих дій особи та відновлення порушених прав інших суб'єктів взаємодії) [111; 236].

Наведені вище погляди науковців щодо визначення вихідних понять заклали теоретичну основу для розкриття суті основного поняття

дослідження – правової компетентності. Як свідчить аналіз наукової літератури, зазначене поняття відзначається складністю та багатоаспектністю, тому науковці пропонують різні підходи до його трактування. Так, деякі вчені сприймають правову компетентність як інтегративну якість (новоутворення) особистості. Визначення зазначеного поняття з точки зору прихильників цієї позиції наведено в табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Визначення правової компетентності як інтегративної якості особистості

Автор, наукове джерело	Визначення поняття «правова компетентність»
1	2
інтегративна якість особистості, що відображає її здатність і готовність використовувати правові знання й уміння, які задаються освітнім стандартом для вирішення практичних завдань	А. Хуторський [301]
сукупність необхідних для успішної життєдіяльності особистості здібностей і особистісно-правових установок, а також можливість і прагнення зіставляти свою поведінку з правом та іншими чинними в суспільстві нормами	Н. Юрасюк [315]
сукупність правових знань, переконань, установок особистості, що реалізуються у процесі праці, спілкування, поведінки, а також прояв позитивного ставлення до матеріальних і духовних цінностей суспільства	В. Ткачук [280]
складне інтегративне особистісне утворення в цілісній структурі особистості фахівця, що включає загальноправові та професійно-правові знання, вміння і професійні якості, необхідні для здійснення власної професійної діяльності в межах правового поля	Н. Бакланова, Д. Клочкова, Н. Чернуха, Д. Коваленко [15; 123–126]
складне інтегративне утворення в цілісній структурі особистості педагога, що включає загальноправові та професійно-педагогічні знання, вміння і професійні якості, необхідні для здійснення правового виховання молоді й організації власної професійної діяльності в межах правового поля	О. Іваній [88–91]
інваріантна суб'єктна характеристика людини, що «вибудовується» на базі використання відповідних знань, умінь, досвіду, наявних її цінностей і життєвої позиції, а також інтегрує ставлення особистості до правової дійсності; важлива інтегративна особистісна якість, підґрунтям якої є знання	Я. Кічук [116-119]

Продовж. табл. 1.2

1	2
особистості та її досвід поведінки у правовій сфері життєдіяльності, а вияв – спроможність орієнтуватися в ситуаціях, пов'язаних із правовими відносинами	
комплексна характеристика соціальної дії, у якій у єдності виявляються знання, навички, цінності, особисті установки і свобода поведінки	І. Романова [252]
особистісне утворення, що визначається рівнем правосвідомості студента і його правової активності та дає змогу майбутньому фахівцеві найповніше й найчіткіше реалізувати власні вміння щодо розв'язання проблемних питань професійної діяльності правовими засобами	О. Болотова [27]
характеристика особистості, що відображає діапазон її обізнаності в галузі права, усвідомлене сприйняття соціально-правового досвіду	О. Черемісіна [306]
складна інтегративна характеристика особистості, котра відображає рівень її правової обізнаності, усвідомлене сприйняття соціально-правового досвіду	А. Жигулін [78]
інтегрована особистісна якість фахівця, що відображає єдність його теоретико-правової підготовленості та практичної здатності до правомірної реалізації професійної діяльності	Г. Анікіна, П. Постніков [9-11]

Відповідно до другого визначеного наукового підходу правова компетентність сприймається як певного виду готовність. Погляди прихильників цієї наукової позиції наведені в табл. 1.3.

Таблиця 1.3

Визначення правової компетентності як певного виду готовності людини

Визначення поняття «правова компетентність»	Автор, наукове джерело
1	2
готовність, що полягає у здійсненні комплексу заходів із правової підтримки й захисту особистості	О. Кравченко [140]
готовності людини здійснювати морально-правові вчинки в атмосфері активного самостійного творчого пошуку правової основи в ситуаційних моментах професійної діяльності	Ю. Єрохіна [75]
вирішення питань правозастосування, здійснення діяльності у правовому полі на основі розвинутого правового мислення та здатності до правової діяльності	Н. Саприкіна [260; 261]
рівень правової обізнаності людини, усвідомлене сприйняття соціально-правового досвіду, готовність будувати свою соціально-професійну поведінку відповідно до чинних правових норм, здатність до мораль-	А. Жигулін [79]

Продовж. табл. 1.3

1	2
но-правової самооцінки своєї життєдіяльності	
готовність особистості до вирішення завдань, що вимагають правових знань, а також до їх використання у професійній діяльності	М. Полякова [237]

На основі аналізу наукової літератури також було виокремлено третій підхід до розуміння правової компетентності, у руслі якого вона сприймалася як певна спроможність людини. Цю позицію науковців наведено в табл. 1.4.

Таблиця 1.4

**Визначення правової компетентності як певної спроможності
(здатності) людини**

Визначення поняття «правова компетентність»	Автор, наукове джерело
1	2
спроможність людини ефективно вирішувати проблеми, що виникають у її житті, правовими способами й засобами	О. Кімберг, Д. Клочкова [110; 120]
прояв людиною спроможності співвідносити свої дії із чинним законодавством, актуалізуючи погляди, уявлення, переконання стосовно того, що є правомірним або неправомірним	Я. Кічук [115]
здатність до правомірної поведінки; добре усвідомлення людиною сутності правової проблематики, критичне сприйняття досвіду правового характеру, спроможність обирати засоби та способи правомірної поведінки, адекватної наявним обставинам	О. Черемісіна [305]
здатність індивіда цілісно реалізовувати на практиці правові знання, відповідні уміння й навички, цінності та ставлення, набуті у процесі навчання	Л. Рябовол [256]
здатність суб'єкта здійснювати практичну діяльність, що потребує знання ним понятійної системи права, наявності відповідного мислення, поведінкових моделей, узгоджених із нормами права, а також умінь, навичок і ставлень, що дозволяють оперативного й результативно розв'язувати різні ситуації та проблеми; здатність ефективно реалізовувати на практиці здобуті правові знання, набуті відповідні вміння й навички, проявляти сформовані цінності та ставлення	Т. Ремех [246]
здатність здійснювати активний вплив на процес розвитку й саморозвитку моральних, культурних, естетичних та інших соціально значущих якостей і рис особистості, що дає їй змогу регулювати та розбудовувати свою соціально-професійну поведінку у відповідності із чинними правовими нормами та приписами, здатність до морально-правової самооцінки своєї життєдіяльності	А. Жигулін [79]

Продовж. табл. 1.4

1	2
глибина й характер поінформованості працівника щодо правових засад професійної діяльності, а також його здатність до ефективної реалізації права у своїй практичній діяльності	А. Якименко, М. Томчук [319]

Згідно з четвертим виділеним науковим підходом, правова компетентність трактується як відповідна цілісна система. Деякі визначення зазначеного поняття прибічниками цього підходу наведені в табл. 1.5.

Таблиця 1.5

Визначення правової компетентності як цілісної системи

Визначення поняття «правова компетентність»	Автор, наукове джерело
1	2
система правових знань, переконань, навичок, досвіду, знання механізму дії права і правових технологій, що дозволяють фахівцю орієнтуватись у правовому полі, юридично грамотно знаходити в ньому рішення задач, які виникають, а також впливати на наявну в суспільстві правову та законодавчу системи, стимулювати дію механізму соціального захисту особистості, що потребує наявності професійних якостей, високого рівня спеціалізації в певній галузі виробничої діяльності, правової культури і грамотності, громадянської зрілості, широкої ерудиції та навичок використання сучасних інноваційних технологій; система професійно-правових знань чинного законодавства; усвідомлення сутності права та механізмів його дії; вміння мислити правовими категоріями, доречно використовувати набуті правові знання у професійній діяльності, досягати ефективного результату нормативно- правовим способом	Н. Кисла, І. Огороднійчук [113; 204; 205]
єдність правових знань, що містять систему ціннісних орієнтацій в економічному, політичному, соціальному напрямах громадського життя, які відображають правову дійсність, глибокі теоретичні знання та практичні вміння, спрямовані на створення стимулюючих умов із попередження та усунення протиправної поведінки в суспільстві; високий ступінь оволодіння системою правових знань у професійній діяльності, сформовані професійно-правові вміння та практичні навички їх застосування в професійній діяльності; сукупність якостей, що відображають ступінь кваліфікації, рівень правових знань, умінь, навичок, готовності та здібностей фахівця, пов'язаних зі здійсненням професійної діяльності	Д. Клочкова [121; 122]
сукупність правових знань, що реалізуються через практичні вміння та навички, в ситуаціях професійної	Г. Кошевнік [139]

Продовж. табл. 1.5

1	2
діяльності	
інтегрований результат пізнавальної діяльності людини в навчанні; системна характеристика особистості	О. Пишко, Т. Ремех [228; 246]
система знань, мотивів, умінь і навичок, особистісних якостей, які забезпечують ефективність діяльності індивіда в правовому полі; система таких функціонально пов'язаних та взаємозумовлених компонентів: відповідна віковій категорії правова освіченість, поінформованість; правова позиція як потреба чи усвідомлена необхідність дотримуватися правових норм; вміння й навички керуватися правовими знаннями в суспільному житті	Л. Кузьменко [149]
сукупність якостей, що відбивають ступінь кваліфікації, рівень правових знань, умінь, навичок, готовності і здібностей, необхідних для вирішення правових питань у сфері професійної діяльності	О. Лукаш [170]
сукупність здібностей, знань, умінь, навичок, що дають людині змогу ефективно діяти в правовому полі	І. Денисенко [68; 69]

У науковій літературі пропонуються й інші підходи до визначення правової компетентності. Так, Л. Рябовол визначає правову компетентність як «досвід специфічної діяльності, пов'язаної із засвоєнням, розумінням і застосуванням знань», набутий людиною у процесі навчання. Авторка підкреслює, що ця компетентність формується під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників об'єктивного й суб'єктивного характеру та може реалізуватися в різних контекстах життя й діяльності особи. Як інтегрований результат навчання, ця компетентність означає здатність людини цілісно реалізовувати на практиці правові знання, відповідні вміння й навички, цінності та ставлення, набуті в процесі навчання [256].

О. Кравченко розуміє правову компетентність як «складник професійної компетентності фахівця, що є якісною характеристикою суб'єкта правовідносин, яка визначає високий рівень усвідомлення норм права, розвитку професійно важливих і особистісно-ділових якостей, ціннісних орієнтацій, що відображають рівень розвитку правових уявлень» [140]. Схожі думки висловлюють В. Кутішенко та А. Якименко, які під правовою компетентністю вбачають глибину й характер поінформованості працівника

щодо правових засад професійної діяльності, а також його здатність до ефективної реалізації права у своїй практичній діяльності [152; 319].

А. Жигулін теж звертає увагу на той факт, що правова компетентність відображає характер і ступінь правового розвитку особистості, причому його ядром є правова самосвідомість. Автор також підкреслює, що під час визначення суті правової компетентності індивіда важливо враховувати не лише її об'єктивну складову, яка уособлюється в знаннях і вміннях у царини взаємодії з різними державними інститутами й людьми, володінні прийомами ділового спілкування та професійної поведінки, але й суб'єктивну складову, котра відображає індивідуальні особистісні якості людини як основи для реалізації нею правомірної поведінки протягом її життя [78, с. 163-164].

З викладеними вище ідеями узгоджуються погляди В. Олійника. Він розглядає правову компетентність як високий ступінь володіння людиною правом у конкретній професійній діяльності, глибокі й повні знання законів і підзаконних актів, джерел права, на які фахівець повинен спиратися, розуміння принципів права учасників ділової взаємодії та способів правового регулювання їхніх відносин, ставлення до права як до невід'ємної складової професійної діяльності, здатність захищати й упроваджувати правові відносини у фаховій діяльності, що має реалізовуватись у суворій відповідності із правовими й розпорядчими принципами законності.

Учений також підкреслює, що дослідження правової компетентності як унікального феномена вимагає її вивчення з різних ракурсів: як ставлення людини до права з точки зору його соціальної, державної й особистісної цінності, що активізує прагнення постійно отримувати, розширювати арсенал засобів визначення та вирішення правових проблем; як правової освіченості, засвоєння сукупності знань із проблем права; як практичної правової готовності, що зумовлюється наявністю вмінь і навичок оперативно вирішувати конкретні правові питання [207; 208].

На підставі викладеного можна підсумувати, що в науковій літературі пропонуються різні підходи до тлумачення поняття «правова компетентність». Причому деякі автори у своїх наукових публікаціях розглядають це поняття з різних наукових позицій. Водночас слід відзначити, що виокремлені вище підходи до трактування сутності правової компетентності особистості принципово не суперечать один одному. Навпаки, у комплексі вони дають змогу повніше і якомога всебічно схарактеризувати цей багатоаспектний особистісний феномен. Слід також зауважити, що більшість учених звертає увагу на той факт, що правова компетентність є складним особистісним утворенням, елементами якого є компоненти юридичної надбудови, що виступають відповідним еталоном поведінки для суб'єкта права й забезпечують його прогресивний розвиток і суспільства в цілому.

Особливий інтерес у контексті порушеної проблеми дослідження викликали праці, в яких пропонувалось визначення правової компетентності саме стосовно працівників готельно-туристичної галузі. У цьому плані в нагоді стали наукові погляди А. Агамірова, який у своїй працях застосовує термін «професійно-правова компетентність фахівців сфери сервісу й туризму», трактуючи його як інтегративну властивість особистості, що дозволяє ефективно вирішувати проблемно-правові ситуації в професійній діяльності [1-4].

На основі проведеного наукового аналізу зроблено висновок про те, що в контексті дослідження під правовою компетентністю майбутніх фахівців готельного господарства та туризму розуміється інтегративне професійно-особистісне утворення, що проявляється в правовій обізнаності та здатності працівника дотримуватись у своїй поведінці й фаховій діяльності чинних у цій галузі правових норм, а також у прагненні спонукати оточення до вирішення наявних проблем у межах правового поля. (Це визначення представлено в авторських працях [102; 104]).

Як встановлено, у науковій літературі визначено також основні ознаки правової компетентності фахівця: сформованість у нього комунікативних умінь і навичок, що дозволяє йому ефективно вибудовувати лінію взаємодії з іншими людьми; спроможність і готовність до прийняття оперативних і ефективних рішень правового характеру; оперативність і мобільність правових знань, здатність до їх динамічного оновлення й застосування в різних правових ситуаціях; наявність соціального ціннісного ставлення до права, адекватність оцінювання його ролі та місця в житті сучасної людини, особистісної правової культури; здатність до пошуку, здобуття й засвоєння правових знань [208].

Зазначимо, що для кращого розуміння суті правової компетентності доцільно також визначити, які функції виконує цей феномен у житті людини та суспільства загалом. Як встановлено, із цього питання погляди вчених теж різняться. Так, М. Полякова стверджує, що правова компетентність особистості реалізує такі основні функції: мотиваційно-спонукальну (стимулює людину до використання засвоєних знань і вмінь у діяльності); гностичну (активізує самоосвітню діяльність у царині права); емоційно-вольову (пов'язана зі здатністю індивіда до прояву витримки, наполегливості, мобілізації власних зусиль у подоланні труднощів, що виникають у процесі діяльності); технологічну (реалізація правової компетентності в реальній практичній діяльності); рефлексивну (передбачає здійснення систематичного самоаналізу власної діяльності крізь призму правових норм, розробку програм самовдосконалення у сфері додаткової правової освіти); прогностичну (допомагає передбачити конкретну ситуацію та вирішити її оптимальними методами) [237, с. 8].

На думку С. Мягкової, основними функціями правової компетентності є такі: пізнавально-перетворювальна (пов'язана з теоретичною й організаторською діяльністю з метою розбудови правового простору, що сприяє здійсненню правої просвіти, узгодженню суспільних, групових та індивідуальних інтересів,

створення для кожної людини гідних умов життя і праці, забезпечення правових і моральних гарантій дотримання соціальної справедливості, свободи й інших загальнолюдських цінностей); праворегулятивна (спрямована на забезпечення стійкого злагодженого, динамічного й ефективного функціонування всіх елементів правової системи, що дає змогу здійснювати правову комунікацію між громадянами й регулювати, упорядковувати їхні взаємовідносини в правовій царині, забезпечує єдність прав та обов'язків людини у процесі їх здійснення; ціннісно-нормативна (проявляється в різних явищах і фактах правового характеру, що набувають ціннісного значення, сприйнятті громадянами «цінностей у праві та самого права як цінності»); правоаналізуюча (проявляється під час вивчення ставлення людини до результату та цілей її дій, спрямованих на зміни навколишньої правової реальності, поведінки та діяльності інших людей); правосоціалізаторська (розкривається крізь призму правових якостей особистості); комунікативна (забезпечує спілкування людей у правовій сфері та впливає на перебіг цього процесу); управлінська (сприяє підвищенню якості управління, ефективності професійної діяльності фахівця на основі дотримання правових норм) [194].

Схожі погляди стосовно функцій правої компетентності висловлює Ю. Новгородська. Проте визначений нею список має лише п'ять функцій: пізнавально-перетворювальну, праворегулятивну, ціннісно-нормативну, правосоціалізаторську функцію, а також комунікативну функцію, що забезпечує спілкування учасників освітнього процесу в правовій сфері [199, с. 105]. У контексті дослідження заслуговує також на інтерес точка зору І. Глухова, який визначив основні функції еколого-правової компетентності, а саме такі: гуманістично-аксіологічна (спрямована на утвердження в професійній діяльності ціннісного ставлення до навколишнього світу, розбудови взаємовідносин з іншими людьми на ідеях партнерства, рівності, справедливості та гуманності); навчально-гносеологічна (пов'язана із забезпеченням цілісного уявлення про сутність зазначеної компетентності,

реальні шляхи її пізнання й засвоєння); продуктивно-процесуальна (орієнтує на розвиток творчих здібностей і самореалізацію студентів у різних видах професійно-правової діяльності, усвідомлення ними власних можливостей, виявлення і втілення їхнього творчого потенціалу); діагностично-корекційна (відбиває здатність майбутнього фахівця до аналізу причинно-наслідкових зв'язків основних правових явищ, що відбуваються в суспільстві, забезпечує поглиблення розуміння завдань професійної діяльності з корекцією логіки виховного впливу і критеріїв оцінювання одержаних результатів [55, с. 310].

Під час проведення наукового пошуку також визначено, що правова компетентність студентів готельно-туристичного профілю виконує такі важливі функції:

- нормативно-ціннісну (забезпечує сприйняття індивідом права як особистісної цінності, що стає основою для гармонізації його відносин з іншими людьми на правовій основі та створює сприятливі передумови для повноцінної особистісної самореалізації);

- мотиваційно-спонукальну (активізує усвідомлення людиною ролі та місця права в сучасному суспільстві, важливості засвоєння громадянських прав, обов'язків та інших правових норм, необхідності їх дотримання на практиці; спонукає особистість до постійного вдосконалення правової компетентності);

- інформаційно-гностичну (каталізує самоосвітню діяльність людини в галузі права);

- організаційно-технологічну (використання засвоєних знань в реальній практичній професійній діяльності та поведінці);

- діагностично-коригувальну (спрямовує людину на проведення аналізу власних дій та діяльності крізь призму правових норм, визначення причинно-наслідкових зв'язків основних правових явищ, що відбуваються в суспільстві, за необхідності примушує особу вносити певні корекції у свою поведінку чи діяльність).

1.3 Аналіз стану формування правової компетентності як складника професійної компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму

Практична реалізація стратегічного курсу України на європейську інтеграцію зумовлює необхідність вирішення багатьох складних завдань, у тому числі забезпечення адаптації вітчизняного законодавства до нормативно-правових основ Європейського Союзу, дотримання основних демократичних прав і свобод людини, розширення можливостей для розвитку духовних і матеріальних потреб кожної особистості, підвищення рівня правової обізнаності громадян. У свою чергу, це вимагає від вищої школи, щоб кожний її випускник характеризувався не лише як професіонал своєї справи, але і як свідомий громадянин, котрий добре знає свої права та обов'язки, поважає й дотримується чинних норм і правил співжиття, відчуває себе соціально, морально, політично і юридично дієздатною особистістю. У світлі вищевикладеного проблема формування правової компетентності у студентів вищих навчальних закладів набуває сьогодні особливої актуальності.

Злободенність окресленої проблеми пояснюється також тим, що чітке знання фахівцями правових норм, які регулюють відносини у сфері професійної діяльності людей, засвоєння відповідних умінь у правовій площині є умовою правомірного виконання ними своїх професійних функцій. І навпаки, відсутність у фахівця знань правових норм може стати причиною здійснення ним різних незаконних дій (правопорушень чи навіть злочинів), а також певних аморальних вчинків.

Слід також зауважити, що правова поведінка людини значною мірою залежить від сформованого в неї ціннісного ставлення до права, від психологічної готовності до здійснення правомірної або, навпаки, протиправної поведінки. При цьому якщо право сприймається студентами як

одна з найважливіших соціальних цінностей, то правомірна поведінка стає для них внутрішньою потребою. Доцільно також ураховувати, що в українському правовому просторі правові й моральні принципи тісно пов'язані між собою, а тому правові санкції нерідко отримують відповідну негативну оцінку оточення з погляду наявних у суспільстві моральних норм.

Наведені міркування підкріплюють сформульовані нами висновки про те, що сьогодні існує об'єктивна необхідність у забезпеченні цілеспрямованого формування правової компетентності в майбутніх фахівців, причому ця теза стосується студентів будь-яких спеціальностей. Як було визначено під час проведення дослідження, особливої значущості це питання набуває для майбутніх фахівців готельного господарства та туризму.

У контексті цього слід уточнити, що в останні десятиріччя в усьому світі спостерігається динамічний розвиток туризму, а як наслідок – і ринку праці в туристичній галузі та готельній справі. Це пояснюється тим, що, за даними Всесвітньої туристської організації, туристично-готельний бізнес сьогодні є однією з найбільш високоприбуткових галузей національної економіки, а тому він займає провідні позиції серед різних сфер підприємницької діяльності в багатьох країнах. Крім того, за висновками фахівців, туризм забезпечує також сприятливий вплив на фізичне і психологічне здоров'я людей, а також на їхній культурний і духовний розвиток [39; 58; 60; 61; 77; 83-86; 14; 133; 189; 204; 242; 266]. Так, В. Зігунов уточнює, що реалізація туристсько-спортивної діяльності передбачає проведення різних спортивних, пригодницьких, рекреаційно-спортивних і спеціальних пізнавально-спортивних заходів [84, с. 142]. Генеральний директор ЮНЕСКО К. Матцура також зазначав, що «неможливо вирішити проблеми збереження пам'яток культури і природи, не порушуючи принципових питань, пов'язаних із розвитком туризму» [184, с. 9].

Очевидно, що Україна як європейська держава не перебуває осторонь міжнародних тенденцій і процесів у вказаній вище галузі, причому активна

інтеграція країни в останні роки в європейський простір значно прискорила темпи розвитку вітчизняного туризму й індустрії гостинності. Проте, незважаючи на певні успіхи в цьому плані, вітчизняний туристично-готельний бізнес загалом поки ще перебуває на стадії становлення.

Як підкреслюється в прийнятій кабінетом міністрів у березні 2017 р. Стратегії розвитку туризму та курортів на період до 2026 року, Україна «має всі умови для належного розвитку економіки за рахунок туризму, проте суттєво відстає від провідних держав світу за рівнем розвитку туристичної інфраструктури та якості туристичних послуг». На підставі цього в зазначеному документі наголошується на необхідності «вдосконалення державної політики в зазначеній сфері», «повноважень і компетенції суб'єктів туристичної діяльності, впровадження ефективних організаційно-правових, економічних, інформаційних механізмів розвитку сфери туризму та курортів як високорентабельної галузі національної економіки» [274].

У дослідженні визначено, що важливу роль у регулюванні туристичної діяльності сьогодні відіграє Закон України «Про туризм» (зі змінами), в якому визначені загальні правові, організаційні та соціально-економічні засади реалізації державної політики України в цій галузі. Зокрема, конкретизовано, що законодавство України про туризм уключає Конституцію України, указаний Закон та інші нормативно-правові акти, видані відповідно до цих двох основних юридичних документів.

Зауважимо, що в Законі України «Про туризм» пропонується чітке трактування ключових понять для готельно-туристичної царини. Так, у цьому документі туризм визначається як «тимчасовий виїзд особи з місця проживання в оздоровчих, пізнавальних, професійно-ділових чи інших цілях без здійснення оплачуваної діяльності в місці, куди особа від'їжджає» [81]. Таке тлумачення суті туризму повністю узгоджується з його визначенням Всесвітньою туристичною організацією (ВТО), де цей термін сприймається

як похідна від французького еквівалента (прогулянка, поїздка), що означає собою подорож у вільний час, один із видів активного відпочинку [109; 114].

Беручи подане в Законі «Про туризм» визначення поняття «туризм» за основу під час проведення дослідження, слід урахувувати, що в останні роки туристська термінологія зазнає стрімких змін, при цьому серед провідних учених точиться запекла дискусія щодо тлумачення основних термінів теорії туризму. Наприклад, деякі вітчизняні науковці наголошують на необхідності розширення запропонованого в цьому законі визначення поняття «туризм».

Так, В. Квартальний пропонує розуміти під туризмом сукупність явищ і взаємовідносин, що виникає під час взаємодії «туристів, постачальників, місцевих органів влади й місцевого населення в процесі туристської діяльності». Автор також звертає увагу, що до туристичної діяльності залучені авіакомпанії, компанії з прокату машин, залізниці, автобуси, готелі й ресторани тощо [109].

Схожі думки висловлює О. Лойко. На думку цього автора, туризм – це орієнтоване на споживача явище, яке динамічно розвивається. Воно включає такі види сервісних послуг: подорожі (круїзи, автобуси, літаки, автомобілі, залізниці); проживання (готелі та мотелі, конференції, виставки, зустрічі); харчування (ресторани, кафе, бари); відпочинок і дозвілля (ігри, парки, розваги, атракціони) [169].

Як з'ясовано, у Законі України «Про туризм» наведено також класифікацію основних видів туризму, а саме виокремлено такі його види: дитячий, молодіжний, сімейний, для осіб похилого віку, для інвалідів, культурно-пізнавальний, лікувально-оздоровчий, спортивний, релігійний, екологічний (зелений), сільський; підводний, гірський, пригодницький, мисливський, автомобільний, самодіяльний тощо [81]. Очевидно, що в реальній практиці існує багато інших видів туристичної діяльності.

Відзначимо, що підвищення ролі туристично-готельної галузі в економіці країни, зростання рівня її інтегрованості до світогосподарських

зв'язків зумовили висунення принципово нових вимог до підготовки майбутніх фахівців туристично-готельного бізнесу. У світлі цього слід нагадати, що наприкінці ХХ ст. єдиним навчальним закладом на території України, який забезпечував підготовку фахівців для готельної та ресторанної справи, був Київський технікум готельного господарства, відкритий ще в 1979 р. Як установлено, підготовка майбутніх фахівців із напрямку «Туризм» була узаконена лише в 2002 р., коли за ініціативою Київського університету туризму, економіки та права, за підтримки Державної туристичної адміністрації та Асоціації навчальних закладів України туристичного й готельного профілю та за рішенням Кабінету Міністрів України у вказаному університеті було розпочато підготовку фахівців за спеціальностями «Туризм» і «Готельне господарство» [310]. Зокрема, представниками професорсько-викладацького складу цього університету було розроблено програму подальшого розвитку туристичної галузі. Вона стала основою для прийняття в 2002 р. Кабінетом Міністрів України важливого документа – постанови «Про Державну програму розвитку туризму на 2002–2010 роки» [240].

Під час проведення дослідження також визначено, що тривалий час у системі вищої освіти України не існувало напряму, у межах якого забезпечувалася б комплексна підготовка фахівців для туристичної галузі, тобто починаючи від рівня робітничих професій і закінчуючи підготовкою магістрів. З метою усунення цього упущення, за ініціативи Державної туристичної адміністрації України, Асоціації навчальних закладів України туристського та готельного профілю, керівників провідних підприємств галузі, Міністерством економіки та з питань європейської інтеграції України, Кабінетом Міністрів України та Міністерством освіти й науки України відповідним наказом було включено до чинного Переліку напрямів і спеціальностей напрям «Туризм» зі спеціальностями «Туризм», «Готельне господарство», «Організація обслуговування в готелях і туристичних

комплексах». Відповідно до названих спеціальностей було визначено такі освітньо-кваліфікаційні рівні: спеціальності «Туризм», «Менеджмент туристичного бізнесу», «Готельне господарство» – бакалавр, спеціаліст, магістр; спеціальність «Організація обслуговування в готелях і туристичних комплексах» – молодший спеціаліст.

Відповідно до освітньо-кваліфікаційної характеристики бакалавра напряму підготовки «Туризм» було також виокремлено відповідні галузі професійної діяльності: діяльність транспорту та зв'язку, додаткові транспортні послуги та допоміжні операції, послуги з організації подорожування, державне управління загального характеру, соціально-економічне управління, надання індивідуальних послуг, діяльність у сфері культури та спорту, відпочинку та розваг. Причому особливо популярною стала спеціальність «менеджер сфери туризму», що передбачає підготовку спеціаліста у сфері туризму, який займається організацією туристичних поїздок клієнтів. Функціональні обов'язки цього спеціаліста залежать від того, ким він працює: туроператором чи в туристичній агенції [29; 298].

Слід зауважити, що у зв'язку зі зростанням ролі туризму в життєдіяльності українського суспільства кількість вищих навчальних закладів, що забезпечують підготовку фахівців для туристично-готельної галузі, постійно збільшується. Сьогодні їхня кількість досягає вже близько півтори сотні. Проте збільшення кількості цих вишів автоматично не сприяє підвищенню ефективності вирішення численних проблем, що існують у туристично-готельній сфері та системі підготовки фахівців для неї [310]. А це означає, що існує потреба в цілеспрямованому реформуванні й готельно-туристичної індустрії, і системи підготовки професійних кадрів для неї у вищій школі.

Як установлено, учені висловлюють різні думки та пропозиції із цього питання. Так, С. Александрова та С. Гвоздик відзначають, що майбутні фахівці готельного господарства та туризму мають забезпечувати

прогресивний розвиток відповідної царини, упроваджувати у свою діяльність сучасні методи й форми обслуговування людей, виявляти креативність. Однак у реальному житті ця вимога часто не виконується. На думку вчених, цей факт пояснюється насамперед відірваністю навчального процесу у вищій школі від сучасних методів роботи готелів і туристичних фірм, тобто навчальний процес у виші значно відстає від реальності, особливо від сучасного світового досвіду. С. Александрова та С. Гвоздик назвали декілька причин такої ситуації: загальна складна економічна ситуація в українському суспільстві, наявність негативних тенденцій в організації професійної підготовки студентів відповідних спеціальностей у багатьох вишах, недостатній рівень педагогічної компетентності деяких викладачів, небажання певної частини студентів сумлінно навчатися, відсутність у них розвиненої мотивації до оволодіння професією та прагнення до здійснення професійної самоосвіти тощо [4, с. 576–581].

За результатами проведеного Н. Бунтовою дослідження, аналіз кадрового забезпечення готельного господарства свідчить узагалі про погіршення якісного складу персоналу, відсутність у багатьох керівників і спеціалістів обізнаності з питань ефективного використання наявних ресурсів і кадрового потенціалу, формування конкурентоспроможної професійно-кваліфікаційної структури персоналу. Як наслідок, це призводить до появи суттєвих проблем в управлінському циклі кадрового забезпечення готельного господарства. Відповідно до висновків дослідниці, сьогодні існує актуальна необхідність реформування вказаної галузі відповідно до західноєвропейських та світових вимог, забезпечення поліпшення якості професійної підготовки майбутніх працівників готельного бізнесу, підвищення їхньої конкурентоспроможності на вітчизняному та світовому ринках праці [34].

С. Шевелева звертає увагу на те, що в нових стандартах підготовки фахівців туристичного й готельного бізнесу висунуто таку принципову вимогу: у кожному навчальному закладі, що здійснює підготовку студентів

відповідних спеціальностей, має бути свій навчально-виробничий готель еталонного зразка із сучасним навчально-методичним забезпеченням, навчальні лабораторія-ресторан, лабораторія-бар, лабораторія – туристична фірма, сучасні лінгафонні кабінети з відповідним матеріальним оснащенням тощо. Крім того, авторка зазначає, що в розвинених країнах майбутні фахівці відповідних спеціальностей проходять відповідну виробничу практику впродовж 4–6 місяців.

Так, авторка відзначає, що студенти однієї з найвідоміших міжнародних шкіл готельного менеджменту у Швейцарії – Swiss Hotel Management School (SHMS) – після першого семестру навчання проходять стажування протягом 4–6 місяців. У SHMS також функціонує програма для людей із вищою освітою, які бажають змінити спеціальність. За цією програмою, майбутній фахівець готельного бізнесу проходить протягом 5 місяців відповідний курс навчання в аудиторіях, а потім – 4–6-місячне стажування. С. Шевелева також зауважує, що магістерська програма MA in International Hotel and Tourism Management, яка реалізується на базі університету Дербі у Великобританії, теж уключає 5 місяців академічного курсу в Соух Palace і 5 місяців стажування в будь-якій іншій країні (у цей час студенти вчать дистанційно). Для порівняння дослідниця нагадує, що у вітчизняних вишах практична підготовка цих студентів становить лише 10–15 % від загального обсягу навчального часу [310]. Очевидно, що в умовах інтеграції України в європейський економічний простір цей факт є недопустимим.

У контексті порушеної проблеми значний інтерес викликали зауваження та пропозиції, висловлені державними посадовцями й фахівцями в галузі туристично-готельної справи під час проведення Парламентських слухань на тему «Розвиток туристичної індустрії як інструмент економічного розвитку та інвестиційної привабливості України» (2016 р.). Зокрема, учасники цих слухань наголошували на необхідності активної модернізації як самої туристичної галузі, так і системи підготовки фахівців для неї.

Причому туристична громадськість дійшла думки, що українське туристичне законодавство морально застаріло.

Так, насамперед вимагає оновлення Закон «Про туризм», який уже не відповідає вимогам сьогодення. Наприклад, у ньому навіть немає визначення та законодавчого забезпечення діяльності деяких поширених видів туризму, таких як діловий туризм, конгресний туризм тощо, які взагалі нормативно не вписані. Фахівці також пропонують унести зміни до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти», виклавши назву галузі знань за шифром 24 в редакції «Сфера обслуговування, туризм» та передбачивши в ній три спеціальності: 241 «Готельно-ресторанна справа», 242 «Туристична справа (організація подорожей та екскурсій)» та 243 «Курортна справа».

Також відзначалося, що назва спеціальності «туризм» не відповідає сутності діяльності, оскільки термін «туризм» визначає явище соціально-економічного, гуманітарного змісту, а діяльністю має бути означена галузь (вид економічної діяльності). Крім того, пропонувалося розширити перелік спеціальностей через уведення спеціальності «курортна справа», що дасть змогу привести у відповідність сферу підготовки кадрів і сферу державного регулювання, а також увести спеціальність «екскурсійна справа/екскурсознавство», «гід-екскурсовод», необхідну для забезпечення розвитку внутрішнього туризму. Під час проведення слухань також було відзначено, що українське туристичне законодавство не містить норм, що є основою для розвитку саморегулювання. Тому пропонувалося внести зміни до Закону «Про туризм» та розробити підзаконні акти, якими буде визначено порядок набуття статусу саморегулювальної організації (порядок делегування повноважень) та встановлено критерії відповідності статусу саморегулювальної організації [224].

Отже, сьогодні в готельно-туристичній галузі існує багато проблем, у тому числі правового характеру, а також у сфері підготовки професійних кадрів для неї, які вимагають невідкладного вирішення. Це зумовлює потребу в активній модернізації системи підготовки майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. Як визначено, учені висловлюють різні погляди щодо основних напрямів і змісту такої модернізації.

Так, Л. Сакур вважає, що підготовка фахівців для сфери туризму й гостинної справи має реалізуватися за такими основними напрямами: фундаментальне навчання, що забезпечує оволодіння студентами теоретичними знаннями згідно з навчальним планом спеціальності; технологічне навчання, що спрямовується на розвиток у майбутніх фахівців практичних умінь, відточення їхньої професійної майстерності, формування навичок, необхідних для даної спеціалізації; формування у студентів професійно необхідних особистих здібностей і якостей [258, с. 32].

Визначаючи вимоги, яким має відповідати вітчизняна система підготовки майбутніх фахівців готельного господарства й туризму в сучасних умовах, Г. Гарбар підкреслює необхідність урахування в їхній професійній підготовці не лише локальних її особливостей, пов'язаних із культурними, соціальними, політичними й економічними ситуаціями в Україні, а й таких загальних вимог: неперервність туристичної освіти; відповідність навчальних планів міжнародним стандартам у поєднанні з їхньою гнучкістю; мобільність викладачів і студентів; важливість активного поєднання в процесі здійснення вищевказаної підготовки студентів процесу навчання з їхньою науково-дослідницькою і практичною діяльністю; забезпечення полідисциплінарності навчальних планів і програм навчальних дисциплін [52, с. 246–257].

За висновками Я. Окопної, у процесі підготовки майбутнього фахівця готельного господарства та туризму важливо забезпечувати, щоб цей фахівець був здатний: брати активну участь в усіх глобалізаційних процесах, постійно вдосконалювати професійно необхідні знання й уміння, зокрема оволодівати

міжкультурною професійно-орієнтованою комунікацією, розвивати комунікативні здібності в галузі професійного й ситуативного спілкування в усній і письмовій формах, відпрацьовувати навички практичного володіння іноземними мовами в різних видах мовленнєвої діяльності в обсязі тематики, що зумовлена професійними потребами; бути спроможним оволодіти новітньою фаховою інформацією з відповідних джерел іноземних авторів тощо [206].

Як бачимо, наведені вище автори не висувають окремих вимог щодо формування правової компетентності в майбутніх фахівців туристично-готельної справи, хоча в опосередкованій формі ці вимоги в їхній наукових працях все ж таки присутні. Адже очевидно, що без правової обізнаності фахівець не зможе успішно виконувати свої фахові обов'язки в галузі туризму. Проте в руслі дослідження більша увага в процесі наукового пошуку приділялася аналізу наукових джерел, у яких, навпаки, значну увагу приділено питанням формування у студентів туристичних спеціальностей указаної компетентності.

Так, значний інтерес під час проведення дослідження викликали наукові ідеї з окресленого питання В. Маноляка. За висновками вченого, особливе місце в процесі навчання студентів туристичних спеціальностей має зайняти правова підготовка, адже, за оцінками фахівців, понад 80 % професійної діяльності у сфері туристичного менеджменту має саме правовий характер. Причому автор підкреслює, що ефективність правової діяльності визначається не просто сформованими юридичними знаннями, а саме наявністю професійно-правової компетентності, що виявляється у спроможності майбутнього фахівця у сфері туризму до ефективної професійно-правової діяльності в стандартних і нестандартних ситуаціях [180].

В іншій своїй науковій праці В. Маноляк нагадує, що в процесі навчання студенти туристичних вишів мають оволодіти визначеними в державному стандарті універсальними та професійними компетентностями. Учений вважає, що правова підготовка майбутніх фахівців туристичної галузі, з одного боку, забезпечує загальнокультурний компонент професійної освіти, а з другого –

закладає підґрунтя їхніх професійних компетенцій. Отже, наголошуючи на необхідності формування у випускників туристського вишу професійно-правової компетентності, В. Маноляк відзначає, що вона має для них і професійне, і загальнокультурне значення [179].

Схожі ідеї висловлює у своїй дисертаційній роботі А. Агаміров, який теж наголошує на необхідності цілеспрямованого формування професійно-правової компетентності в майбутніх фахівців сфери сервісу й туризму. Аргументуючи свою наукову позицію, дослідник пояснює, що професійна діяльність цих спеціалістів безпосередньо пов'язана з людьми, роботою з нормативно-правовими документами, тому формування в них указаної компетентності є особливо актуальним.

Також зазначимо, що в контексті дослідження значний інтерес викликали визначені автором особливості професійно-правової компетентності фахівців сфери сервісу й туризму в сучасних умовах, а саме такі: інноваційний характер, гуманістична спрямованість, динамічність, інтегративність, інваріантність, професійна обумовленість, зв'язок із професійним і особистісним саморозвитком [1–3]. І. Саух теж стверджує, що сучасний фахівець із готельно-туристичної справи повинен вміти реалізовувати конкурентоспроможну професійну діяльність. Це може відбуватися лише за умови опанування ним знань у галузі економіки туризму, інформаційних технологій, правового забезпечення галузі, володіння декількома іноземними мовами, навичками практичної психології [262].

Зазначимо, що під час проведення наукового пошуку в пригоді були також ідеї вчених, які у своїх наукових працях оперували іншим терміном – «правова культура», який тісно пов'язаний із поняттям «правова компетентність». Так, на необхідності формування в майбутніх менеджерів туризму правової культури наголошує у своїй праці С. Мальона. На її думку, ця культура відображає ступінь і характер правового розвитку менеджерів туризму, основою для якого є достатній рівень позитивної правосвідомості,

що реалізується в активній творчій правозастосовній повсякденній і професійній туристській діяльності [178].

С. Кузнецов [146–148] теж відзначає необхідність формування правової культури в майбутніх фахівців готельно-туристичної царини. Причому автор вважає, що необхідною передумовою для забезпечення ефективності цього процесу є підвищення рівня правової культури всіх членів суспільства. При цьому в загальносуспільному значенні під правовою культурою вчений розуміє «загальний рівень знань та об'єктивне ставлення суспільства до права; сукупність правових знань у вигляді норм, переконань і установок, які створюються в процесі життєдіяльності й регламентують правила взаємодії особистості, соціальної, етнічної, професійної групи, суспільства, держави і які оформлені у вигляді законодавчих актів» [146, с. 221].

Отже, у дослідженні визначено, що багато науковців вважають правову обізнаність важливим компонентом професійної компетентності майбутніх фахівців у готельно-туристичній справі. Це повністю узгоджується з основними вимогами нормативних документів, що регламентують цю царину професійної освіти.

Так, у Законі України «Про туризм» наголошується, що одним із важливих завдань держави є здійснення підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів для готельно-туристичної індустрії відповідно до сучасних вимог, удосконалення правових засад регулювання відносин у цій галузі. Це є необхідною передумовою для реалізації інших визначених у Законі провідних цілей державного регулювання в галузі готельно-туристичної справи, насамперед таких: забезпечення закріплених Конституцією України прав громадян на відпочинок, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб та інших прав; безпека туризму, захист прав і законних інтересів туристів, інших суб'єктів туристичної діяльності та їх об'єднань; створення сприятливих умов для розвитку індустрії туризму, підтримка пріоритетних напрямів туристичної діяльності. Доцільно також відзначити, що в Законі України «Про

туризм» серед основних напрямків реалізації державної політики в указаній галузі визначено такі: нормативне регулювання відносин у галузі туризму (туристичного, готельного, екскурсійного й інших видів обслуговування громадян); організація і здійснення державного контролю за дотриманням законодавства в галузі туризму [81].

Варто також зауважити, що в документі «Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року» представлено дорожню карту та напрями реалізації цієї стратегії. Причому в ньому теж значна увага приділяється висвітленню різних правових питань, зокрема таких: захист законних прав та інтересів туристів; посилення відповідальності суб'єктів туристичної сфери перед споживачами їхніх послуг; імплементація законодавства ЄС у сфері туризму та курортів, що забезпечить удосконалення законодавства в зазначеній сфері; удосконалення системи професійної підготовки фахівців для сфери туризму та суміжних сфер діяльності; проведення комплексного дослідження ринку праці в царині туризму; розроблення відповідних базових компетентностей фахівців та підготовка освітніх програм із професійного навчання у сфері туризму з урахуванням виявлених потреб [274].

Очевидно, що успішна реалізація визначених в основних нормативних документах для готельно-туристичної індустрії завдань правового характеру можлива лише в тому разі, якщо випускники туристичних вишів відзначаються високим рівнем сформованості правової компетентності. На цій підставі можна зробити висновок про те, що правова компетентність є органічним складником професійної компетентності майбутніх фахівців у галузі готельного господарства та туризму.

Зазначимо, що вивчення окресленої в дослідженні проблеми вимагає також з'ясування сучасних кваліфікаційних вимог до майбутніх працівників у готельно-туристичній справі. Для цього було проаналізовано зміст відповідних документів. Так, чільне місце серед цих документів займає Стандарт вищої освіти України (перший, бакалаврський рівень) (Галузь

знань: сфера обслуговування. Спеціальність: 242 Туризм). Як встановлено за класифікатором професій ДК 003:2010, після здобуття вищої освіти ці випускники можуть працювати на таких посадах: фахівець із туристичного обслуговування, організатор подорожей (екскурсій), екскурсовод, фахівець з організації дозвілля, фахівець із розвитку сільського туризму, фахівець із конференц-сервісу, фахівець зі спеціалізованого обслуговування, інструктор оздоровчо-спортивного туризму (за видами туризму), фахівець із туристичної безпеки, інструктор-методист із туризму, інспектор із туризму.

На основі проведеного аналізу змісту цього стандарту визначено, що в його тексті вимога щодо формування правової компетентності студентів прямо не формулюється, однак деякі вимоги цього стандарту можна виконати лише за умови наявності у випускників цієї компетентності. Так, без сформованості правової компетентності студент не зможе виявити очікувану інтегральну компетентність, що передбачає наявність здатності розв'язувати професійні проблеми та практичні завдання у сфері туризму. Правова компетентність забезпечує розвиток у студентів також визначених у державному стандарті таких загальних компетентностей: розуміння та власне осмислення основних світоглядних концепцій і принципів у навчанні і професійній діяльності, соціальна відповідальність. Крім того, правова компетентність є основою для формування спеціальних (фахових) компетентностей (знання й розуміння предметної галузі своєї професії; уміння застосовувати фахові знання на практиці; розуміння процесів організації туристичних подорожей і комплексного туристичного обслуговування (готельного, ресторанного, транспортного, екскурсійного, рекреаційного); здатність працювати в полікультурному середовищі тощо), а тим паче – здатності діяти в правовому полі, керуватися нормами законодавства.

Під час проведення дослідження було також проаналізовано наведений у цьому державному стандарті нормативний зміст здобувачів вищої освіти, сформульований у термінах результатів навчання. Так, у випускників

передбачалося забезпечити, зокрема, такі здатності: у когнітивній (пізнавальній) сфері: називати та відтворювати основні положення туристичного законодавства, національних і міжнародних стандартів з обслуговування туристів; організовувати процес обслуговування споживачів туристичних послуг на основі використання сучасних інформаційних, комунікаційних і сервісних технологій та дотримання стандартів якості й норм безпеки; в афективній (емоційній) сфері: установлювати зв'язки з експертами туристичної й інших галузей; виявляти професійну толерантність до етичних принципів; у психомоторній сфері: управляти своїм навчанням із метою самореалізації в професійній туристичній сфері; адекватно оцінювати свої знання й застосовувати їх у різних професійних ситуаціях; відстоювати власні погляди під час розв'язання професійних завдань; виявляти проблемні ситуації; приймати обґрунтовані рішення та нести відповідальність за результати своєї професійної діяльності; демонструвати виконання професійних завдань у стандартних і невизначених ситуаціях [273].

Результати аналізу вказаного нормативного документа засвідчили, що правова компетентність тісно пов'язана з різними групами компетенцій, якими мають оволодіти майбутні фахівці в туристично-готельній царині. Отже, оволодіння зазначеною компетентністю є необхідною передумовою для прояву студентами інших визначених у документі професійно необхідних компетентностей. На основі вивчення різних зразків освітньо-професійних програм також встановлено, що правова компетентність студентів готельно-туристичних спеціальностей має формуватися під час вивчення ними багатьох навчальних дисциплін.

Так, значний потенціал у цьому плані має навчальний матеріал із базових навчальних дисциплін («Основи туристичної діяльності», «Готельний бізнес», «Організація туристичних подорожей», «Світове господарство й міжнародні економічні відносини», «Менеджмент і маркетинг туризму», «Міжнародний туризм» тощо). Однак провідну роль у формуванні правової компетентності

майбутніх фахівців у туристично-готельній галузі виконують предмети правового спрямування. Це насамперед такі: «Право» («Правознавство»), «Право» («Підприємницьке право»), «Право» («Правове регулювання туристської діяльності»), «Міжнародне право», «Договірне право», «Правове регулювання туристичної діяльності» тощо. Чільне місце у формуванні зазначеної компетентності займають також варіативні дисципліни правового спрямування. Наприклад, у різних вишах студентам пропонуються такі елективні курси: «Основи конституційного права», «Основи права», «Господарське право», «Трудове право», «Цивільне право» тощо) [214–221].

У дослідженні визначено, що в багатьох наукових працях, сучасних нормативних документах, котрі регламентують професійну підготовку майбутніх фахівців у туристично-готельній справі, наголошується на необхідності цілеспрямованого формування в них правової компетентності як важливої складової їхньої професійної компетентності. (Докладно це питання висвітлене в таких авторських працях: [95; 99; 101; 103]). Однак, як встановлено, сучасна організація освітнього процесу в туристичних вишах не забезпечує ефективного формування цієї компетентності у студентів. Тому виникає нагальна потреба в реформуванні системи професійної підготовки майбутніх фахівців готельного господарства та туризму з метою подолання виявлених недоліків, вирішенні проблеми підвищення рівня правової компетентності цих фахівців у процесі професійної підготовки.

Висновки до розділу 1

У дослідженні встановлено, що виникнення ідеї про необхідність формування правової обізнаності членів суспільства належить до часів створення перших рабовласницьких держав. Значущий внесок у її розвиток зробили державні діячі Стародавнього Риму, які створили першу у світі правову систему та стали фундаторами юридичної професії і правової освіти. Становлення вітчизняної правової освіти та правового виховання молоді

тісно пов'язане з історією Старокиївської держави, а також Гетьманщини, за часів існування якої було розроблено першу у світі конституцію.

Визначено, що на сучасному етапі розвитку суспільства відбувається модернізація вищої освіти на засадах компетентнісного підходу, тому очікуваний результат правової освіти молоді виражається як правова компетентність. Учені пропонують різні тлумачення цього поняття, зокрема як: інтегративної якості особистості, певного виду готовності чи здатності людини, відповідної системи, досвіду специфічної діяльності тощо.

У сучасних умовах інтеграції України в європейський правовий та освітній простір значно загострюється потреба у формуванні правової компетентності студентів усіх спеціальностей. Однак особливої актуальності ця проблема набуває для майбутніх фахівців готельно-туристичної галузі, що займає сьогодні центральний сектор в економіці багатьох країн. Тому в наукових працях багатьох учених та нормативних документах, що регламентують організацію професійної підготовки цих фахівців, наголошується на необхідності цілеспрямованого формування в них правової компетентності як важливого складника їхньої професійної компетентності.

Уточнимо, що в дисертації під правовою компетентністю майбутніх фахівців готельного господарства та туризму розуміється інтегративне професійно-особистісне утворення, що проявляється в правовій обізнаності та здатності працівника дотримуватись у своїй поведінці й фаховій діяльності чинних у цій галузі правових норм, а також у прагненні спонукати оточення до вирішення наявних проблем у межах правового поля.

Основні наукові результати розділу відображено в таких наукових працях: [95; 99; 101–104].

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ТЕХНОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ГОТЕЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ТУРИЗМУ

2.1 Науково-методологічні підходи до проведення дослідження

Проведення дослідження певної педагогічної проблеми передбачає визначення відповідної науково-методологічної основи, що являє собою сукупність найзагальніших світоглядних принципів, підходів, які застосовуються для розв'язання поставлених мети й завдань і відображають авторське бачення порушеної проблеми, його наукову позицію. Як уточнює В. Лозова, ця позиція насамперед передбачає: визначення мети дослідження з урахуванням стану розвиненості наукової теорії та потреб практики, актуальності порушеної проблеми; розгляд визначеної проблеми з ракурсу філософії як теоретичного й методологічного підґрунтя наукового пізнання, а також різних наук про людину (соціології, психології, антропології, фізіології тощо), що дає змогу комплексно вивчити цю проблему та розробити оптимальну систему для навчання, виховання й розвитку особистості; орієнтацію на системний розгляд питань структури, взаємозв'язку педагогічних об'єктів і їхніх елементів і явищ, їх підпорядкування, динаміки розвитку тенденцій, факторів, умов; виявлення й розв'язання суперечностей у педагогічному процесі; визначення комплексу методів, що забезпечать об'єктивність дослідження; зв'язок теорії та практики, розробку шляхів його реалізації, орієнтацію на інноваційне педагогічне мислення [168, с. 3].

Як визначено в процесі дослідження, науково-методологічну основу дослідження складає насамперед *системний підхід*, що належить до групи загальнонаукових, міждисциплінарних підходів. Цей підхід як спосіб наукового пізнання і практичної діяльності вимагає розгляду частин у

нерозривній єдності із цілим [294, с. 536]. Центральне місце в дослідженні з погляду системного підходу займає певний об'єкт (матеріальний чи ідеальний), який сприймається як деяка система (від дав.-гр. *συστήμα* – сполучення; ціле, складене з частин). У свою чергу, система являє собою множину взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів, що утворюють єдине ціле, взаємодіють із середовищем та між собою [24; 46; 107; 134; 226].

Як встановлено під час проведення наукового пошуку, основними ознаками системи є такі: вона складається з певних елементів, які за певних умов теж можуть розглядатися як системи; між елементами системи існує низка визначених зв'язків і відносин, тобто певна внутрішня організація (структура), причому ці зв'язки за потужністю (силою) перевершують зв'язок цих елементів з елементами, що не входять до цієї системи; спостерігається наявність інтеграційних (тобто властивих системі в цілому) властивостей, які окремо не притаманні жодному з її елементів. Їхня наявність показує, що властивості системи хоча й залежать від властивостей елементів, але не визначаються ними повністю. Отже, система не зводиться до простої сукупності елементів, а тому, розділивши систему на окремі частини, не можна пізнати всі властивості системи в цілому [134; 279].

Як свідчить аналіз наукової літератури, дослідження будь-якого педагогічного об'єкта як системи передбачає обов'язковість визначення таких аспектів системного підходу: системно-елементного (або системно-комплексного), що полягає у виявленні елементів даної системи; системно-структурного, що передбачає з'ясування внутрішніх зв'язків і залежностей між елементами даної системи, а як наслідок – отримання уявлень про внутрішню організацію (будову) досліджуваної системи; системно-функціонального, що потребує виявлення функцій як окремих елементів усередині системи, так і системи загалом; системно-цільового, що означає необхідність наукового визначення цілей і підцілей системи, а також їхньої пов'язаності між собою; системно-ресурсного, що полягає у виявленні ресурсів, потрібних для

функціонування системи як засобу вирішення тієї чи іншої проблеми; системно-інтеграційного, який передбачає визначення сукупності якісних властивостей системи, які забезпечують її цілісність та специфічність; системно-комунікаційного, що означає необхідність виявлення зовнішніх зв'язків даної системи з іншими, тобто її зв'язків із навколишнім середовищем; системно-синергетичного, який дає змогу розглядати досліджувану систему як таку, що самоорганізується, особливо в її кризових, нестабільних станах; системно-історичного, що дозволяє з'ясувати умови в часі, які вплинули на виникнення досліджуваної системи, пройдені нею етапи, сучасний стан, а також можливі перспективи розвитку; системно-біхевіористського, який акцентує увагу на дослідженні й інтерпретації даної системи з позицій домінуючого значення її поведінкових характеристик, тобто процесів взаємодії з навколишнім середовищем; системно-кібернетичного, що визначає принципи й методи керування внутрішньою та зовнішньою організацією системи; системно-інституціонального, що орієнтований на вивчення сталих форм організації й регулювання педагогічного процесу на основі дотримання наявних нормативів [226; 267].

З урахуванням викладеного слід відзначити, що в процесі вивчення проблеми формування правової компетентності майбутніх фахівців готельно-туристичної галузі дослідник має справу із системами різних рівнів. Наприклад, окремими цілісними системами є і професійна підготовка цих фахівців у цілому, і той її складник, що забезпечує формування у студентів правової компетентності; сама ця компетентність як цілісний феномен; кожний студент як складна жива синергетична система та ін. Очевидно, що між елементами кожної вказаної системи існують свої специфічні зв'язки та відношення. Крім того, ці системи активно взаємодіють між собою. Зазначені аспекти було враховано під час проведення подальшого наукового пошуку.

Варто також зауважити, що в контексті обраної проблеми дослідження передбачалося спроектувати цілісну систему формування правової

компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. У світлі цього проведення дослідження передбачало дотримання таких системних принципів:

- цілісність, що вимагає розгляду системи як цілісного утворення й водночас як підсистеми інших систем вищих рівнів;
- емерджентність, що виявляється в наявності в системи як цілісного утворення нових ознак, які не притаманні його окремим елементам, і навпаки, залежність кожного з них від місця та функції всередині цілого;
- цілеспрямованість, що означає наявність об'єктивних (заданих іззовні) і суб'єктивних (поставлених дослідником) цілей прогнозованої системи, і доцільність, тобто наявність у системі власних цілей і джерел перетворення;
- структурність (упорядкованість), що дає змогу опису системи через визначення її структури, тобто зв'язків і відношень між елементами структури;
- ієрархічність, що свідчить про наявність у системі множини елементів, які розташовані на основі підпорядкування елементів нижчого рівня елементам вищого рівня;
- відкритість, що відбиває наявність взаємовпливу системи й навколишнього середовища;
- стійкість, що забезпечує малі зміни вихідних параметрів системи чи її властивостей за малих змін зовнішніх впливів;
- надійність, що зумовлює здатність прогнозованої системи функціонувати в разі виходу з ладу одного з її складників, збереження проектних значень параметрів системи протягом запланованого періоду;
- синергетичність, що свідчить про належність прогнозованої системи до розряду складних систем, які мають здатність до самоорганізації, протистояння небажаним впливам і процесам;

- концептуальність, що передбачає наявність логічно обґрунтованої системи поглядів на цілі, сутність і способи досягнення цілей досліджуваного об'єкта;

- множинність опису, що вимагає проектування різних моделей, кожна з яких описує лише окремі аспекти системи [92; 107; 226; 257].

Отже, на основі викладеного можна підсумувати, що використання системного підходу є необхідною умовою для забезпечення розробки й ефективної реалізації системи формування правової компетентності в майбутніх фахівців готельно-туристичного бізнесу, можливості врахування впливу на неї інших зовнішніх систем і узгодження взаємодії з ними.

Важливе місце в методологічній основі дослідження займає також *особистісно-діяльнісний підхід*, що інтегрує в собі два аспекти – особистісний і діяльнісний. За висновками вчених (І. Акуленко, Б. Ананьєв, І. Бех, Є. Бондаревська, Н. Верченко, С. Вітвицька, А. Кузьмінський, А. Огарева В. Ортинський, О. Пехота, Н. Тарасенкова, І. Якиманська та ін.), перший із цих аспектів передбачає створення оптимальних умов для становлення суб'єктності того, хто навчається, забезпечення його особистісного розвитку, реалізацію природних потенцій і потреб людини [7; 8; 19–21; 30; 41; 44; 45; 150; 213; 219; 227; 317; 318], «орієнтацію в конструюванні й реалізації педагогічного процесу на особистість як ціль, суб'єкт, результат і головний критерій його ефективності» [213, с. 37].

Теоретичні засади другого (діяльнісного) аспекту особистісно-діяльнісного підходу обґрунтовано у фундаментальних працях Б. Ананьєва, Л. Виготського, О. Леонтєва, С. Рубінштейна [7; 8; 51; 161; 162; 254; 255], які розглядають людину як активний суб'єкт діяльності, у процесі якої відбувається його особистісне становлення. Зокрема, С. Рубінштейн, поклавши в основу своєї концепції принцип єдності свідомості й діяльності, підкреслював, що «суб'єкт у своїх діяннях не тільки виявляється і проявляється; він у них твориться й

визначається. Тим, що він робить, можна визначати те, ким він є; напрямком його діяльності можна визначати й формувати його самого» [55, с. 106].

Подальший розвиток указаний аспект особистісно-діяльнісного підходу отримав у працях О. Леонт'єва, який сприймав діяльність як вирішальний фактор розвитку людини, засіб її повноцінної самореалізації, один із головних параметрів особистісної структури. Тому відомий психолог уважав, що в процесі вивчення особистості «слід виходити з розвитку діяльності, її конкретних видів і форм та тих зв'язків, у які вони вступають один з одним» [161, с. 142].

Грунтуючи свою наукову позицію на теоретичних положеннях вищевказаних науковців, А. Губа та О. Попова уточнюють, що діяльність є «основою, засобом і вирішальною умовою» [239, с. 230] розвитку особистості. У свою чергу, будь-яке педагогічне явище (зовнішні властивості, процеси, зв'язки обраного предмета, стан особистості тощо) виявляється в діяльності, а тому саму діяльність із її елементами (діями та вчинками) не можна зрозуміти без урахування її особистісної зумовленості. А тому вчені підсумовують, що особистісний і діяльнісний аспекти особистісно-діяльнісного підходу тісно пов'язані між собою та обумовлюють один одного [239, с. 229, 230]. Наведені роздуми вчених є ще одним вагомим підтвердженням доцільності застосування зазначеного підходу в педагогічних дослідженнях експериментального характеру.

Як визначено, реалізація особистісно-діяльнісного підходу з позиції педагога передбачає організацію освітньої діяльності в загальному руслі життєдіяльності людини, тобто на основі врахування спрямованості її інтересів, життєвих планів, ціннісних орієнтацій, розуміння сенсу навчання для розвитку творчого потенціалу. Цей підхід вимагає також забезпечення партнерського співробітництва, діалогічної взаємодії педагогів та інших учасників освітнього процесу на шляху спільного досягнення поставленої мети й виконання сформульованих завдань [35; 37; 41; 44; 45; 59; 67; 76; 171; 203; 239; 269].

Як підкреслює Н. Ткачова, упровадження особистісно-діяльнісного підходу в організацію педагогічного процесу вимагає внесення суттєвих змін у визначення головних функцій педагога. Так, замість функцій організатора й контролера освітньої діяльності людей, які навчаються, провідними для викладача стають такі функції: координаційна, спонукальна тощо. У свою чергу, такі зміни активізують процес перетворення учасників освітнього процесу в активних суб'єктів спільної діяльності, формування в них умінь і навичок індивідуальної та групової роботи. Отже, реалізація особистісно-діяльнісного підходу вимагає організації педагогічної взаємодії на суб'єкт-суб'єктній основі, відкритого взаємного обміну думками й переживаннями між її учасниками на основі прояву взаємоповаги й партнерства [279, с. 95–96]. Аналогічні думки висловлює Н. Верченко, яка теж визначає нагальну потребу у зміні позицій викладача як інформатора, джерела знань, контролера на позицію фасилітатора, а також проблему зняття соціальних бар'єрів, що утруднюють педагогічне спілкування тощо [41, с. 24].

У свою чергу, реалізація особистісно-діяльнісного підходу з позиції людей, які здобувають освіту, передбачає виконання таких вимог: гарантування безпеки особистісного прояву учасників педагогічної взаємодії в усіх навчальних ситуаціях; створення умов для особистісної самоактуалізації й особистісного зростання суб'єктів навчання; забезпечення розвитку активності в кожній особистості, її готовності до успішного навчання, до виконання проблемних завдань на основі рівнопартнерських, суб'єкт-суб'єктних відносин із педагогом; єдність мотивів зовнішніх (мотивів досягнення) і внутрішніх (пізнавальних мотивів); прийняття кожним членом колективної освітньої діяльності навчального завдання й відчуття задоволення від його виконання у співробітництві з іншими людьми, що сприяє розвитку не лише почуття компетентності, а й афіліації (приналежності до групи) як компонентів власної гідності, почуття

впевненості в собі, передумови самоактуалізації; розвиток професійної компетентності індивіда і його особистості загалом [11, с. 24].

З урахуванням викладеного вище зроблено висновок про те, що застосування особистісно-діяльнісного підходу в контексті обраної проблеми дослідження дозволяє коректно визначити структуру і зміст правової компетентності майбутніх фахівців туристично-готельної справи, розробити оптимальну систему формування в них цієї компетентності й технологію її реалізації на практиці, визначити шляхи вдосконалення професійної підготовки в указаному напрямі.

Слід також відзначити, що особистісно-діяльнісний підхід виконує роль своєрідного орієнтира для проведення подальшого дослідження проблеми формування правової компетентності майбутніх фахівців із готельно-туристичної справи, забезпечуючи створення сприятливих умов для особистісного становлення кожного учасника освітнього процесу шляхом пропонування йому педагогічно доцільних видів діяльності. Причому реалізація цього підходу вимагає розробки й реалізації на практиці індивідуальної траєкторії формування цієї компетентності у студентів.

У свою чергу, це вимагає від викладачів забезпечення дієвого педагогічного супроводу професійно-особистісного становлення кожного студента. Зокрема, це передбачає, що педагог не намагається нав'язувати студентам свої судження й висновки, а спонукає їх до самостійних роздумів на основі прояву критичного мислення, надає їм право вибору видів і змісту навчальної та професійно-навчальної діяльності, активізує в них рефлексивне ставлення до процесу оволодіння правовою компетентністю.

На основі вивчення наукових праць різних науковців (Н. Бібік, Н. Брюханова, О. Коваленко, Н. Корольова, М. Лазарєв, В. Лунячек, С. Нечіпор, О. Пометун, Л. Штефан [24; 32; 127; 172; 238; 312] та ін.) визначено, що дослідження проблеми формування правової компетентності майбутніх фахівців туристично-готельної галузі передбачає також включення до його науково-

методологічної бази *компетентнісного підходу*. Як встановлено, учені пропонують різні трактування поняття «компетентнісний підхід».

Так, Д. Єрмаков під цим поняттям розуміє «метод моделювання цілей і результатів освіти як норм її якості, відображення результату освіти в цілісному вигляді як системи ознак готовності випускника до здійснення тієї чи іншої діяльності» [73, с. 16]. Г. Пушкіна зазначає, що компетентнісний підхід – це «пріоритетна орієнтація на цілі-вектори освіти: здатність до навчання, самовизначення, соціалізацію, розвиток індивідуальності й самоактуалізацію» [243, с. 95]. На думку В. Луначека, суть компетентнісного підходу як методології дослідження полягає в тому, що очікувані (заплановані) результати професійної підготовки майбутніх фахівців визначаються у відповідних компетентностях, яких вони мають набути і які вони мають продемонструвати після завершення навчання в межах певної спеціальності [172, с. 159–160].

За висновками О. Лебедева, компетентнісний підхід – це сукупність загальних принципів визначення цілей освіти, відбору її змісту, організації освітнього процесу й оцінювання його результатів. До цих принципів автор відніс такі: сенс освіти полягає в розвитку в суб'єктів навчання здатності самостійно вирішувати проблеми в різних царинах і видах діяльності на основі використання власного досвіду; зміст освіти є дидактично адаптованим соціальним досвідом вирішення пізнавальних, світоглядних, моральних, політичних та іншого виду проблем; суть організації освітнього процесу проявляється в створенні умов, що сприяють формуванню в особистості досвіду самостійного вирішення пізнавальних, комунікативних, організаційних, моральних та інших проблем, які становлять зміст освіти; оцінка освітніх результатів ґрунтується на аналізі рівнів освіченості, досягнутих суб'єктами навчання на різних етапах його реалізації [156, с. 3]. Аналогічні погляди стосовно суті компетентнісного підходу висловлює також В. Ширяєва [311].

Н. Нагорна підкреслює, що компетентнісний підхід ставить на перше місце не поінформованість, теоретичну освіченість студента, а практичні

вміння розв'язувати проблеми, які виникають у різних видах діяльності та взаємовідносин [195]. Схожі ідеї висловлює Т. Литвин. Як вважає автор, указаний підхід реалізується в компетентнісно орієнтованій освіті, що спрямована на комплексне засвоєння знань і способів практичної діяльності, завдяки яким людина може успішно її здійснювати [163, с. 9]. За В. Химинцем, компетентнісний підхід проявляється у спрямованості освітнього процесу на формування в його учасників ключових і предметних компетенцій [297].

Отже, на основі врахування різних поглядів науковців зроблено такий висновок: використання компетентнісного підходу в дослідженні проблеми формування правової компетентності студентів туристичного й готельно-господарського профілю передбачає, що освітній процес у виші спрямовується на формування у студентів не просто попередньо визначених знань і вмінь, а інтегрованої здатності успішно вирішувати різні проблеми правового характеру, які виникають у професійній діяльності.

Як було доведено раніше, правова компетентність для студентів указаних спеціальностей є важливим компонентом і професійної, і ключових компетентностей, тому вона має надзвичайно важливу роль для життєдіяльності фахівця. Причому важливо врахувати, що компетентнісний підхід диктує вимоги до результату навчання студентів, які мають міждисциплінарний, інтегрований характер. Це вимагає внесення суттєвих змін в усі складники освітнього процесу: мету, зміст професійної освіти, методи й форми реалізації педагогічного процесу, а також у механізм перевірки навчальних досягнень студентів та за необхідності внесення відповідних змін у цей процес.

Важливим моментом у реалізації компетентнісного підходу в процесі вивчення проблеми формування правової компетентності студентів готельно-туристичних спеціальностей є також необхідність урахування визначених фахівцями обмежень і недоліків цього підходу. Зокрема, у науковій

літературі зазначається, що цей підхід є занадто вузьким для використання в оцінюванні навчальних досягнень студентів вищої школи, а тому він має бути доповнений ширшим підходом – підходом, що базується на розвитку людських можливостей і який дає змогу не лише отримувати економічну вигоду від освіти, але й у набагато більшій мірі сприяти цілісному розвитку особистості шляхом надання їй можливості різних варіантів вибору методів і змісту освіти [131; 321].

У науковій літературі також відзначається існування певних суттєвих негативних аспектів компетентнісного підходу в оцінюванні навчальних досягнень студентів, зокрема таких: висока бюрократичність цього підходу, який дуже значною мірою покладається на стандарти; його реалізація автоматично не забезпечує поєднання сфери освіти з ринком праці; компетентнісний підхід занадто великою мірою зорієнтований на процедуру оцінювання; цей підхід суперечить принципам широкої освіти; він маскує відмінності різних типів вишів [131; 326; 328; 329].

Незважаючи на виявлені недоліки, компетентнісний підхід залишається основним для організації навчання в багатьох країнах світу. Причому в освітній практиці застосовується як «вихідний тип» використання компетентнісних інструментів (ізсередини інституції назовні) (має місце в підзвітності та в процесах акредитації), так і «вхідний тип» (іззовні всередину вишу) (використовується для узгодження процесу викладання та індивідуальної освітньої траєкторії студента) [131, с. 17]. Тому забезпечення сформованості в студентів указаних вище спеціальностей професійної компетентності, до складу якої входить і правова компетентність, є першочерговим завданням сучасної вищої школи.

У дослідженні також у пригоді стали висновки науковців про те, що перебільшення ролі компетентнісного підходу в західних освітніх системах стало причиною занадто вузької спеціалізації та фрагментарності вищої освіти [131, с. 17]. Тому, віддаючи належне важливому значенню

компетентнісного підходу в методологічному та прикладному аспектах, під час проведення наукового пошуку враховувалося, що призначення вищої професійної освіти не вичерпується лише виконанням завдання формування в студентів професійної та, зокрема, правової компетентності, а тому важливо створювати сприятливі передумови для забезпечення особистісного зростання кожної особистості, розкриття її індивідуальних потенцій. Лише в такому разі фахівець не тільки зможе ефективно виконувати свої професійні функції, але й буде здатним до повноцінної особистісної самореалізації та самоактуалізації.

У контексті дослідження порушеної проблеми важливе місце займає також *герменевтичний підхід*. Назва цього підходу походить від терміну «герменевтика» (від старогрецького ἑρμηνευτική – мистецтво тлумачення), який у науковій літературі тлумачиться як: теорія і практика інтерпретації творів, представлених знаками, символами й текстами; наука про розуміння сенсу творів; мистецтво тлумачення, спрямоване на виявлення істинного сенсу тексту; теорія інтерпретації тексту [28; 143; 164; 272].

Предметом герменевтики є розуміння тексту, причому під текстом у широкому значенні цього терміну розуміють художні, історичні, філософські, релігійні праці, твори мистецтва, історичні події та інші об'єкти, що «піддаються» розумінню. У свою чергу, сама процедура розуміння розглядається як процес осягнення сенсів тексту і внутрішніх зв'язків у його змісті; опанування чужих переживань, думок і рішень, описаних в обраному тексті; рух до знання та його активного здобування, відтворення ситуацій і дій, зображених у тексті [28; 40; 160].

Як вважають деякі автори (наприклад, А. Ребер [28]), підґрунтям для розуміння тексту твору є індивідуальний досвід особистості й засвоєні нею нормативно-ціннісні еталони наявної реальності. Інші автори (зокрема, В. Красних [143] та ін.), навпаки, стверджують, що розуміння спирається на

мову, а інтерпретація певного тексту відбувається в загальному контексті пізнавальної й оцінної діяльності людини.

Дійсно, для розуміння релевантним є знання мови (це необхідно для декодування тексту, тобто переходу «від лінійної послідовності знаків до відповідної семантичної ситуації») та власний досвід, а для інтерпретації – «знання про світ енциклопедичного характеру та екстралінгвістичні знання». Адже в процесі здійснення інтерпретації тексту людина має не лише співвідносити текст зі знайомими ситуаціями, а й уміти «моделювати інформацію, оперувати великим обсягом інформації, робити теоретичні узагальнення, розглядати текст у соціокультурному контексті» [132, с. 44; 160, с. 144], створювати у своїй свідомості певну когнітивну схему, тобто узагальнену форму зберігання накопиченого досвіду стосовно певної предметної галузі (знайомого об'єкта, відомої ситуації, звичної послідовності подій тощо) [25].

У свою чергу, конструювання цієї схеми передбачає застосування відповідного ментального лексикону («знань про мову та в мові, оцінок, відчуттів, образів» тощо) [299, с. 113]. Як встановлено на основі вивчення наукової літератури, під час інтерпретування тексту необхідно враховувати такі особливості процесу його тлумачення: сприймання тексту як окремого об'єкта для вивчення; розуміння цілого на основі аналізу частин і частин на основі вивчення цілого об'єкта; визначення співвідношення власних установок під час виявлення об'єктивного змісту тексту; доповнення наявних смислових взаємозв'язків адекватними умовами і пропозиціями; інтерпретація тексту є глибше авторського розуміння тощо [160; 200; 201].

Під час проведення дослідження в пригоді були такі теоретичні положення герменевтики:

1) предметом герменевтики є тексти як контекст культури, тому герменевтичні технології можна успішно застосовувати в різних галузях тих наук (філософія, психологія, соціологія, історія, мовознавство,

літературознавство, культурологія тощо), що мають справу з текстами та їх тлумаченням;

2) осягнути багатство духовного життя людини чи суспільства загалом можливо лише за допомогою розкриття багатозначності тексту, причому необхідно враховувати, що життя особистості відбувається в межах певного суспільства, конкретної моделі культури, а тому процес пізнання включає інтерпретування текстів і розуміння через них духовного світу;

3) використання герменевтики як одного з методів пізнання передбачає здійснення індивідом активної роботи свідомості, спрямованої на пошук сенсу, застосування способу вивчення світу, а це, у свою чергу, вимагає від людини здійснення самопізнання, осмисленого проживання власного буття, прояву життєтворчості. Як наслідок, процес розуміння текстів сприяє розкриттю внутрішнього світу, унікальності людини, виступаючи «її онтологічною, а не логічною характеристикою»;

4) важливим складником розуміння в герменевтиці є пояснення, коли педагог моделює ситуації проходження герменевтичним колом разом із суб'єктами навчання з метою цілісного та внутрішньо несуперечливого уявлення про досліджуваний об'єкт. У свою чергу, пояснення відкриває шлях до комунікації, що допомагає визначити загальні позиції в розумінні її учасниками, тобто пояснення можна сприймати як «транслятор розуміння з покоління в покоління»;

5) у межах герменевтичного підходу пояснення незрозумілого можливе лише в діалозі як універсальному способі розуміння в процесі інтерпретування тексту, оскільки істину не може пізнавати й повідомляти хтось один. Ця ідея відображає основний методологічний принцип герменевтики, що дає можливість експлікувати підтекст, тобто його логічно пояснювати, робити зрозумілим, поєднуючи зовнішні і внутрішні характеристики тексту [200, с. 25].

З урахуванням викладеного зроблено висновок про те, що герменевтичний підхід можна сприймати як напрям наукового пошуку, що використовує герменевтичні методи і прийоми розуміння художніх текстів та інших текстів культури з метою глибокого осягнення їхнього сенсу. Під час проведення дослідження також встановлено, що в останні десятиріччя спостерігається суттєве збільшення уваги науковців до цього підходу, що пояснюється такими основними причинами: поглиблення процесу гуманізації освіти спрямовує зусилля педагогів на забезпечення гармонійного розвитку кожної особистості, а це, у свою чергу, вимагає узгодженості раціональної й емоційної сторін пізнання нею навколишнього світу.

Крім того, наявні тенденції в розвитку освіти сприяють зростанню ролі гуманітарного пізнання, а характерною особливістю такого пізнання є діалогічність, що логічно впливає з його текстової природи; відбувається сцієнтизація світу, тобто він сприймається як об'єкт наукового дослідження, а тому існує необхідність пов'язати науку й повсякденну дійсність в умовах її інтенсивних змін та інформаційної перевантаженості, визначити своєрідний комунікатор різних традицій і культур; загострюється потреба в поширенні в суспільстві наукової культури, що вимагає переведення змісту з вузькоспеціальної мови на повсякденну; існує нагальна необхідність упорядкування інформаційного поля, у якому існує людина і яке пов'язане з її минулим, теперішнім і майбутнім [40; 196; 201; 271].

На підставі викладеного слід зазначити, що сформованість правової компетентності в майбутніх фахівців у туристично-готельній справі передбачає прояв ними спроможності адекватно тлумачити різні юридичні документи. Тому в контексті порушеної проблеми дослідження першочергова увага приділялася науковим працям із питань юридичної герменевтики.

Зокрема, учені (С. Гусарєв, І. Косцова, І. Онищук, О. Тихомиров та ін.) зазначають, що герменевтичний підхід у правовій царині ґрунтується на

сукупності принципів і методів тлумачення й інтерпретації юридичних текстів у формі нормативно-правових чи інших правових документів, наукових монографій та інших письмових праць фахівців. Як стверджують автори, цей підхід як домінуючий притаманний аналітичній юриспруденції [66; 138; 210].

Розкриваючи роль герменевтичного підходу в правовій галузі, І. Косцова відзначає, що методика тлумачення права є тим інструментарієм, який допомагає фахівцеві під час вирішення будь-яких правових проблем вибрати оптимальне й водночас коректне з погляду закону рішення. Причому засвоєна методика може бути використана спеціалістом не лише в національній правовій системі, але й застосовуватися в інших країнах. Незважаючи на суттєві відмінності різних правових систем, у них спостерігається схожість використовуваних методик тлумачення права.

Як пояснює І. Косцова, норма права є символом, зміст якого повинен бути встановлений. Причому важливо враховувати, що за «буквальним змістом завжди ховається другий, контекстуальний, ситуаційний сенс. Без його адекватного розуміння унеможлиблюється правильне розуміння змісту всієї норми». У цьому плані герменевтичний метод тлумачення норми права є саме тим інструментом, за допомогою якого можна вирішити проблему подвійного сенсу. І. Косцова уточнює, що тлумачення норм права (інакше: інтерпретація норм права) – це розумова інтелектуальна діяльність суб'єкта, що пов'язана з установленням їхнього точного значення (сенсу, змісту). Отже, знання юридичної герменевтики дозволяє не лише дешифрувати буквальний смисл тексту (а це здійснюється за допомогою лінгвістичного тлумачення), але й розкрити зміст правового контексту [138, с. 154–155].

Таким чином, можна підсумувати, що науково-методологічна база дослідження проблеми формування правової компетентності в майбутніх фахівців туристично-готельного бізнесу включає такі підходи: системний, особистісно-діяльнісний, компетентнісний та герменевтичний. Причому слід

зауважити, що науковий пошук передбачає комплексне використання всіх цих підходів.

2.2 Структура і зміст правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туристичного бізнесу

Розв'язання проблеми формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туристичного бізнесу вимагає чіткого визначення структури і змісту цього особистісного феномена. Як свідчить аналіз наукової літератури, науковці висловлюють різні думки із цього питання.

Так, Д. Клочкова стверджує, що правова компетентність фахівця включає такі компоненти: мотиваційно-ціннісний (особистісна і професійна потреба в правовій інформації, позитивне ставлення до права; потреба в правовій самоосвіті; правові переконання; правомірна поведінка; здатність до застосування правових знань на практиці); когнітивний (комплекс знань основ Конституції України; законів, що регулюють професійну діяльність; прав і свобод людини і громадянина; основ теорії держави і права, конституційного, адміністративного, цивільного, трудового, екологічного, кримінального й сімейного права; правових основ захисту прав і свобод людини і громадянина); комунікативний (наявність комунікативних здатностей: уміння розуміти інших людей, їхні особистісні особливості та ціннісні правові настанови); діяльнісно-рефлексивний (уміння аналізувати, порівнювати, узагальнювати, відбирати правову інформацію для вирішення фахових завдань, аналізувати свою професійну діяльність, виокремлюючи в її змісті елементи права, інтерпретувати текст правових джерел, оперувати поняттями з різних галузей права, оцінювати позитивні властивості й недоліки правової інформації та доводити її до своїх колег та інших людей, уміння здійснювати пошук у комп'ютерних правових системах «ЛІГА-ЗАКОН», «Нормативні акти України» тощо) [121; 122].

На думку О. Іваній, структура правової компетентності студента включає такі складники: теоретичний (забезпечує майбутнього фахівця правовими знаннями: загальноправовими, фаховими, політичними, управлінськими, психологічними тощо, які сприяють успішній організації професійної діяльності, створюють основу для формування сучасного правового мислення, генерують акти правосвідомості, тобто систему ставлень до морально-правових норм крізь призму пізнання права як соціального явища); практичний (визначається насамперед сукупністю професійних умінь і навичок: інформаційно-інтелектуальних, прогностично-проективних, організаційно-регулятивних, рефлексивних, емоційно-вольових, що зумовлюють функціональну готовність професіонала вирішувати завдання правової діяльності); особистісний (утворює такі професійні й особистісні якості, як: професійно-світоглядні (зацікавленість і активність у професійно-правовій підготовці), професійно-поведінкові (вимогливість щодо дотримання правових норм), особистісно-значущі (гуманістична спрямованість особистості, адекватна самооцінка тощо)) [88; 90].

Д. Коваленко констатує, що в правовій компетентності фахівця більшість науковців визначають такі компоненти: мотиваційний, когнітивний, аксіологічний і діяльнісно-творчий. Як пояснює автор, мотиваційний компонент характеризує саморегуляцію суб'єкта в професійній діяльності правового змісту, причому природа правової компетентності пов'язана з конкретизацією спонук поведінки особистості. Зокрема, мотиваційний складник цієї компетентності мобілізує ставлення людини до професійно-правової діяльності, усвідомлення нею цілей, потреби в реалізації цієї діяльності та важливості оцінювання її результатів.

За висновками Д. Коваленка, другий – когнітивний (знаннєвий) – компонент пов'язаний із сукупністю правових знань, що складають основу правової компетентності. Цей компонент інтегрує в собі правничі й фахові знання, які уможливають розуміння правового аспекту в професійній сфері. Як відомо, саме знання є теоретичною основою для формування практичних

умінь особистості та забезпечення усвідомленого характеру здійснення відповідної діяльності.

Аксіологічний (ціннісний) компонент правової компетентності розкриває зумовленість особистісно-правової якості людини ціннісними орієнтаціями, що переважають у неї. Адже ці орієнтації забезпечують певний ракурс світобачення людини. Очевидно, що для суб'єкта зі сформованою правовою компетентністю право як система регуляції відносин у суспільстві, правові засади професійної діяльності будуть сприйматися як цінність.

Наступним компонентом правової компетентності вчений визначає діяльнісно-творчий компонент. Цей компонент відображає дієвість правової компетентності особистості через феноменологію її активності. При цьому автор особистість розглядає як змістову характеристику людини, а суб'єктність – як характеристику функціональну. На думку вченого, людина в процесі прояву своєї активності здатна успішно узгоджувати об'єктивні й суб'єктивні чинники діяльності, що дає можливість мобілізувати й реалізовувати її активність ситуативно, у потрібний для неї момент часу [125, с. 71–72].

На основі врахування вищевикладеного Д. Коваленко визначив власну авторську позицію щодо визначення структури правової компетентності фахівця. На його думку, ця структура містить такі складники: когнітивний (правова освіченість, поінформованість); особистісно-ціннісний (сформована правова позиція як потреба чи усвідомлена необхідність дотримуватися правових норм і застосовувати їх у фаховій діяльності); професійно-правові орієнтації, мотиви професійно-правової діяльності у фаховій сфері; особистісні характеристики (утворює такі професійні й особистісні якості, як: професійно-світоглядні (зацікавленість і активність у професійно-правовій підготовці), професійно-поведінкові (вимогливість щодо дотримання правових норм), особистісно-значущі (гуманістична спрямованість особистості, адекватна самооцінка тощо)); діяльнісний (уміння й навички керуватися правовими знаннями в суспільному і

професійному житті, активно використовувати їх під час виконання професійних функцій) [124; 125].

У науковій літературі пропонуються й інші погляди щодо структури правової компетентності особистості. Так, Я. Кічук вважає, що правова компетентність є єдністю особистісного, гносеологічного, операційного, процесуального й оцінювального компонентів. Як зазначає автор, особистісна складова визначає мотивацію вибору правомірних варіантів поведінки, гносеологічна – виявляється в засвоєних правових знаннях, операційна – свідчить про наявність пізнавальних і практичних умінь поводитися у сфері правового регулювання, процесуальна – передбачає можливість реалізації технологічних аспектів законослухняної діяльності, а оцінювальна – репрезентує комплекс ставлень особистості до порушень законності і правопорядку [115; 118; 119].

В. Ситянін у структурі правової компетентності виділяє такі компоненти: мотиваційно-ціннісний, когнітивний і поведінковий. Як пояснює автор, перший компонент забезпечує правову орієнтацію людини, яка проявляється в її обізнаності, розвиненості інтересу до правових проблем, усвідомленні особистісного сенсу в здобутті правових знань, усвідомленому ставленні до права як цінності, наявності позитивних правових установок. На думку автора, когнітивний компонент свідчить про сформованість правового світогляду студента, зокрема про широту, повноту глибину, системність, міцність його правових знань, розвиненість уміння аналізувати, узагальнювати правову інформацію, порівнювати правові факти і явища. За В. Ситяніним, поведінковий компонент пов'язаний безпосередньо із правовою поведінкою фахівця, що вимагає прояву здатності реалізувати правові норми в безпосередній практичній діяльності, ефективних правових дій, уміння здійснювати правові комунікації в професійній діяльності [268, с. 11].

С. Кузнєцов теж вважає, що правова компетентність фахівця інтегрує в собі такі складники: когнітивний (передбачає наявність правових знань і

готовність людини до подальшого їх засвоєння); діяльнісний (представлений уміннями й навичками перетворювальної соціально-правової діяльності); ціннісно-мотиваційний (заснований на спрямованості особистості на суспільно корисну діяльність і позиції, що відбиває бажання особистості вирішувати професійні проблеми на основі принципів гуманізму, свободи й демократії в межах правового поля) [147; 148].

Певною мірою схожі погляди з окресленого питання висловила Н. Розіна, яка теж диференціювала в структурі правової компетентності особистості такі її компоненти: ціннісно-мотиваційний, когнітивний, діялісно-поведінковий і комунікативно-суб'єктний. Як зазначає авторка, ціннісно-мотиваційний компонент цієї компетентності забезпечує наявність у людини потреби в здобутті правових знань і набутті правових умінь, розвиненість мотивів самореалізації. Когнітивний компонент насамперед передбачає здобуття майбутнім фахівцем соціально-правових знань, набуття соціально-правових умінь і опанування технологій їх застосування. Цей компонент також вимагає засвоєння студентом процедури набуття необхідних умінь і навичок роботи з різними джерелами правової інформації: підручником, словниками, довідниками, нормативно-правовими актами з метою отримання, накопичення, використання інформації в навчальній і професійній діяльності. На думку Н. Розіної, когнітивний компонент містить іще в собі вміння людини самостійно здобувати правові знання, вільно, конструктивно і творчо використовувати їх на практиці, реалізовувати інтелектуальні операції; засвоювати знання своїх прав і обов'язків у галузі трудової діяльності, кримінальної відповідальності, соціального захисту, конституційних прав і обов'язків. Авторка також відносить до цього компонента сукупність знань про особливість і стилі взаємодії в особистому, суспільному житті та в професійній роботі, ролей, позицій, специфіки поведінки в процесі взаємодії, знання способів і особливостей спілкування; знання способів і прийомів саморозвитку та самореалізації. За Н. Розіною, діялісно-поведінковий компонент зазначеної компетентності спрямовує майбутніх

фахівців на здійснення відповідальних дій, прояв уміння розв'язувати конфлікти, співпрацювати в команді. У свою чергу, комунікативно-суб'єктний компонент, на думку авторки, свідчить про сформованість комунікативних умінь, наявність адекватної самооцінки й націленість на успіх [250, с. 42–46]. Не викликає сумніву, що вказані дослідницею знання й уміння дійсно відіграють у її житті важливу роль. Проте вважаємо, що не всі названі знання і вміння належать саме до правової компетентності.

Т. Волох у зазначеній компетентності майбутнього фахівця виокремила такі складники: мотиваційний (включає прагнення системно сприймати професійну реальність і діяти в ній, проявляючи власну правомірну позицію (тобто позитивне ставлення до закону, права, правових вчинків оточення), усвідомлюючи цінність права й необхідність дотримання його норм); когнітивний (сформованість правових знань, вільна орієнтація в предметній області); діяльнісно-рефлексивний компонент (свідчить про оволодіння фахівцем способами самостійної діяльності в правовій царині, про прояв ним соціально активної поведінки відповідно до норм права та здатності приймати рішення з урахуванням особистих, соціальних і юридичних наслідків, про розвиненість у нього вміння оцінювати й аналізувати соціально-правові явища з погляду допустимості особистої й суспільної значущості, про накопичення людиною соціально-правового досвіду в професійній діяльності, що дозволяє бачити і знаходити нестандартні рішення професійно-правових завдань) [49].

Т. Алексєєва у своїй науковій праці виділила шість взаємопов'язаних компонентів: когнітивний (знання основ правового регулювання суспільних відносин у професійній діяльності, адміністративної і кримінальної відповідальності, соціального захисту, конституційних прав та обов'язків, способів комунікації й особливостей спілкування; способів і прийомів саморозвитку й самореалізації); комунікативний (володіння вміннями й навичками комунікації, вибору адекватних моделей поведінки, соціальної

взаємодії); творчий (передбачає володіння людиною способами творчої діяльності, прояв соціальної активності, готовність до вирішення соціальних завдань у взаємодії з іншими людьми); ціннісний (сприйняття особистістю права як цінності, володіння навиками взаємодії на основі ціннісного ставлення до права, сприйняття кожної людини як безумовної цінності); рефлексивний (сформованість умінь свідомо та об'єктивно аналізувати, контролювати власні дії й поведінку, прогнозувати подальшу діяльність); критичний (розвиненість уміння оцінювати події в навколишньому середовищі й узагалі у світі та власні дії з погляду відповідності чи невідповідності вимогам права, суспільним цінностям [5, с. 18–19].

Як стверджує Г. Анікіна, структура правової компетентності містить, з одного боку, її змістові компоненти (ціннісно-смісловий, змістово-правовий, функціонально-діяльнісний, рефлексивно-оцінний), а з другого – відповідні правові компетенції (правоорієнтаційну, правореалізаційну, правовиховну, правозахисну), які опановують студенти в процесі формування правової компетентності. Авторка уточнює, що ціннісно-смісловий компонент відображає прийняття фахівцем правових цінностей, сформованість у нього мотивів пізнання правових основ регулювання суспільних відносин, наявність особистісної установки на правомірність професійної діяльності, на захист прав людини та здійснення правової просвіти і правового виховання.

На думку дослідниці, змістово-правовий компонент свідчить про системне, цілісне засвоєння особою знань нормативно-правового та процесуального характеру, необхідних і достатніх для здійснення правомірної професійної діяльності; знань про розуміння дефініцій, принципів і норм права; про здатність фахівця визначати правові відносини в сукупності професійних відносин. Г. Анікіна підкреслює, що функціонально-діяльнісний компонент забезпечує вирішення людиною правових завдань, узяття нею активної участі в правовідносинах на основі правомірної поведінки, здійснення професійної діяльності з дотриманням норм права. У

свою чергу, рефлексивно-оцінний компонент засвідчує розвиненість правової самосвідомості фахівця, його здатність до рефлексивної оцінки власної діяльності з позицій норм права й попередження протиправних учинків, спроможність критичного осмислення її результатів, а як наслідок – готовність до внесення своєчасних коректив у зміст правової взаємодії фахівця з іншими людьми [10; 11].

Як свідчить аналіз наукової літератури, інші дослідники, характеризуючи елементарну структуру правової компетентності, виокремлюють у ній такі компоненти: мотиваційний, когнітивний, діяльнісно-поведінковий, ціннісно-смісловий, емоційно-вольовий, рефлексивний (М. Асилгарєєва, Н. Валєєва, М. Іралин [36]); мотиваційно-ціннісний, когнітивний, комунікативний, діяльнісно-рефлексивний, особистісний (Г. Коротун [136; 137]); мотиваційний, когнітивний, діяльнісний (М. Соболева [270]); мотиваційно-ціннісний, когнітивний, комунікативний, рефлексивний (А. Макарова, М. Махрова, А. Хузіна [176; 186]); аксіологічний, інформаційний, логічний, юридично-мовленнєвий, практико-орієнтований (С. Нетьосов [198]); когнітивний; операційний, габітуальний (діяльнісно-вольовий) (наявність навичок і внутрішніх установок, необхідних для того, щоб знання про правову систему і про реальні шляхи вирішення наявних проблем у правовій царині доповнювалося відповідною практичною активністю (І. Денисенко [68; 69]); ціннісно-мотиваційний, когнітивний, операційно-діяльнісний компонент, діяльнісно-вольовий, рефлексивний компонент (І. Кримовська [145]); мотиваційний, когнітивний, діяльнісно-рефлексивний (соціально-правовий досвід) (І. Чабдаров [304]).

Деякі вчені визначають інші компоненти правової компетентності людини. Так, В. Олійник вважає, що до складу правової компетентності входять: правова освіченість (сукупність знань із проблем права); правова спрямованість (сукупність ставлень до права як соціальної, державної й

особистісної цінності, що зумовлює потребу постійно отримувати, розширювати арсенал засобів визначення та вирішення правових проблем); правова готовність (наявність умінь із вирішення конкретних правових питань) [207; 208]. Аналогічну думку щодо структури правової компетентності фахівця висловлює С. Гурін [65].

Схожі наукові погляди має С. Мягкова, яка сприймає правову компетентність як інтеграцію відповідних знань (юридичних, психологічних, професійних), умінь і навичок, здібностей, ціннісних орієнтацій і професійно значущих якостей. Авторка також вважає, що з позиції іншого підходу цю компетентність можна сприймати як системне поєднання таких компонентів: правосвідомість, що являє собою галузь свідомості, яка відображає правову дійсність у формі юридичних знань, оцінних ставлень до права і практики його реалізації, соціально-правових установок і ціннісних орієнтацій, які регулюють діяльність (поведінку) людини в юридично значущих ситуаціях; правове мислення, яке необхідне для грамотної регуляції людиною власної діяльності на засадах правових норм; готовність, що займає провідне місце в професійній роботі [193; 194].

Визначена згаданими вище науковцями позиція щодо структури правової компетентності фахівця значною мірою узгоджується з іншими позиціями вчених. Адже можна відзначити, що перший компонент виступає своєрідним аналогом мотиваційно-ціннісного компонента, другий – когнітивного, а здатність до правової діяльності, тобто правозастосовна діяльність – операціонального компонента.

Зазначимо, що особливий інтерес у контексті порушеної проблеми дослідження викликали наукові праці, присвячені питанню визначення структури правової компетентності фахівців, які працюють у галузі туристично-готельної справи. Одним з авторів цих публікацій є А. Агаміров [1–3]. У правовій компетентності майбутніх фахівців указаних спеціальностей він виокремив дві складові: загальну (загальнокультурну)

структуру та спеціальну (фахову) структуру. У свою чергу, у кожній із цих складових структур він визначив дрібніші компоненти.

Так, першим компонентом цього особистісного утворення визначено мотиваційно-ціннісний. Автор пояснює, що змістом цього компонента в загальній структурі є прийняття гуманістичних цінностей правової держави і громадянського суспільства, прояв мобілізованості, здатності долати труднощі, поваги до прав і свобод інших людей. Для спеціальної структури цей компонент передбачає усвідомлення фахівцем цінності правових аспектів професійної діяльності, опанування й дотримання норм професійної етики, демонстрацію емоційно-ціннісного ставлення до своїх професійних прав і обов'язків, а також до прав партнерів по професійній взаємодії.

На думку вченого, зміст другого – когнітивного – компонента правової компетентності майбутніх фахівців із сервісу та туризму в загальній структурі проявляється в демонстрації людиною критичності, системності, логічності, гнучкості професійного мислення, у високому рівні правосвідомості, умінні мислити правовими категоріями. У свою чергу, зміст цього компонента для спеціальної структури правової компетентності зумовлюється важливістю володіння студентами знаннями основних типів проблемно-правових ситуацій, типових для професійної діяльності; знаннями нормативно-правових актів, що стосуються професійної діяльності; правовими знаннями в галузі професійної діяльності; знаннями джерел правової інформації для професійної роботи і вмінням їх використовувати для розв'язання проблемно-правових ситуацій; знаннями культуровідповідних способів правової регуляції професійної поведінки й діяльності; усвідомленням свого правового статусу і знанням правового статусу своїх ділових партнерів.

Як стверджує А. Агаміров, третім компонентом зазначеної компетентності є практико-професійний компонент. Його зміст для загальної структури включає: уміння попереджати й за необхідності усувати

протиправні дії і прояви поведінки, уміння захищати свої права й інтереси та права й інтереси інших людей, уміння здійснювати правову ідентифікацію, правову інтеракцію, правову презентацію, правову регуляцію. Для спеціальної структури зміст цього компонента вимагає накопичення досвіду застосування правового інструментарію для розв'язання проблемно-правових ситуацій у професійній галузі, володіння способами вирішення цих ситуацій.

Зміст четвертого – самоосвітнього – компонента правової компетентності майбутніх фахівців із сервісу та туризму в загальній структурі, за А. Агаміровим, проявляється в здатності здійснювати активний вплив на розвиток і саморозвиток соціально-особистісних характеристик людини, культури самоосвітньої діяльності, прагнення до особистісного зростання, непримиримості до власних недоліків і вад в інших людях. У свою чергу, автор вважає, що змістом цього компонента для спеціальної структури правової компетентності є здатність особи адекватно оцінювати власну правову готовність у галузі сервісу та туризму, прагнення вдосконалювати свою професійну діяльність у правовому аспекті, спроможність до самоорганізації професійного досвіду у визначеній царині.

У цілому високо оцінюючи наукові ідеї А. Агамірова, вважаємо водночас за необхідне відзначити, що визначені ним структура і зміст правової компетентності майбутніх фахівців із сервісу та туризму значно виходять за межі наведеного в дисертації раніше тлумачення цим ученим самого поняття «правова компетентність».

Як наголошує Г. Карева, правова компетентність фахівців із сервісу й туризму визначається сукупністю особистісно значущої інформації, знань, умінь і навичок, які забезпечують готовність майбутнього фахівця до самостійного виконання професійних дій із правового захисту, правової просвіти та виховання правової грамотності споживача послуг. Уточнюючи свої погляди з окресленого питання, дослідниця зазначає, що структура правової компетентності цих фахівців включає такі компоненти:

інформаційно-психологічний, який передбачає наявність у людини необхідного обсягу знань і вмінь для здійснення професійної діяльності, розуміння педагогічних і правових принципів сервісу, правил етикету, норм професійної поведінки й необхідності їх застосування; особистісно-психологічний, що містить у собі норми, цінності, моральні критерії й особистісні характеристики (комунікабельність, мотиви, самооцінку, здатність до оцінки результатів своєї праці); операціонально-діяльнісний, що інтегрує знання і вміння, які необхідні фахівцеві для здійснення професійної діяльності і які об'єднані навколо правового ядра [108, с. 10].

Слід також зазначити, що в дослідженні в пригоді стали висновки С. Мальоної про структурні компоненти правової культури менеджера туризму, а саме такі:

- когнітивний (рівень правової обізнаності, що характеризується усвідомленістю, адекватністю й повнотою знань); оцінний (рівень адекватності оцінки правових явищ);
- емоційний (рівень здатності відчувати позитивні емоції з приводу позитивних явищ правової дійсності й негативні – у зв'язку з негативними);
- мотиваційно-ціннісний (рівень упровадження правових цінностей в особистісну сферу); вольовий (рівень сформованості прагнення особистості до розвитку правової культури та здатності виявити духовний імунітет щодо скоєння правопорушення);
- практичний (рівень оволодіння організаційно-аналітичною частиною правозастосування);
- поведінковий (рівень відповідності правових установок і правомірної поведінки особистості, вміння постійно, активно, результативно поводитись у різних правових ситуаціях) [178].

На підставі викладеного можна підсумувати, що в наукових позиціях учених щодо визначення структури і змісту правової компетентності особистості та, зокрема, правової компетентності майбутніх фахівців у

туристично-готельній індустрії не виявлено принципових відмінностей і суперечностей, а наявні відмінності мають переважно термінологічний характер або зумовлюються обранням різних ракурсів вивчення порушеної проблеми. Також у дослідженні на основі врахування різних поглядів науковців з окресленого питання було зроблено висновок про те, що правова компетентність майбутніх фахівців готельного господарства та туризму містить такі структурні складники: мотиваційно-цільовий, ціннісно-оцінний, когнітивно-функціональний та особистісно-вольовий. (Ці результати дослідження докладніше представлені в авторській публікації [106]).

Так, *мотиваційно-цільовий компонент* правової компетентності студентів туристичних спеціальностей і спеціальностей, пов'язаних із забезпеченням готельного господарства, засвідчує наявність у майбутніх фахівців зазначеного профілю інтересу до правової сфери, мотивів, що зумовлюють прагнення особистості вдосконалювати свою правову обізнаність і вміння застосувати правові знання на практиці, потреби в постійному оновленні власних правових знань і вмінь, особистісної установки на правомірність професійної діяльності, а також спроможності формулювати послідовну низку цілей на шляху оволодіння правовою компетентністю.

Ціннісно-оцінний компонент цієї компетентності проявляється в: прийнятті студентами цінностей правової держави, усвідомленні ними суспільної та індивідуальної значущості правових аспектів професійної діяльності; інтеріоризації цінностей юридичних прав особистості та правових норм поведінки, сприйнятті правової компетентності як особистісної цінності; прояві позитивного емоційно-ціннісного ставлення до своїх професійних прав і обов'язків, що реалізуються на правових засадах; прагненні об'єктивно оцінювати свою професійну поведінку й діяльність крізь призму вимог права, а також власну правову готовність у галузі сервісу

та туризму, за необхідності вносити своєчасні зміни в перебіг професійної діяльності чи дії.

Когнітивно-функціональний компонент правової компетентності майбутніх фахівців у туристично-готельній справі передбачає сформованість у них відповідних знань і вмінь. Для конкретизації переліку цих знань і вмінь було проаналізовано наведені в попередньому підрозділі дисертації особливості професійної діяльності майбутніх фахівців готельного господарства й туризму. На підставі цього встановлено, що специфічне правове ядро професійної діяльності фахівців готельно-туристичної справи об'єднує в собі цивільні, кримінальні й міжнародні правові норми.

Як встановлено, у студентів мають бути сформовані професійно важливі знання основ цивільного права, а саме: знання про нормативно-правове регулювання цивільно-правових відносин під час здійснення підприємницької діяльності, зокрема під час формування і просування готельного й туристського продуктів; знання нормативно-правових актів і кодифікаційних законів, що регулюють здійснення туристично-рекреаційної діяльності, надання платних санаторно-курортних та інших послуг; знання про специфіку розбудови цивільно-правових відносин туристів і суб'єктів туристично-готельного бізнесу, про цивільно-правове регулювання договору про готельно-туристичне обслуговування; знання основних типів проблемно-правових ситуацій, типових для професійної діяльності менеджера з туризму й готельного бізнесу; знання джерел правової інформації для професійної роботи; знання оптимальних способів правової регуляції професійної поведінки й діяльності, попередження конфліктних ситуацій та за необхідності їх своєчасного розв'язання на правовій основі; знання про правовий статус усіх учасників професійної взаємодії, знання про способи захисту цивільних прав усіх учасників туристичної діяльності тощо.

У студентів також мають бути сформовані відповідні практичні вміння в цій правовій галузі, а саме: вільно орієнтуватися в нормах цивільного

законодавства, що стосуються туристично-готельного бізнесу; правильно тлумачити й застосовувати норми цивільного права в конкретних професійних ситуаціях; юридично грамотно складати й укладати договори про надання готельно-туристичних послуг; своєчасно вирішувати завдання правового характеру в професійній діяльності; приймати оптимальні професійні рішення з опорою на відповідні нормативні документи; застосовувати правовий інструментарій для розв'язання проблемно-правових ситуацій у професійній сфері; попереджати й за необхідності усувати протиправні дії та прояви поведінки; відстоювати свої громадянські права і права своїх клієнтів тощо.

Також визначено, що основу правомірної професійної діяльності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму становлять і кримінальні правові норми, що зумовлює необхідність формування в цих фахівців знань основних положень кримінального права, які мають стосунок до майбутньої професійної діяльності; знань про основні склади злочинів, пов'язаних із готельно-туристичним бізнесом; знань про кримінально-правові норми в процесі кваліфікації злочинів тощо. Установлено, що студенти мають опанувати в цій правовій галузі такі вміння, як: уживати необхідних заходів для попередження й розкриття злочинів у готельно-туристичному секторі, викриття осіб, причетних до їх учинення, відшкодування завданих збитків; правильно встановлювати причини й передумови, які сприяли вчиненню злочинів, і швидко їх усувати тощо.

Крім того, на основі врахування змісту специфічного правового ядра професійної діяльності фахівців готельно-туристичної справи з'ясовано, що ці фахівці мають засвоїти такі знання про міжнародні правові норми, що мають відношення до майбутньої професійної діяльності: основи міжнародної законодавчо-правової бази туризму та господарської діяльності; зміст нормативно-правових актів, що регулюють діяльність у галузі міжнародного готельно-туристичного бізнесу, особливості укладення

міжнародних договорів у цій царині; знання правил етикету, принципів туристично-готельного сервісу тощо. Також студенти мають оволодіти такими практичними вміннями у сфері міжнародного туристичного права, як: працювати з міжнародними договорами й міжнародними актами; ознайомлювати туристів з інформацією про правові норми в різних країнах; надавати їм за необхідності правову допомогу та ін.

Особистісно-вольовий компонент відображає сформованість у студента особистісних якостей, необхідних для професійно-правової діяльності в готельно-туристичному бізнесі. Серед цих якостей головними є такі:

- *відповідальність* – здатність людини приймати рішення в складних ситуаціях правовідносин, усвідомлювати наслідки цих рішень;
- *самостійність* – автономність, незалежність від зовнішніх впливів, сторонньої допомоги;
- *ретельність* – спроможність будь-яку справу виконувати акуратно, педантично;
- *організованість* – детальний розподіл часового ресурсу, спроможність неухильно дотримуватися розробленого графіка;
- *наполегливість* – здатність досягати поставленої мети, долаючи зовнішні і внутрішні перешкоди на шляху до неї;
- *адекватність самооцінки* – відповідність уявлень людини про себе, власні властивості та якості реальній картині.

Наявність у фахівця цих якостей є запорукою того, що він буде не лише прагнути реалізовувати свою поведінку і професійну діяльність на основі дотримання правових норм, але й вимагати аналогічної поведінки від інших людей, спонукати їх до здійснення юридично правильних дій, не допускати порушень прав і свобод людини.

Слід також зауважити, що в процесі організації та здійснення процесу формування правової компетентності в майбутніх фахівців готельного

господарства та туризму вимагається забезпечити системне оволодіння ними всіма визначеними компонентами цього особистісного утворення.

2.3 Теоретичне обґрунтування й розробка технології формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму в процесі професійної підготовки

Теоретичне обґрунтування й розробка технології формування правової компетентності майбутніх фахівців готельно-туристичної галузі вимагає уточнення суті самого терміна «технологія» для освітньої галузі. Як встановлено, під цим терміном учені розуміють: організаційно-методичний інструментарій педагогічного процесу, сукупність психолого-педагогічних установок, що визначають спеціальний набір і компонування форм, методів, способів, прийомів навчання, виховних засобів (Б. Лихачов [165]); систему функціонування всіх компонентів педагогічного процесу, що розбудовується на науковій основі, є запрограмованим у часі й у просторі та який забезпечує досягнення передбачуваного результату (Г. Селевко [264]); змістову техніку реалізації навчального процесу (В. Беспалько [17; 18]); процесуальну частину дидактичної системи (М. Чошанов [309]) тощо.

Докладніше визначення цього поняття запропонувала В. Єрофєєва, яка під технологією розуміє: системний метод планування, застосування й оцінювання перебігу та результатів процесу навчання його суб'єктами шляхом урахування людських і технічних ресурсів та їх взаємодії для досягнення більшої ефективності освіти; вирішення дидактичних проблем у руслі управління навчальним процесом із точно заданими цілями, досягнення яких має піддаватися чіткому опису та визначенню; виявлення принципів і розробка прийомів оптимізації освітнього процесу шляхом оптимізації факторів, які підвищують ефективність освіти, за допомогою конструювання й застосування прийомів і матеріалів, а також засобами застосованих методів [74].

У науковій літературі також зазначається, що технологія в освітній галузі включає в себе такі обов'язкові складники: концептуальну основу; змістову частину навчання (загальні й конкретні цілі, зміст навчального матеріалу); процесуальну частину, тобто детальний опис технологічного процесу: організації навчального процесу; методів і форм навчальної діяльності суб'єктів навчання; методів і форм роботи педагога; його діяльності з управління процесом засвоєння студентами запропонованого матеріалу; діагностики навчального процесу; критеріїв технологічності [6; 17; 18; 130; 225; 264]. О. Колесніченко також наголошує, що визначені в технології навчальні цілі мають бути конкретними й чітко вимірюватися, а операції – бути завершеними процесами з досягнення певної мети та відтворюватися будь-яким педагогом [130, с.150]. Доцільно також зауважити, що технологія в освітній галузі має задовольняти визначеним фахівцями критеріям технологічності.

Серед них провідне місце займають такі: концептуальність (в основу технології має бути покладено певну наукову концепцію, що включає філософське, психологічне, дидактичне та соціально-педагогічне обґрунтування досягнення освітніх цілей); системність (технологія повинна мати всі ознаки системи: логіку процесу, взаємозв'язок усіх його частин, цілісність тощо); керованість (можливість діагностичного цілепокладання, планування, проектування процесу навчання, поетапної діагностики, варіювання засобів і методів з метою корекції результатів); діагностичність цілей навчання та результативність (технологія має бути ефективною за результатами й оптимальною за витратами, гарантувати досягнення певного стандарту навчання); відтворюваність (можливість застосування, відтворення технології в інших однотипних навчальних установах, іншими педагогами); економність (технологія забезпечує досягнення запланованих результатів, оптимізацію праці педагога, а також резерв навчального часу [177; 264].

З урахуванням наведених тлумачень зазначеного поняття та визначених вище вимог до його змістового наповнення зазначимо, що в дисертації під технологією формування правової компетентності в студентів туристичних спеціальностей розуміється дидактична система функціонування всіх компонентів педагогічного процесу, яку збудовано на науковій основі та яка зумовлює досягнення очікуваного результату, тобто забезпечення сформованості в майбутніх фахівців цієї компетентності. При цьому під час теоретичного обґрунтування й розробки зазначеної технології враховувалися не лише наведені вище вимоги й ознаки технології для освітньої галузі, але й визначені в дисертації раніше структура і зміст цієї компетентності, оскільки ця технологія має забезпечити формування в студентів усіх вищевказаних складників цієї компетентності.

У процесі розробки зазначеної технології враховувалися також рекомендації фахівців щодо визначення етапів і змісту технології формування правової компетентності в студентів вищої школи. Так, Н. Логіною була розроблена технологія формування професійно-правової компетентності майбутніх фахівців, що включає такі блоки та їхні складові: концептуальний блок (мета, принципи та функції навчання, професійно-правові компетенції); процесуальний блок (організаційно-педагогічні умови: поглиблення правових знань майбутніх фахівців з урахуванням принципу диспозитивності, їх правове виховання, правова соціалізація майбутніх фахівців у середовищі вишу, удосконалення методики проведення занять із юридичних дисциплін; етапи навчального процесу); програмно-методичний блок (форми, методи, заходи, прийоми, методичні рекомендації); блок оцінювання (компетентності, рівні); кінцевий результат (сформована професійно-правова компетентність майбутніх фахівців) [167].

Досліджуючи проблему формування еколого-правової компетентності майбутнього фахівця, І. Глухов теж розробив авторську технологію її формування. Ця технологія реалізується за такими етапами: мотиваційно-

пізнавальний, спрямований на забезпечення мотивації, пізнавального інтересу, усвідомлення практичної значущості відповідних знань і сприйняття студентами цінностей зазначеної компетентності та підготовки до професійної діяльності; процесуально-діяльнісний, який передбачає розширення спектра необхідних правових знань, формування комплексних еколого-правових умінь і навичок; аналітико-рефлексивний, що має на меті забезпечення потреби студентів у систематичному самоспостереженні, самоаналізі, самоконтролі, спонукання до систематичного й усвідомленого творчого аналізу власного досвіду і досвіду зразків правової діяльності, творче застосування набутих знань правового характеру [55; 56].

М. Губанов під час здійснення наукового пошуку дійшов висновку, що технологія формування правової компетентності майбутнього фахівця в процесі навчання у вищій школі містить такі блоки: 1) змістовий блок, що включає інваріантну (відповідає державним і вишівським стандартам вищої освіти) та варіативну (зумовлюється індивідуальними інтересами, потребами студентів, здобутими ними знаннями й набутим практичним суб'єктивним досвідом у професійній царині, педагогічними можливостями викладачів, ресурсами кафедри й вишу в цілому, запитами регіону) складові; 2) організаційно-методичний блок, що містить сукупність традиційних та інноваційних методів навчання, а також етапи формування в студентів зазначеної компетентності, причому цей процес має охоплювати їхню навчальну, навчально-професійну і професійну діяльність та реалізовуватися за такими етапами: пропедевтичний, який забезпечує загальне орієнтування в галузі професійної діяльності; технологічний, що забезпечує засвоєння студентами технологій правової діяльності в межах обраної професії; проектний, який пов'язаний із проявом студентами здатності до вирішення професійно-правових проблем та розробкою проектів їх реалізації; творчий, що забезпечує розкриття можливостей майбутнього фахівця в розробці, реалізації й оцінюванні ефективності створеного проекту та рефлексії власної

діяльності; 3) результативний блок, що містить опис результатів реалізації запропонованої технології [64].

Зазначимо, що в контексті обраної проблеми дослідження наукова позиція згаданого вченого становить певний інтерес. Проте в цілому вважаємо, що розроблена М. Губановим система не відображає достатньою мірою специфіки формування в студентів правової компетентності, а головне – не має ознаки технологічності, адже, наприклад, незрозуміло, як оцінювати одержані результати на кожному з визначених етапів технології.

Як встановлено в процесі опрацювання наукової літератури, оригінальні ідеї стосовно організації процесу формування правової компетентності студентів запропонувала Л. Вафіна. Ця дослідниця пропонує для забезпечення засвоєння студентами всіх визначених компонентів (когнітивний, ціннісно орієнтований, поведінковий) цієї компетентності застосовувати комплекс різних технологій, що включає як традиційні технології навчання, орієнтовані більшою мірою на засвоєння особистістю необхідних знань, так і інноваційні, які зазвичай передбачають активний обмін думками та обговорення студентами проблемних ситуацій. Л. Вафіна вважає, що технології формування когнітивного компонента правової компетентності мають забезпечити засвоєння студентами необхідних правових знань. У свою чергу, для формування ціннісно орієнтованого й поведінкового компонентів правової компетентності авторка пропонує застосовувати такі інноваційні технології, як: кейс-технологія, медіація, «мозковий штурм» тощо [38]. Уточнимо, що медіація являє собою спосіб вирішення спорів із залученням посередника (медіатора), який допомагає прибічникам різних позицій налагодити процес комунікативної взаємодії та проаналізувати конфліктну ситуацію таким чином, щоб вони самі змогли обрати той варіант рішення, який би задовольняв інтереси й потреби всіх учасників спору.

У контексті обраної проблеми в пригоді була також розроблена Я. Гриньовою технологія формування правової культури студентів. Ця

технологія включає такі етапи: мотиваційно-ціннісний, наявність якого зумовлена необхідністю обґрунтування важливості формування позитивної мотивації в процесі вивчення студентами правових дисциплін і оволодіння ними зазначеною культурою; організаційно-змістовий, сутність якого полягає в такій організації навчально-пізнавального процесу, яка здатна забезпечити ефективне засвоєння майбутніми фахівцями правових знань і вмінь шляхом упровадження активних видів навчання, поєднання різних форм, методів і прийомів педагогічної взаємодії; контрольно-корекційний, спрямований на визначення співвідношення досягнутих результатів із запланованими цілями навчально-виховної роботи [63].

Під час проведення дослідження враховувалася також модель формування правової культури майбутнього фахівця, розроблена А. Куніжевим. Ця модель об'єднує в собі змістовий (компоненти правової культури та їхнє змістове наповнення, критерії та рівні сформованості правової культури особистості), методичний (педагогічні умови, форми, методи і зміст навчально-виховної діяльності) та процесуальний (етапи формування правової культури особистості, які характеризують процесуальний характер технології формування правової культури студентів) компоненти. Як пояснює автор, практичне впровадження цієї моделі в освітній процес відбувається за допомогою реалізації розробленої технології формування правової культури студентів, що включає в себе: діагностичне цілепокладання (формування правової культури студентів), вибір адекватних методів контролю й оцінки результатів педагогічної діяльності (опитування, педагогічне спостереження, анкетування, тестування, контент-аналіз – з описом відповідних методик їх проведення), процесуальне оформлення педагогічної діяльності у вигляді виділення етапів (з конкретизацією завдань педагогічної діяльності, критеріїв і рівнів сформованості правової культури) та їх методологічне (засоби, форми, методи здійснення освітньої діяльності) і змістовне (когнітивна основа освітнього процесу і провідний вид діяльності студентів) наповнення [151].

С. Тугуз вважає, що ефективне формування правової культури студентів вишу забезпечується впровадженням розробленої автором компетентнісно орієнтованої педагогічної моделі-технології, представленій сукупністю таких компонентів: мотиваційно-ціннісного (визначає ставлення до права як до цінності, характерної для громадянського суспільства); світоглядного (усвідомлення студентами ролі правової культури в житті суспільства й окремої особистості); діяльнісного (забезпечує засвоєння молодими людьми системи правових знань і наявність у них здатності застосовувати ці знання під час вирішення професійних завдань і в процесі активної життєдіяльності в цілому); регулятивного (включає в себе досвід прояву правової культури в спілкуванні й поведінці особистості). Авторка також стверджує, що успішність реалізації вищезгаданої моделі забезпечується дотриманням комплексу таких педагогічних умов: включення правової компетентності в систему професійно значущих якостей майбутніх фахівців; забезпечення мотиваційно-ціннісного ставлення студентів до правової культури як необхідного компонента їхньої професійної компетентності; створення професійно орієнтованого навчального середовища, використання виховного потенціалу гуманітарних дисциплін; організація педагогічної діяльності з формування правової соціалізації студентів за допомогою залучення їх до процесу соціального проектування [285].

Особливий інтерес у контексті дослідження викликала дисертаційна робота І. Вологдіної, присвячена дослідженню проблеми формування професійно-правової культури менеджерів туристичного бізнесу у виші. Зокрема, у цій дисертації наведено авторську модель-технологію формування цієї культури в студентів. Ця модель будується на основі ідеї інтеграції соціокультурної, економічної, правової, управлінської та спеціальної підготовки майбутніх фахівців до роботи в туристичній сфері та включає в себе такі взаємозв'язані між собою і взаємозалежні модулі: функціонально-цільовий (формування основ професійно-правової культури в процесі підготовки студентів до роботи у сфері туризму); професійно-гностичний

(диференціювання змісту навчальних дисциплін, елективних і факультативних курсів, дисциплін спеціалізації з урахуванням вимог нормативно-правової бази), змістово-технологічний (інтегративна проектна технологія поетапного вирішення завдань формування професійно-правової культури; контрольний (моніторинг перебігу й результатів процесу формування професійно-правової культури); результативний (оцінка результату формування професійно-правової культури менеджера). Представлене змістово-технологічне забезпечення визначає необхідність правового забезпечення професійної підготовки майбутніх фахівців, а також етапи її реалізації (орієнтовно-професійний, операційно-технологічний, функціонально-технологічний, ініціативно-творчий) [48].

У дослідженні в пригоді стали також висновки Я. Кічука, відповідно до яких процес формування правової компетентності майбутнього фахівця реалізується за такими етапами: цілепокладання (спрямований на формування в студентів уявлень про правореалізаційну, правозахисну роботу під час здійснення професійної діяльності); фахово-збагачувальний (розвиток ціннісного ставлення до правореалізаційної, правозахисної діяльності та досвіду такої діяльності); репродуктивно-відтворювальний (спрямований на актуалізацію потреби студентів у професійній самореалізації під час здійснення правореалізаційної та правозахисної діяльності); продуктивно-творчий (розвиток здатності майбутнього фахівця до забезпечення позитивної динаміки наявного порога правової компетентності як особистісно-професійної якості) [118; 119].

На думку О. Іваній, технологія формування правової компетентності майбутнього фахівця включає такі етапи: аналітичний (визначення основних законодавчих актів у професійній сфері, аналіз вимог фахової практики тощо); діагностичний (визначення початкового рівня сформованості вказаної компетентності в студентів, планування на цій підставі майбутньої освітньої діяльності); підготовчий (конструювання навчальних модулів, визначення

сприятливих педагогічних умов); основний етап (практична реалізація зазначеної технології формування правової компетентності студентів); рефлексивний (аналіз одержаних результатів) [89].

Як вважає А. Лукаш, технологія формування правової компетентності студентів включає:

- блок цілепокладання, що містить запланований результат навчання, уявлення про рівень правової компетентності, якого мають досягти студенти;
- змістовний блок, який відображає структуру правової компетентності й інтегрує в собі когнітивний, мотиваційний, діяльнісний і особистісний компоненти;
- організаційний блок, представлений сукупністю педагогічних умов, реалізація яких сприятиме підвищенню ефективності процесу формування правової компетентності студентів;
- результативний блок, що відображає ефективність перебігу педагогічного процесу й характеризує досягнуті зміни відповідно до поставленої мети.

При цьому механізмом оцінювання результативності цього процесу є діагностика рівня сформованості компонентів, що входять до складу правової компетентності [170].

На основі врахування розроблених ученими різних технологій формування правової компетентності студентів, а також визначеної раніше структури і змісту цієї компетентності в майбутніх фахівців у готельно-туристичній галузі було зроблено висновок про те, що технологія формування в них правової компетентності має включати такі основні блоки: концептуально-цільовий, змістово-процесуальний і контрольньо-результативний (рис. 2.1). (Цю теоретично обгрунтовану й розроблену технологію докладно схарактеризовано в таких авторських публікаціях: [98; 100]).

Концептуально-цільовий блок	Мета: сформувати правову компетентність майбутніх фахівців готельного господарства й туризму			
	Науково-методологічні підходи до формування правової компетентності: системний, особистісно-діяльнісний, компетентнісний, герменевтичний	Функції правової компетентності: нормативно-ціннісна, мотиваційно-спонукальна, інформаційно-гносична, організаційно-технологічна, діагностично-коригувальна	Завдання: формування в студентів необхідної мотивації щодо оволодіння правовою компетентністю, розвиток позитивного ціннісного ставлення до неї; оволодіння знаннями, уміннями, особистісними якостями, необхідними для здійснення професійно-правової діяльності в готельно-туристичній індустрії	Принципи: принцип професійно-правового збагачення змісту навчальних дисциплін; принцип системності й послідовності у формуванні правової компетентності студентів; принцип поєднання педагогічного керівництва із проявом студентами самостійності та ініціативності в оволодінні нею; принцип усвідомленості й активності студентів в опануванні правової компетентності
Змістово-процесуальний блок	Змістове наповнення структурних компонентів правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму			
	Мотиваційно-цільовий компонент: наявність інтересу до правової сфери, розвиненість мотивів щодо вдосконалення правової обізнаності й оволодіння вміннями застосовувати правові знання на практиці, здатність до формування низки адекватних цілей під час оволодіння ними	Ціннісно-оцінний компонент: прийняття майбутнім фахівцем готельно-туристичної справи цінностей правової держави; усвідомлення значущості правових аспектів професійної діяльності; інтеріоризація цінностей юридичних прав людини й норм поведінки	Когнітивно-функціональний компонент: засвоєння студентами знань і вмінь цивільного права (нормативно-правове регулювання громадянсько-правових відносин у готельно-туристичному секторі), кримінального права (дотримання положень кримінального права, що мають стосунок до готельно-туристичної галузі); міжнародного права (здійснення професійної діяльності в готельно-туристичній сфері з урахуванням змісту відповідних міжнародних договорів і міжнародних актів)	Особистісно-вольовий компонент: сформованість у студентів особистісних якостей, необхідних для професійно-правової діяльності в готельно-туристичній індустрії: відповідальність, самостійність, ретельність, адаптивність, наполегливість, адекватність самооцінки їх студентами
	Етапи формування			
	мотиваційно-спонукальний	організаційно-змістовий	контрольно-коригувальний	
Методичний інструментарій (методи: лекції, бесіди на правову тематику, вправи; форми: екскурсії, турпоходи, майстер-класи в туристичних фірмах і готелях; засоби: нормативні документи, юридичні акти, туристичні договори, які моделюють професійно-правову діяльність)				
Контрольно-результативний блок	Критерії й показники сформованості правової компетентності студентів			
	<i>мотиваційно-аксіологічний</i> (сформованість мотивів щодо оволодіння правовою компетентністю, прояв ціннісного ставлення до неї й до права)	<i>знаннево-функціональний</i> (сформованість професійно необхідних знань і вмінь у правовій галузі)	<i>особистісно-рефлексивний</i> (сформованість визначених особистісних якостей; адекватність самооцінки студентами цих якостей)	
	Рівні сформованості компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму			
	високий	середній	низький	
Очікуваний результат: сформованість правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму				

Рис. 2.1 Технологія формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму в процесі професійної підготовки

Так, концептуально-цільовий блок зазначеної технології насамперед включає основну мету її реалізації, а саме таку: сформувати правову компетентність у майбутніх фахівців у галузі готельного господарства й туризму. Досягнення поставленої мети передбачає формулювання відповідних завдань, які конкретизують цю мету на рівні низки часткових цілей, що реалізуються в певних умовах. З урахуванням наведеної мети, визначеної структури та змісту правової компетентності майбутніх фахівців у галузі туризму та готельного господарства зроблено висновок про те, що розроблена технологія має спрямовуватися на розв'язання таких основних завдань: формування в студентів необхідної мотивації щодо оволодіння правовою компетентністю; розвиток у них позитивного ціннісного ставлення до людини, права і вказаної компетентності; забезпечення засвоєння майбутніми фахівцями в царині готельного господарства й туризму правових знань; оволодіння студентами вміннями, що входять до складу правової компетентності; формування в майбутніх фахівців особистісних якостей, що забезпечують прояв правової компетентності особистості.

У дослідженні також ураховувались наукові положення про те, що функції становлять способи прояву активності й життєдіяльності будь-якої системи, тому вони є основою й умовою виникнення її структури. Тому було зроблено висновок про те, що перший блок технології має відображати основні функції правової компетентності фахівця. Як було уточнено раніше, до низки цих функцій належать насамперед такі: нормативно-ціннісна, мотиваційно-спонукальна, інформаційно-гностична, організаційно-технологічна, діагностично-коригувальна.

На основі керування рекомендаціями фахівців [2; 3; 159; 287–290; 295] до складу концептуально-цільового блока розробленої технології було також унесено принципи формування правової компетентності майбутніх фахівців у готельно-туристичній справі. Чільне місце серед них займають такі: принцип професійно-правового збагачення змісту навчальних дисциплін;

принцип системності й послідовності у формуванні правової компетентності студентів; принцип поєднання педагогічного керівництва із проявом студентами самостійності та ініціативності в оволодінні нею; принцип усвідомленості й активності студентів в опануванні правової компетентності професійної спрямованості; забезпечення єдності освітніх, розвивальних і виховних функцій навчання; принцип свідомості, активності й самостійності студентів у навчанні; індивідуалізації та варіативності професійної освіти; принцип системності й послідовності як загальнодинамічний принцип оформлення професійної туристської освіти.

Оскільки в експериментальній роботі необхідно забезпечити формування в майбутніх фахівців готельного господарства та туризму всіх указаних вище компонентів правової компетентності, другий (змістово-процесуальний) блок технології відбиває змістове наповнення її структурних компонентів з урахуванням специфічного правового ядра професійної діяльності в готельно-туристичній галузі, а саме:

- мотиваційно-цільового компонента, що засвідчує наявність у майбутніх фахівців зазначеного профілю інтересу до правової сфери, відповідних мотивів, потреб, установок, а також спроможності формулювати послідовну низку цілей на шляху оволодіння правовою компетентністю;

- ціннісно-оціночного компонента, який проявляється в прийнятті студентами готельно-туристичного профілю цінностей правової держави, усвідомленні ними суспільної та індивідуальної значущості правових аспектів професійної діяльності; інтеріоризації цінностей юридичних прав особистості та правових норм поведінки, сприйнятті правової компетентності як особистісної цінності;

- когнітивно-функціонального компонента, який передбачає сформованість у них відповідних знань і вмінь правового характеру;

- особистісно-вольового компонента, що відображає прояв майбутніми фахівцями готельно-туристичної галузі визначених раніше особистісних якостей.

З урахуванням вищевикладених поглядів різних учених щодо визначення етапів формування правової компетентності студентів і характерних ознак технологічності під час проведення наукових розвідок було також зроблено висновок про те, що процес формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму у вищій школі має реалізовуватися за такими етапами:

- мотиваційно-спонукальний (забезпечує розвиток у майбутніх фахівців мотивів щодо постійного вдосконалення власної правової компетентності, усвідомлення необхідності засвоєння правових норм і дотримання їх у професійній діяльності та інших сферах життєвої активності);

- організаційно-змістовий (спрямований на оволодіння студентами професійно необхідними знаннями та вміннями правового характеру);

- контрольню-коригувальний (передбачає здійснення поточного контролю одержаних результатів сформованості правової компетентності майбутніх фахівців та за необхідності внесення відповідних змін у педагогічну взаємодію).

Принагідно зазначимо, що процесуальний аспект технології забезпечується також відповідним методичним інструментарієм (методи: лекції, бесіди на правову тематику, вправи; форми: екскурсії, турпоходи, майстер-класи в туристичних фірмах і готелях; засоби: нормативні документи, юридичні акти, туристичні договори, які моделюють професійно-правову діяльність).

Відповідно до критеріїв технологічності, третій (контрольно-результативний) блок розробленої технології забезпечує діагностику отриманих результатів процесу формування правової компетентності майбутніх фахівців готельно-туристичної галузі, а також за необхідності внесення відповідних змін у

цей процес. Він включає критерії, показники, рівні сформованості правової компетентності майбутніх фахівців туризму та готельного господарства, а також відбиває очікуваний результат реалізації технології.

Уточнимо, що під критерієм розуміється «характерна ознака, яка ґрунтується на змісті компонента правової компетентності й на основі якої оцінюється міра прояву цієї властивості» [247, с. 97], а під показником – якісні характеристики сформованості визначених раніше компонентів цієї компетентності [247, с. 98].

Як з'ясовано в дослідженні, учені пропонують різні поради щодо вибору критеріїв і показників сформованості правової компетентності студентів. Так, Н. Ржевська визначила такі критерії й показники її сформованості: психомоторний (уміння застосовувати правову інформацію в практичній діяльності, уміння приймати правомірні рішення в професійній діяльності, здатність нормативно обґрунтовувати професійні рішення, здатність конструктивно обґрунтовувати професійні рішення); когнітивний (знання теорії основ держави і права, конституційних основ професійної діяльності тощо); особистісно-ціннісний (визнання значущості правових цінностей, сформованість мотивів до отримання правових знань та їх використання в майбутній професійній діяльності, визнання необхідності підвищувати рівень правової компетентності) [247, с. 98].

С. Кузнецов у своєму дослідженні використав такі критерії й показники сформованості правової компетентності студентів: пізнавально-гностичний (обсяг, системність, стійкість правових знань; готовність до подальшого засвоєння нормативно-правових знань); емотивний (здатність відчувати позитивні емоції із приводу позитивних явищ правової дійсності й негативні – у зв'язку з негативними подіями в правовій площині; адекватна оцінка явищ правової реальності з погляду законності, справедливості, доцільності); аксіологічний (інтеріоризація нормативних приписів у сферу особистісних цінностей); практичний (побудова алгоритму операцій

виконання конкретних дій у структурі вміння, моделювання (планування) практичного виконання дій, що становлять це вміння; виконання комплексу дій, що становлять це вміння, самоаналіз результатів виконання дій, що становлять уміння, у зіставленні з метою діяльності); рефлексивний (здатність до емпатії й довіри, толерантність, культура поведінки, що відображає ставлення до норм, цінностей, традицій суспільства; громадянська відповідальність та ініціативність) [147].

За А. Агаміровим, для діагностування сформованості правової компетентності майбутніх фахівців у галузі туризму доцільно використовувати такі критерії й показники: мотиваційний (розуміння значущості професійно-правової компетентності в професійній діяльності, інтерес до її правових аспектів, прагнення до вдосконалення професійної діяльності в межах нормативно-правового поля; зацікавленість і активність у самовдосконаленні професійно-правової компетентності); когнітивний (орієнтація в правових проблемах професійної діяльності; уміння мислити в правових категоріях, знання особливостей самопроектування професійно-правової компетентності); практичний (здатність вирішувати проблемно-правові ситуації професійної діяльності; уміння застосовувати професійно-правову компетентність у професійній діяльності, здатність здійснювати самопроектування професійно-правової компетентності, розробляти й реалізовувати стратегії її самовдосконалення); рефлексивний (уміння здійснювати самодіагностику професійно-правової компетентності, уміння виділяти правові проблеми, труднощі, обмеження у вирішенні конкретних професійних завдань, уміння адекватно оцінювати результати самопроектування професійно-правової компетентності) [3, с. 21].

З урахуванням визначеної структури та змісту правової компетентності майбутніх фахівців у галузі готельно-туристичної індустрії, а також різних поглядів науковців (А. Агаміров, Я. Кічук, Д. Коваленко С. Кузнецов, Н. Ржевська [3; 118; 125; 147; 247]) щодо визначення критеріїв і показників її

сформованості було прийнято рішення про вибір таких критеріїв і показників: мотиваційно-аксіологічний (сформованість мотивів щодо оволодіння правою компетентністю, прояв ціннісного ставлення до неї та права загалом); знаннево-функціональний (сформованість визначених правових знань; сформованість професійно необхідних умінь у правовій галузі); особистісно-рефлексивний (сформованість визначених особистісних якостей; адекватність самооцінки студентами сформованості правової компетентності).

На підставі вибраних критеріїв і показників було визначено три рівні сформованості правової компетентності студентів указанного профілю: низький, середній, високий. Уточнимо, що докладнішу характеристику вибраних критеріїв, показників і рівнів представлено в наступному розділі.

Висновки до розділу 2

Під час вивчення обраної педагогічної проблеми було визначено методологічну базу дослідження. Її склали такі наукові підходи: системний, особистісно-діяльнісний, компетентнісний, герменевтичний.

У процесі здійснення наукового пошуку встановлено, що науковці пропонують різні погляди щодо визначення структури та змісту правової компетентності студентів і, зокрема, правової компетентності майбутніх фахівців туристично-готельної індустрії. Проте в наукових позиціях з окресленого питання не виявлено принципових відмінностей і суперечностей, а наявні відмінності мають переважно термінологічний характер або зумовлюються вибором різних ракурсів вивчення порушеної проблеми.

На основі врахування визначених позицій науковців із цього питання було зроблено висновок про те, що правова компетентність майбутніх фахівців готельного господарства та туризму містить такі структурні компоненти: мотиваційно-цільовий (розвиненість інтересу до правової сфери, наявність у студентів стійких мотивів щодо підвищення власної

правової обізнаності й оволодіння правовими знаннями і вміннями, прояв здатності формулювати послідовну низку цілей на шляху оволодіння правовою компетентністю), ціннісно-оціночний (прийняття студентами цінностей правової держави, усвідомлення ними суспільної та індивідуальної значущості правових аспектів професійної діяльності; прояв позитивного емоційно-ціннісного ставлення до права, до своїх професійних прав і обов'язків, що реалізуються на правових засадах, прагнення об'єктивно оцінювати свою професійну поведінку й діяльність крізь призму вимог права, а також власну правову готовність у галузі сервісу та туризму), когнітивно-функціональний (сформованість у майбутніх фахівців готельного господарства та туризму правових знань і вмінь, необхідних для успішного здійснення професійної діяльності), особистісно-вольовий (сформованість у студентів особистісних якостей, необхідних для ефективного здійснення професійної діяльності в правовому полі). Також доведено, що в процесі формування правової компетентності в майбутніх фахівців готельного господарства та туризму важливо забезпечити комплексне оволодіння ними всіма визначеними компонентами цього особистісного утворення.

Під час проведення дослідження було теоретично обґрунтовано й розроблено технологію формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму, що включає такі блоки: концептуально-цільовий (мета, завдання, науково-методологічні підходи, принципи реалізації технології, функції правової компетентності); змістово-процесуальний (структура і зміст правової компетентності, етапи її формування, визначений методичний інструментарій: методи, форми, засоби); контрольо-результативний (критерії й показники, рівні сформованості правової компетентності студентів, очікуваний результат).

Основні наукові результати розділу відображено в таких наукових працях: [98; 100; 106].

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПЕРЕВІРКА ТЕХНОЛОГІЇ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ У ГАЛУЗІ ГОТЕЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ТУРИЗМУ

3.1 Організація експериментальної роботи

Для з'ясування реального рівня сформованості правової компетентності в майбутніх фахівців туристично-готельного бізнесу й випускників туристичних вищих навчальних закладів було проведене пілотне дослідження. До нього були залучені 218 студентів і 42 викладачі вишів відповідних профілів (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Рівненський державний гуманітарний університет, Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»), які здійснюють професійну підготовку цих фахівців, а також 16 керівників певних структурних підрозділів різних туристичних фірм і готельних комплексів м. Харкова.

Зокрема, під час проведення цього дослідження використовувалась авторська анкета (її зміст наведено в додатку А). Аналіз результатів проведеного опитування засвідчив, що більшість його учасників дали правильні, але неповні відповіді на запитання про суть права і його роль у життєдіяльності окремої людини й суспільства в цілому. Майбутні фахівці також стверджували, що вони поважають закон. Проте незначна частина студентів вважали допустимим у певних випадках незначною мірою його порушувати, бо, на їхню думку, більшість підприємців у туристичній та готельно-господарській сфері так роблять.

У дослідженні також з'ясовано, що майже третина студентів зводять зміст правової компетентності до обізнаності у правовій царині. Крім того,

більше половини майбутніх фахівців стверджували, що для успішної роботи в туристично-готельній галузі їм достатньо засвоїти лише основи права.

За даними опитування, майже 70 % майбутніх фахівців не вважали свій рівень правової компетентності високим. Однак половина з них була впевнена в тому, що наявних у них правових знань вистачить для успішного виконання в майбутньому професійної діяльності, а в разі виникнення складних правових проблем вони планують звертатися до професійних юристів.

Під час проведення пілотного дослідження також встановлено, що лише 5,7 % студентів здійснювали системне вдосконалення власної правової компетентності, а 11,3 % студентів епізодично проводили роботу в цьому напрямі. При цьому респонденти продемонстрували досить обмежені знання з питань визначення джерел інформації, а також обрання методів і форм роботи, які, на їхню думку, доцільно використовувати для формування зазначеної компетентності. Майбутні фахівці в туристично-готельній справі також визнали, що викладачі приділяють увагу формуванню в них правової компетентності лише на заняттях із дисциплін правового циклу, причому з цією метою недостатньою мірою застосовують активні методи й форми навчання. Крім того, встановлено, що більшість керівників виробничої практики зазначений аспект професійної підготовки майбутніх фахівців готельного господарства та туризму вважають другорядним порівняно з іншими її аспектами.

Заслуговують на увагу також отримані під час пілотного дослідження результати проведення анкетування й додаткових бесід із фахівцями готельно-туристичного сектору, залучених до участі в цьому дослідженні. За їхніми висновками, майже дві третини випускників, які приходять працювати до туристичних фірм чи готельних підприємств, демонструють лише розрізнені знання та вміння у правовій царині, а цього їм явно недостатньо для успішного виконання своїх професійних обов'язків. Зауважимо, що результати проведеного нами пілотного дослідження повністю узгоджуються з висновками багатьох

інших фахівців, які теж констатують недостатній рівень сформованості правової обізнаності майбутніх фахівців із туризму й гостинності.

Зазначимо, що під час проведення пілотного дослідження були визначені основні причини низької ефективності педагогічної діяльності у визначеному напрямі. Так, було встановлено, що студентам читають різні курси правової спрямованості. Однак під час їх викладання не завжди реалізується принцип системності в поданні навчального матеріалу у межах як кожної окремої навчальної дисципліни, так і циклу правових дисциплін у цілому. Також було визначено, що в освітній практиці для формування правової компетентності студентів слабо використовується навчальний матеріал з інших навчальних предметів, хоча вони теж мають значний потенціал у цьому плані.

Необхідно також зазначити, що підвищенню рівня правової компетентності у студентів туристичних вишів сприяє педагогічно правильно організована позааудиторна діяльність. Водночас результати пілотного дослідження свідчать про те, що ця діяльність недостатньою мірою спрямована на формування зазначеної компетентності. Крім того, проведення виховних заходів не відзначається послідовністю й системністю. Зауважимо, що отримані результати повністю узгоджуються з висновками інших науковців (Ю. Матвій-Лозинська, М. Скрипник, О. Тімець, В. Федорченко, Н. Фоменко, Г. Цехмістрова [182; 183; 277; 278; 287-289]), які звертають увагу на низьку ефективність позааудиторної роботи у виші.

Отже, дані пілотного дослідження засвідчили, що загальний рівень сформованості правової компетентності опитаних студентів не відповідає сучасним вимогам до очікуваних результатів професійної підготовки майбутніх фахівців у галузі готельного господарства й туризму. Крім того, під час організації цієї підготовки недостатню увагу приділяють реалізації її правових аспектів. Тому зроблено висновок про необхідність проведення цілеспрямованої роботи з метою формування правової компетентності в майбутніх фахівців зазначеного профілю.

Відповідно до висунутого в дослідженні припущення, упровадження розробленої й науково-обґрунтованої технології дозволить суттєво підвищити рівень сформованості у студентів цієї компетентності. Для перевірки цього припущення був організований і проведений відповідний педагогічний експеримент. Він проводився на базі Житлово-комунального коледжу Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова й Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 2015–2017 рр. До участі в цьому експерименті були залучені студенти туристичного й готельно-господарського профілів (спеціальності: «Туризм», «Готельно-ресторанна справа»).

Для оцінювання сформованості правової компетентності студентів застосовувалися визначені в попередньому підрозділі критерії й показники (вони наведені в табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Критерії й показники сформованості правової компетентності у студентів туристичних і готельно-господарських спеціальностей

Критерії 1	Показники 2
Мотиваційно-аксіологічний	<p>1) сформованість мотивів щодо оволодіння правовою компетентністю:</p> <ul style="list-style-type: none"> • стійкі; • проявляються епізодично; • майже не проявляються. <p>2) характер ціннісного ставлення до права й до правової компетентності:</p> <ul style="list-style-type: none"> • стійке позитивне; • нейтральне; • негативне.
Знаннєво-функціональний	<p>1) сформованість професійно важливих правових знань:</p> <ul style="list-style-type: none"> • повні, системні, гнучкі; <p>ємні, але не характеризуються системністю та гнучкістю;</p> <ul style="list-style-type: none"> • майже не сформовані. <p>2) прояв професійно необхідних умінь у правовій царині:</p>

Продовж. табл.3.1

1	2
	<ul style="list-style-type: none"> • практично завжди; • у певних ситуаціях; • майже не проявляються.
Особистісно-рефлексивний	<p><i>1) характер прояву визначених особистісних якостей:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • проявляються регулярно; • проявляються епізодично; • проявляються рідко. <p><i>2) ступінь адекватності самооцінки студентів сформованості цих якостей:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> • стійка адекватна; • епізодично адекватна; • стійка неадекватна.

З урахуванням визначених критеріїв і показників були виділені три рівні сформованості правової компетентності в майбутніх фахівців готельно-туристичної галузі: високий, середній й низький. Так, *високий* рівень сформованості у студента цієї компетентності визначався в тому випадку, якщо він демонстрував стійкі мотиви щодо оволодіння правовою компетентністю, проявляв стійке позитивне ціннісне ставлення до правової компетентності й до права в цілому, характеризувався повними, системними, гнучкими правовими знаннями, студент в усіх ситуаціях практично виявляв визначені практичні вміння в галузях цивільного, кримінального й міжнародного права; виділені особистісні якості проявлялися регулярно; студент відрізнявся адекватною самооцінкою сформованості цих якостей.

Середній рівень сформованості у студента правової компетентності фіксувався в тому випадку, якщо він епізодично проявляв мотиви щодо оволодіння правовою компетентністю, демонстрував нейтральне ціннісне ставлення до правової компетентності; його правові знання характеризувались ємністю, однак не мали ознак системності та гнучкості; майбутній фахівець

епізодично виявляв визначені практичні вміння в галузях цивільного, кримінального й міжнародного права та виділені особистісні якості, причому в деяких ситуаціях він неадекватно оцінював їх сформованість у себе.

Про *низький* рівень сформованості у студента правової компетентності йшлося у тій ситуації, коли він практично не виявляв мотивів щодо оволодіння правовою компетентністю, у нього фіксувалося негативне ціннісне ставлення до права та правової компетентності, практично не були сформовані правові знання, слабо проявлялися професійно необхідні вміння правового характеру; у нього майже не проявлялися визначені особистісні якості, а самооцінка була переважно неадекватною.

Під час проведення педагогічного експерименту були створені експериментальна (219 осіб) і контрольна (217 осіб) групи студентів. До участі в ньому були також залучені 36 досвідчених викладачів дисциплін правового циклу, які склали групу експертів.

Слід також зазначити, що педагогічний експеримент проводився за трьома традиційними етапами: констатувальний, формувальний і контрольний. На першому з них у членів створених груп визначався вихідний стан сформованості правової компетентності. Це передбачало реалізацію таких основних завдань: 1) продіагностувати стан мотивів студентів щодо оволодіння правовою компетентністю; 2) визначити в учасників експерименту характер ціннісного ставлення до правової компетентності й до права в цілому; 3) дослідити сформованість правових знань студентів; 4) з'ясувати характер прояву ними професійно необхідних умінь правового характеру; 5) схарактеризувати прояв майбутніми фахівцями визначених особистісних якостей; 6) установити у студентів обох груп ступінь адекватності самооцінки сформованості визначених особистісних якостей як складової правовою компетентності.

Зокрема, під час виконання першого завдання використовувалися такі методи дослідження й діагностичні методики: спостереження, анкетування, бесіди, а також такі методики: «Мотивація професійної діяльності»

(К. Замфір, модифікація А. Реана) [245] (див. додаток Б), «Діагностика спрямованості навчальної мотивації Т. Дубовицької [72] (див. додаток В).

Як встановлено у процесі застосування вищевказаних методів дослідження, на констатувальному етапі експерименту майже 60 % студентів вважали, що для успішного здійснення майбутньої професійної діяльності їм вистачить навіть поверхових знань основ права, а в разі виникнення певних серйозних конфліктних ситуацій треба звертатися до послуг професійних юристів. Унаслідок цього особливої зацікавленості оволодінням правовою компетентністю ці студенти не проявляли. Лише близько 15 % студентів з обох груп вважали, що опанування цієї компетентності є необхідною передумовою для професійного становлення майбутнього фахівця в галузі туризму й готельного господарства.

Опосередковані дані про слабку мотивацію учасників експерименту щодо оволодіння правовою компетентністю були отримані і під час застосування згаданих вище діагностичних методик. Так, результати використання методики «Мотивація професійної діяльності» засвідчили, що лише чверть опитаних студентів в ієрархії власних мотивів віддали перші місця таким соціально значущим мотивам, як «задоволення від власне процесу й результату роботи», «можливість найповнішої самореалізації саме в цій діяльності». Як встановлено, у більшості студентів зовнішня мотивація переважала над внутрішньою, що свідчило про загальну несприятливу картину в мотиваційній царині. Слід також зазначити, що домінування в багатьох фахівців сугубо прагматичних, утилітарних мотивів не сприяло розвитку в них бажання оволодіти правовими знаннями, адже це суттєво не сприяло підвищенню заробітної платні.

Як відзначалося раніше, на заняттях із предметів правової спрямованості застосувалася методика «Діагностика спрямованості навчальної мотивації». Так, встановлено, що на констатувальному етапі експерименту лише близько 10 % студентів експериментальної й контрольної груп продемонстрували високий

рівень сформованості навчальних мотивів щодо вивчення цих предметів, а біля половиним студентів з обох груп – середній рівень.

На основі узагальнення отриманих результатів були отримані загальні дані про розвиненість мотивів студентів до оволодіння правовою компетентністю. Ці дані наведено в табл. 3.2. Отже, як бачимо, лише у незначної кількості студентів з обох груп сформованість мотивів щодо оволодіння правовою компетентністю мала стійкий характер.

Таблиця 3.2

Дані констатувального етапу експерименту про сформованість мотивів студентів щодо оволодіння правовою компетентністю

Сформованість мотивів	Групи	
	Е (219 студ.)	К (217 студ.)
стійкі	10,2	10,4
проявляються епізодично	56,7	56,6
майже не проявляються	33,1	33,0

Під час виконання другого поставленого завдання застосувалися такі методи дослідження: спостереження, експертне оцінювання, анкетування, тестування, а також такі методики: «Визначення життєвих цінностей особистості (Must-тест)» (П. Іванов, Є. Колобова) [292] (див. додаток Г), «Діагностики професійно правомірної спрямованості особистості» (Т. Хащенко, М. Шпак) [296] (див. додаток Д), «Діагностика особистісної установки «альтруїзм-егоїзм» [292] (див. додаток Е).

Так, за результатами проведеного на констатувальному етапі експерименту анкетування й тестування переважна більшість студентів (майже 94 %) усвідомлювала, що право є важливою соціальною цінністю, адже воно юридично регламентує відносини між членами суспільства, не допускаючи в ньому безладу. Водночас 73,4 % студентів експериментальної групи й 72,9 % контрольної групи не сприймали правову компетентність як особистісну цінність, оскільки вважали, що ця компетентність працівникам у галузі туристично-готельної справи потрібна не більше, ніж представникам

більшості інших професій. Схожі дані були отримані й під час проведення експертного оцінювання. За його результатами стійке позитивне ставлення до правової компетентності демонстрували лише близько 11 % студентів.

Застосування на констатувальному етапі експерименту методики «Визначення життєвих цінностей особистості» дозволило встановити, що в більшості студентів правова компетентність не входить до числа провідних цінностей. Зокрема, за результатами її застосування лише приблизно 8 % студентів з обох створених груп продовжували фрази «Я неодмінно повинен...», «Жахливо, якщо...», «Я не можу терпіти...», тією чи іншою мірою пов'язуючи їх із правовою сферою. Наприклад, серед цих фраз були такі: «Я неодмінно повинен оволодіти всіма складниками майбутньої професійної діяльності» (Антон К.); «Жахливо, якщо відбуваються різкі зміни в законодавстві, адже це суттєво заважає розвитку туризму в країні» (Катерина А.); «Я не можу терпіти правове свавілля, яке іноді проявляється й по відношенню до туристів, і по відношенню до керівників туристичних груп» (Дмитро С.).

Чільне місце в експериментальній роботі займала також діагностика професійно правомірної спрямованості особистості (ППСО) за допомогою використання відповідної методики, призначеної для визначення у студентів і фахівців неюридичних професій стану сформованості цієї спрямованості в цілому, а також її окремих складових. Уточнимо, що текст опитувальника згаданої методики включає 78 пунктів, які охоплюють зміст виділених підсистем і компонентів професійно правомірної спрямованості особистості.

Відповідно до поданої інструкції під час використання цієї методики респонденту пропонувалось оцінити ступінь своєї згоди (чи незгоди) із запропонованим у кожному пункті твердженням за п'ятибальною шкалою (5 балів – абсолютно згоден; 4 бали – швидше згоден, ніж не згоден; 3 бали – важко сказати; 2 бали – швидше не згоден, ніж згоден; 1 бал – абсолютно не згоден). Сформованість ППСО аналізувалася за чотирма основними й чотирма допоміжними шкалами, які відображали результати її вимірювання.

До числа основних шкал відносилися такі: інтраорієнтаційна (шкала 1), інтерорієнтаційна (шкала 2), екстраорієнтаційна (шкала 3), а також загальна шкала ППСО (сумарний показник за описаними вище трьома шкалами). Додаткові шкали складалі такі чотири шкали: когнітивна (шкала 5), афективна (шкала 6), поведінкова (шкала 7) і ціннісно-мотиваційна (шкала 8).

За уточненням авторів методики, ці шкали відповідали «наскрізним» компонентам професійно правомірної спрямованості особистості й відображали їх сформованість. При цьому кожен пункт опитувальника стосувався лише однієї основної шкали й однієї додаткової (окрім шкали ППСО, що відображала сумарний показник за першими трьома основними шкалами) [296]. Зазначимо, що докладніше процедуру діагностування проаналізовано в додатку Д.

Варто також зауважити, що на описаному етапі експерименту отримані результати були проаналізовані в контексті афективного й ціннісно-мотиваційного компонента загальної характеристики професійно правомірної спрямованості особистості. Так, щодо афективного компонента встановлено, що в більшості студентів домінував інтраорієнтаційний складник професійно правомірної спрямованості особистості (тобто емоційне ставлення до своїх прав та обов'язків, визначених законом (прийняття або неприйняття, задоволеність або незадоволеність необхідністю їх дотримання, ставлення до них як до справедливих або несправедливих тощо), причому її прояв мав ситуативний характер. Аналогічний складник також займав чільне місце в ціннісно-мотиваційному компоненті професійно правомірної спрямованості студентів, що свідчить про те, що цінності закону, справедливості й відповідальності відносилися до групи термінальних та інструментальних цінностей особистості.

Гірша ситуація спостерігалася під час вивчення екстраорієнтаційної характеристики професійно правомірної спрямованості особистості. Так, щодо її афективного складника з'ясовано, що на констатувальному етапі експерименту лише близько 8 % студентів проявляли стійке позитивне емоційне ставлення до правових норм, які регулюють обрану ними

професійну діяльність, ставлення до них як до справедливих або несправедливих, а також відводили одне з провідних місць цінності закону в системі професійних цінностей особистості.

Аналогічна ситуація спостерігалась і під час діагностики ціннісно-мотиваційного компонента професійно правомірної спрямованості студентів. Адже лише у 18,7 % студентів експериментальної групи та в 19,1 % студентів контрольної групи закон як цінність займав достойне місце в системі професійних цінностей особистості.

Зазначимо, що використання в контексті дослідження методики «Діагностика особистісної установки «альтруїзм-егоїзм» дало змогу визначити стан сформованості у студентів цієї настанови, а як наслідок – отримати в опосередкованій формі інформацію про те, чи сприймають вони кожну людину як безумовну цінність. Зокрема, за даними, отриманими під час використання цієї методики, встановлено, що на констатувальному етапі експерименту високий рівень егоїзму продемонструвала майже чверть студентів з обох груп, а альтруїзму – лише близько 10 % від загальної кількості респондентів.

Узагальнені дані щодо характеру ціннісного ставлення студентів до права й правової компетентності (у %) наведено в табл. 3.3.

Таблиця 3.3

Дані констатувального етапу експерименту про характер ціннісного ставлення студентів до права й правової компетентності (у %)

Характер прояву ціннісного ставлення	Групи	
	Е (219 студ.)	К (217 студ.)
стійке позитивне	19,3	19,1
нейтральне	64,4	64,8
негативне	16,3	16,1

Як засвідчили отримані дані, на констатувальному етапі експерименту переважна більшість студентів з обох груп демонструвала нейтральне

ціннісне ставлення до права й правової компетентності, що не сприяло підвищенню її рівня. Крім того, було виявлено досить велику кількість студентів, які характеризувалися негативним ставленням до цієї компетентності. Під час проведення індивідуальних бесід з'ясовано, що таке ставлення сформувалося в них унаслідок переконаності в тому, що в реальному житті багато законів не діють, а гроші часто допомагають багатим людям уникати покарання навіть за тяжкі злочини. Крім того, ці студенти вважали, що в деяких аспектах закон можна порушувати, адже в іншому разі їхній майбутній туристично-готельний бізнес просто не зможе розвиватися. Безсумнівно, такі переконання молодих людей вимагали проведення невідкладної корекційної роботи.

Згідно з третім поставленим завданням експериментальної роботи, проводилася діагностика сформованості правових знань студентів. Для цього застосовувалися такі методи: анкетування, тестування, експертне оцінювання, аналіз усних відповідей студентів і змісту виконаних самостійних і контрольних робіт, а також такі методики: «Визначення рівня правової розвиненості» (Дж. Тапп, Ф. Левін) [325] (див. додаток Ж), «Вивчення правосвідомості» (Л. Ясюкова) [320] (див. додаток З), «Дослідження когнітивного компонента правової свідомості студентів» (Р. Муслумов) [192], методика «Діагностика професійно правомірної спрямованості особистості» (Т. Хащенко, М. Шпак) [296] (див. додаток Д).

Зокрема, за результатами аналізу усних відповідей, результатів анкетування й тестування студентів, змісту виконаних ними самостійних і контрольних робіт визначено, що лише близько 7 % студентів мали системні, глибокі та гнучкі знання правової спрямованості, а майже в 40 % студентів ці знання були сформовані слабо. Аналогічні дані отримано під час проведення експертного оцінювання, в якому експертами були досвідчені викладачі з дисциплін правового профілю. Експерти зафіксували, що в 35,4 % студентів експериментальної групи й 34,8 % студентів контрольної групи правові

знання мають розрізнений характер.

На цьому етапі проведення експерименту стала в пригоді також методика «Визначення рівня правової розвиненості» Дж. Таппа та Ф. Левіна. Під час застосування цієї методики студенти давали відповіді на різні запитання правового характеру (Що таке справедливий закон? Що таке право? Чому люди повинні дотримуватися законів? тощо). Згадані вчені виокремили три рівні правової розвиненості: правослухняність, правопідтримання та правотворчість.

За висновками авторів методики, людина, яка знаходиться на рівні правослухняності, вважає, що основною функцією законів є попередження злочинів шляхом їх заборони, а самі закони розглядаються нею як «дані згори». Оскільки ця людина впевнена у правильності існуючих законів, вона вважає, що їх не можна змінювати й порушувати. Особа, яка знаходиться на рівні правослухняності, також дотримується думки, що люди дотримуються законів тому, що намагаються уникнути покарання й підкоряються владі.

Згідно з висновками Дж. Таппа та Ф. Левіна, людина, яка проходить у своєму правовому розвитку рівень правопідтримання, вважає, що діючі в суспільстві правові норми, юридичні правила необхідні для підтримки існуючої структури суспільства. Причому ці норми та правила є результатом домовленості між людьми, які підкоряються їм через власну комфортність й наявність бажання виправдати очікування оточуючих людей. За переконаннями особи, яка знаходиться на рівні правопідтримання, закони можна порушувати та змінювати лише тоді, коли вони заважають нормальному функціонуванню суспільства.

Як стверджували Дж. Тапп та Ф. Левін, людина, яка знаходиться на рівні правотворчості, виправдовує свою поведінку з позиції існуючих моральних норм, співвідносячи їх з існуючими законами. На думку авторів методики, цю людину цікавлять навіть не самі закони, а загальні принципи, покладені в основу правової системи. Невідповідність цих принципів моральним нормам провокує людину до прояву непокори законам й бажання їх змінити на справедливіші.

Отже, на констатувальному етапі експерименту за наведеним у згаданій методиці ключем було визначено, що рівню правопослухняності правова розвиненість відповідала у 62,3 % студентів експериментальної групи та 61,5 % студентів контрольної групи, а рівню правотворчості – лише в 5,9 % студентів експериментальної групи й 5,7 % студентів контрольної групи. Це свідчило про низьку правову розвиненість учасників експерименту.

Під час реалізації поставленого вище завдання застосовувалася також методика «Вивчення правосвідомості» Л. Ясюкової. Ця методика містить 13 запитань, на кожне з яких пропонуються різні варіанти відповіді. Перша з них відображає орієнтацію людини на правові норми, друга – на емоційні групові (вікові, національні, статусні чи ін.) або абстрактно-гуманістичні норми, третя пропонується для тих, хто не може чітко визначитися у виборі й висловлює певну «проміжну» позицію. Слід також уточнити, що в цій методиці сформовано три блоки, які дають змогу отримати інформацію про функції правосвідомості у трьох сферах життєдіяльності:

1) побутова сфера, що включає такі дві шкали: 1-а шкала: законслухняна поведінка – правовий нігілізм; 3-я шкала: визнання рівноправності різних менталітетів – монокультурна позиція;

2) соціально-громадянська сфера, що містить дві такі шкали: 4-а шкала: наявність правових знань – інфантилізм правових уявлень; 5-а шкала: громадянська самостійність (соціальна зрілість) – соціальний інфантилізм (безпорадність);

3) професійно-ділова сфера, яка включає в себе такі дві шкали: 2-а шкала: орієнтація у професійній діяльності на трудове законодавство – орієнтація на особисті взаємовідносини; 6-а шкала: орієнтація на ділову компетентність – орієнтація на моральні якості представників влади.

Варто також уточнити, що в процесі реалізації цієї методики виділено такі рівні розвитку правосвідомості: 1) правовий нігілізм; 2) рівень суперечливої й неповноцінної правової свідомості; 3) рівень сформованої правосвідомості.

Максимальний бал, який вказує на високий рівень правосвідомості – 26, мінімальний – 0 [192].

Як встановлено за результатами, отриманими під час застосування вищезгаданої методики, на констатувальному етапі експерименту лише близько 7 % студентів з обох груп продемонстрували глибокі й дієві правові знання. У решти студентів ці знання були сформовані в недостатній мірі, а в цілому фіксувалася суперечлива й неповноцінна правова свідомість. У свою чергу, висока соціальна зрілість та орієнтація на ділову компетентність діагностувалася приблизно у 6 % студентів.

В експериментальній роботі також використовувалася методика «Дослідження когнітивного компонента правової свідомості студентів» Р. Муслумова, яка дозволила визначити стан сформованості у студентів різних видів правових знань. Зокрема, для характеристики розуміння майбутніми фахівцями основних правових категорій студентам пропонувалося самостійно й без використання додаткових дидактичних засобів скласти «понятійний словник» з окресленої проблеми. Наприклад, у цій роботі молоді люди мали представити свої тлумачення таких загальних принципів права, як: «законність», «демократизм», «справедливість», «гуманізм», «гласність», «недоторканість особистості у сфері її життєдіяльності», «відповідальність за провину» тощо. Крім того, студентам пропонувалося розкрити своє розуміння таких правових категорій: «право», «закон», «правова держава», «правомірна поведінка», «правопорушення», «правопорядок» тощо [192]. Уточнимо, що визначений Р. Муслумовим список категорій нами був доповнений ще такими: «правова компетентність», «ціннісне ставлення до права», «правомірна поведінка» тощо. Як було встановлено за результатами застосування зазначеної методики, на констатувальному етапі експерименту майже в 94 % студентів правові знання не мали ознак системності, повноти та глибини, що не дозволяло їм ефективно розв'язувати проблеми правового характеру.

Під час реалізації поставленого завдання враховувалися також окремі дані, зібрані під час застосування методики «Діагностика професійно правомірної спрямованості особистості» (Т. Хашченко, М. Шпак). Так, аналіз отриманої інформації про когнітивний компонент характеристики професійно правомірної спрямованості студентів дав змогу встановити, що у студентів більшою мірою сформовані уявлення про себе як про суб'єктів прав та обов'язків, образ себе як учасників правовідносин, уявлення про важливість дотримання закону тощо. Проте майже в 60 % студентів слабо сформовані уявлення про свою професійну діяльність як про нормативно регульовану діяльність, що дає їй суб'єкту певні права й вимагає від нього дотримання своїх обов'язків, а також норм законодавства.

На основі узагальнення результатів були отримані загальні дані про сформованість професійно важливих правових знань у студентів обох груп. Ці дані наведені в табл. 3.4.

Таблиця 3.4

Дані констатувального етапу експерименту про характер сформованості професійно важливих правових знань у студентів (у %)

Характер сформованості правових знань	Групи	
	Е (219 студ.)	К (217 студ.)
повні, системні, гнучкі	6,8	6,9
ємні, але не характеризуються системністю й гнучкістю	58,3	58,1
майже не сформовані	34,9	35,0

Як підтверджують наведені в таблиці дані, лише незначна кількість студентів обох груп на констатувальному етапі експерименту демонструвала повні, системні та гнучкі правові знання. Це свідчить про необхідність подальшої роботи викладачів у напрямі вдосконалення цих знань у майбутніх фахівців.

Зазначимо, що в подальшій експериментальній роботі, відповідно до четвертого поставленого завдання, проводилася діагностика характеру сформованості у студентів визначених раніше умінь правового характеру.

З цією метою застосовувалися такі методи дослідження: експертне оцінювання, спостереження за поведінкою студентів у процесі виконання ними різних видів квазіпрофесійної діяльності правового характеру (зокрема, під час проведення ділових і рольових ігор, тренінгів, розв'язання проблемних ситуацій тощо), аналіз виконаних студентами письмових самостійних і контрольних робіт тощо.

Як засвідчили результати проведеної на констатувальному етапі діагностики, у переважній більшості учасників експерименту професійно необхідні вміння правової спрямованості сформовані в недостатній мірі. Так, встановлено, що під час виконання різних видів квазіпрофесійної діяльності, яка за своєю суттю максимально наближається до реальної професійної діяльності, майже половина студентів допускала принципові помилки у своїх навчально-професійних діях. Наприклад, серед допущених ними типових недоліків можна відзначити такі: неграмотні й неетичні дії під час відстоювання прав своїх клієнтів, невміння визначати потрібні положення нормативно-правових документів і правильно застосовувати їх під час вирішення конкретних завдань правового характеру в навчально-професійній діяльності, допущення суттєвих помилок під час складання правових документів, нездатність своєчасно попереджати й за необхідності усувати протиправні дії та прояви поведінки інших людей, неспроможність ставити низку реалістичних цілей на шляху вдосконалення власної правової компетентності й послідовно реалізовувати їх на практиці.

Узагальнені дані констатувального етапу експерименту про характер прояву професійно необхідних умінь правового характеру наведені в табл. 3.5. Отже, можна зробити висновок, що майже половина студентів з обох груп продемонструвала слабо виражені вміння у правовій сфері. Це вимагало від викладачів здійснення цілеспрямованого педагогічного впливу з метою їх формування у студентів.

Таблиця 3.5

Дані констатувального етапу експерименту про характер прояву студентами професійно необхідних умінь у правовій царині (у %)

Характер прояву сформованості умінь у правовій царині	Групи	
	Е (219 студ.)	К (217 студ.)
практично завжди	7,3	7,5
у певних ситуаціях	54,5	54,2
майже не проявляються	38,2	38,3

Зазначимо, що, згідно з п'ятим поставленим завданням, вивчався стан сформованості у студентів туристично-готельних спеціальностей визначених особистісних якостей, необхідних для здійснення правової діяльності в професійній галузі. З цією метою використовувалися такі методи дослідження: експертне оцінювання, спостереження, а також методики «Шкала совісності» (В. Мельников, Л. Ямпольський) [188] і «Виявлення комунікативних й організаторських схильностей» (КОС-2) [244].

Як засвідчили результати використання згаданих методів, на констатувальному етапі експерименту у переважній більшості студентів рівень сформованості визначених особистісних якостей був досить низьким. З цими результатами співпадають і дані, отримані під час використання зазначених методик. Так, застосування «Шкали совісності» дозволило з'ясувати, що практично в усіх ситуаціях лише близько 6 % студентів проявляли такі особистісні якості, як: відповідальність, сумлінність, стійкість моральних принципів, цілеспрямованість у дотриманні правових норм.

Результати використання методики «Виявлення комунікативних й організаторських схильностей» (КОС-2) теж підтвердили, що в більшості студентів визначені особистісні якості сформовані в недостатній мірі. Так, за отриманими даними, приблизно чверть студентів не прагнула до спілкування, почувала себе скуто в новій компанії, переживала труднощі під час установа контактів з іншими людьми, не намагалася відстоювати свою думку, важко переживала образи, не проявляла ініціативи у громадській

діяльності, у багатьох справах уникала прийняття самостійних рішень. Також встановлено, що приблизно половині респондентів був притаманний середній рівень розвиненості комунікативних й організаторських схильностей. Ці студенти прагнули встановлювати контакти з іншими людьми, відстоювали свої переконання, проте потенціал цих схильностей не характеризувався високою стійкістю.

Зазначимо, що узагальнені дані констатувального етапу експерименту про прояв студентами визначених особистісних якостей представлені в табл. 3.6.

Таблиця 3.6

**Дані констатувального етапу експерименту про прояв студентами
визначених особистісних якостей (у %)**

Прояв студентами визначених особистісних якостей	Групи	
	Е (219 студ.)	К (217 студ.)
стійкі	5,6	5,5
ситуативні	74,3	73,7
слабо виражені	20,1	20,8

Відповідно до змісту сьомого завдання, визначався ступінь адекватності самооцінки студентами обох груп сформованості визначених особистісних якостей. Для цього використовували такі методи: бесіди, анкетування, самооцінка студентів, а також методика «Дослідження самооцінки особистості» (С. Будассі) [244] (див. додаток М), що дає змогу проводити кількісне дослідження самооцінки особистості, тобто її вимірювання.

Зокрема, за результатами анкетування й самооцінювання студентів, проведених з ними бесід, майже половина респондентів має високий та середній рівень сформованості згаданих якостей. Однак ці результати не узгоджуються з даними, наведеними в табл. 3.6, що свідчить про неадекватну самооцінку багатьох студентів. Схожа картина результатів діагностики спостерігалася й під час використання зазначеної методики. Уточнимо, що в

межах проведеного дослідження до уваги бралися лише показники, які стосувалися навчальної та професійної діяльності студентів. Отже, як встановлено, лише 16,3 % студентів експериментальної групи й 15,9 % контрольної групи продемонстрували в цьому відношенні адекватні самооцінки.

Загальні дані констатувального етапу експерименту про ступінь адекватності самооцінки студентами визначених особистісних якостей представлено в табл. 3.7. Як видно з таблиці, лише незначна кількість студентів продемонструвала стійку адекватну самооцінку визначених особистісних якостей.

Таблиця 3.7

Дані констатувального етапу експерименту про ступінь адекватності самооцінки студентів визначених особистісних якостей (у %)

Ступінь адекватності самооцінки студентами сформованості визначених особистісних якостей	Групи	
	Е (219 студ.)	К (217 студ.)
стійка адекватна	25,9	25,6
епізодично неадекватна	42,7	42,5,5
стійка неадекватна	31,4	31,9

Зазначено, що в процесі систематизації й узагальнення всіх вищенаведених даних були отримані загальні дані констатувального етапу експерименту про рівень сформованості правової компетентності майбутніх фахівців у галузі готельного господарства та туризму, які брали участь в експериментальній роботі. Ці дані представлено в табл. 3.8.

Отже, можна підсумувати, що за визначеними критеріями й відповідними показниками рівень сформованості правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму, які брали участь в експерименті, був досить низьким, а тому не забезпечував успішне виконання ними в майбутньому своїх професійних обов'язків. Це ще раз підтверджувало висновок про те, що існувала потреба в організації

цілеспрямованої педагогічної роботи, спрямованої на підвищення у студентів рівня цієї компетентності. Слід також відзначити, що отримані в експериментальній й контрольній групах дані діагностики були досить схожими, що є важливою вимогою для отримання достовірних результатів дослідження.

Таблиця 3.8

Дані констатувального етапу експерименту про рівень сформованості правової компетентності студентів (у %)

Рівні готовності	Групи	
	Е (219 студ.)	К (217 студ.)
високий	12,5	12,5
середній	51,5	51,7
низький	36,0	35,8

За логікою проведення педагогічного експерименту на його формувальному етапі відбувалася впровадження розробленої технології в професійну підготовку студентів експериментальної групи. У контрольній групі формування правової компетентності студентів відбувалося під час традиційної організації професійної підготовки майбутніх фахівців у галузі туризму й готельної справи. У свою чергу, на контрольному етапі педагогічного експерименту здійснювалося порівняння отриманих результатів про рівень сформованості правової компетентності у студентів експериментальної й контрольної груп. Це дозволяло сформулювати загальні висновки про те, чи є істинною сформульована гіпотеза дослідження. Відповідні розрахунки наведено в підрозділі 3.3.

Крім того, для доведення достовірності отриманих результатів експерименту застосувалися методи математичної статистики, а саме – критерій Пірсона χ^2 . Це передбачало застосування такої формули для отримання числових значень $T_{\text{експ.}}$:

$$T_{\text{експ.}} = \frac{1}{N_1 N_2} \sum_{i=1}^3 \frac{(N_1 Q_{2i} - N_2 Q_{1i})^2}{Q_{1i} + Q_{2i}} \quad (3.1),$$

де N_1 – кількість студентів експериментальної групи; N_2 – кількість студентів контрольної групи; Q_{1i} і Q_{2i} – кількість студентів кожної з цих двох груп, чий рівень сформованості правової компетентності відповідав або репродуктивному ($i = 1$), або конструктивному ($i = 2$), або творчому ($i = 3$) рівню. Після відповідних розрахунків значення $T_{\text{експ}}$ порівнювалося з наведеним у книгах критичним значенням $T_{\text{крит}}$. [62]. На цій підставі нульова гіпотеза або приймалася, або відхилялася. У свою чергу, це давало змогу визначити, чи дійсно відмінності у розподілах студентів експериментальної й контрольної груп за рівнями сформованості цієї компетентності виникли внаслідок застосування зазначеної технології, тобто чи є вони статистично значущими.

Слід також зауважити, що для підтвердження залежності наявних змін у стані сформованості правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму від упровадження запланованих нововведень у процес професійної підготовки цих фахівців використовувався критерій Стьюдента (t-критерій). Він розраховувався за такою формулою:

$$t = \frac{\bar{x} - \bar{y}}{s} \quad (3.2),$$

де \bar{x}, \bar{y} – середньоарифметичні показники даних двох визначених груп,

$$s = \sqrt{\frac{n_1 + n_2}{n_1 n_2}} \sqrt{\frac{\sum(x_1 - \bar{x})^2 + \sum(y_1 - \bar{y})^2}{n_1 + n_2 - 2}}.$$

Застосування критерію Стьюдента передбачає здійснення порівняння обчисленого значення з критичним, що наводиться у відповідних статистичних таблицях. Якщо $t > t_{\text{кр}}$, то відмінності у розподілах студентів експериментальної й контрольної груп за рівнями сформованості цієї компетентності виникли внаслідок застосування зазначеної технології, тобто вони є статистично значущими.

3.2 Реалізація технології формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму у процесі професійної підготовки

На формувальному етапі експерименту здійснювалася практична перевірка ефективності розробленої й теоретично обґрунтованої технології формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму у вищій школі. Реалізація цієї технології спрямовувалася на забезпечення сформованості в майбутніх фахівців у галузі готельного господарства й туризму правової компетентності, що відображено в меті, наведеній у концептуально-цільовому блоці цієї технології. Її виконання конкретизувалося у відповідних завданнях, які послідовно виконувалися в процесі експериментальної роботи, а саме такі: формування у студентів необхідної мотивації щодо оволодіння правовою компетентністю, розвиток в них позитивного ціннісного ставлення до права і вказаної компетентності; засвоєння майбутніми фахівцями в царині туризму й готельного господарства знань і вмінь, формування особистісних якостей, що входять до складу правової компетентності.

Зазначимо, що під час формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму у вищій школі контролювалася повноцінна реалізація всіх визначених функцій цього особистісного феномену. Слід також підкреслити, що під час здійснення педагогічної взаємодії викладачі дотримувалися виконання визначених принципів: принцип професійно-правового збагачення змісту навчальних дисциплін; принцип системності й послідовності у формуванні правової компетентності студентів; принцип поєднання педагогічного керівництва з проявом студентами самостійності й ініціативності в оволодінні нею; принцип усвідомленості й активності студентів в опануванні правової компетентності.

Важливо підкреслити, що в процесі реалізації розробленої технології необхідно було забезпечити всі визначені раніше структурні компоненти (мотиваційно-цільовий, ціннісно-оціночний, когнітивно-функціональний, особистісно-вольовий) та їх змістове наповнення. Процес формування правової компетентності студентів відбувався за визначеними етапами реалізації зазначеної технології на основі використання розробленого методичного інструментарію досягнення поставленої мети.

Так, під час реалізації технології формування правової компетентності студентів першим був мотиваційно-спонукальний етап. Він спрямовувався на розвиток у майбутніх фахівців мотивів щодо постійного вдосконалення власної правової компетентності, усвідомлення необхідності засвоєння правових норм і їх дотримання у професійній діяльності й інших сферах життєвої активності.

Зазначимо, що під час реалізації цього етапу технології враховувалися рекомендації І. Саух про те, що в процесі розвитку мотиваційної сфери в майбутніх фахівців туристично-готельного бізнесу важливо забезпечити становлення в них різного виду мотивів. Зокрема, кожний студент мав чітко зрозуміти, що якість отриманої ним освіти та, зокрема, досягнення високого рівня готовності до практичної діяльності працівника туристичної галузі є важливим фактором успішності його професійної діяльності, а це, у свою чергу, певною мірою впливає на успішність вітчизняного туристично-готельного бізнесу в цілому.

Майбутнім фахівцям важливо було також пояснювати, що нові вимоги до підготовки кадрів для цієї галузі зумовлюються об'єктивними тенденціями: динамічним розвитком туристичної індустрії, розширенням її поліфункціональності тощо. Як наслідок, сучасний працівник туристично-готельної справи зможе здійснювати конкурентоспроможну діяльність за умов глибокого опанування знань з різних галузей (у том числі в царині права, менеджменту, глобальних інформаційних технологій тощо), володіння декількома іноземними мовами, навичками практичної й економічної психології.

За висновками І. Саух, важливо також забезпечити усвідомлення студентами того факту, що отримання високооплачуваної, цікавої, престижної роботи по закінченні вишу, здійснення в подальшому успішної ділової кар'єри, можливість професійної й особистісної самореалізації безпосередньо залежить від рівня його професійної компетентності [262]. А серед складових цієї компетентності чільне місце займає саме правова компетентність.

Під час проведення експериментальної роботи в пригоді також стали висновки інших учених про те, що в процесі формування всіх складових професійної компетентності майбутніх фахівців туристично-готельного бізнесу необхідно активізувати розвиток в них таких груп мотивів: пізнавальних (розширення світогляду, набуття теоретичного й практичного досвіду під час стажувань, виробничих практик у межах країни та за її кордонами тощо); професійних (отримання бажаної професії та релевантної роботи); соціальних (самоствердження серед однолітків, престижність професії, отримання після закінчення вишу певного соціального статусу); прагматичних (кар'єрне зростання, матеріальний добробут) тощо [152; 166; 308].

Уточнимо, що з метою розвитку у студентів готельно-туристичного профілю мотивів щодо постійного вдосконалення власної правової компетентності, усвідомлення необхідності засвоєння правових норм і їх дотримання у професійній діяльності та інших сферах життєвої активності використовувалися різні методи й форми роботи. Так, під час вивчення студентами дисциплін правової спрямованості («Основи підприємницького права», «Правове регулювання туристичної діяльності» тощо) і в межах позааудиторної діяльності студентів проводилися бесіди, «круглі столи», диспути за відповідною тематикою.

Зокрема, була організована бесіда на тему: «Роль правової обізнаності в моїй майбутній професійній діяльності», під час проведення якої студенти ділилися своїми роздумами з цього питання. Для активізації їхньої мотивації щодо оволодіння правовою компетентністю викладачі пропонували їм

пригадати випадки з їхнього власного досвіду чи життя їхніх знайомих і родичів, коли люди потрапляли в неприємне становище через низьку правову грамотність туристичного гіда чи прояв ним несумлінного ставлення до своїх обов'язків стосовно необхідності своєчасного ознайомлення туристів з етичними і правовими нормами поведінки в тій країні, до якої вони їдуть.

Так, одна студентка розповіла, що одного літа вона літала з родичами до Єгипту. Коли після відпочинку члени родини приїхали до аеропорту, щоб сісти на літак і повернутися додому, вони стали свідком такої ситуації: в однієї жінки у валізі знайшли шматки коралів, які не можна вивозити з країни. Їй довелося заплатити за свої неправомірні дії значний штраф. Як вважає Жанна, якби працівники туристичного агентства пояснили наслідки таких дій, жінка навряд ризикнула б порушити існуючі норми.

Інша студентка описала такий випадок: у Таїланді, згідно з місцевими законами, забороняється годувати рибу і морських тварин у водоохоронній зоні. Порушення цих законів карається позбавленням свободи або штрафом у розмірі до трьох тисяч доларів. Однак жінка не знала про ці норми, а тому в морі біля острова Рача-Яй вона почала годувати рибку хлібом. Про арешт і грошове покарання цієї жінки повідомляли в телевізійних новинах багатьох країн. Крім того, студенти пригадали про висвітлену в телевізійних новинах подію, коли одна туристка відмовилася знімати взуття в буддійському храмі в М'янмі, за що вони були покарані сьома місяцями ув'язнення.

Майбутні фахівці також зазначили, що в кримінальній хроніці описано багато ситуацій, коли жінки ставали об'єктом насильства з боку чоловіків, які неправильно інтерпретували їхній зовнішній вигляд і дії. На їхню думку, вітчизняні чоловіки теж допускають чимало помилок у своїй поведінці. Так, один студент пригадав описану в Інтернеті ситуацію, коли турист почав фотографувати в Туреччині незнайому жінку без дозволу її чоловіка. Такий безрозсудний вчинок ледь не став причиною трагедії, адже розгніваний чоловік виніс рушницю й почав без попередження стріляти з неї у кривдника.

Наприкінці бесіди майбутні фахівці з туристично-готельної справи підсумували, що туристичні агентства, відправляючи людей відпочивати, особливо за кордон, мають завжди приділяти особливу увагу роз'ясненню правил поведінки під час туристичного туру та у першу чергу існуючих правових норм у тій країні, до якої вони відправляють туристів. Адже занадто відвертий одяг туристів, порушення місцевих традицій, неповажливе ставлення до національних чи релігійних символів, неправильно обраний стиль поведінки з місцевим населенням можуть спричинити значні проблеми для туристів. Причому це стосується навіть таких поширених для співвітчизників місць відпочинку, як Туреччина, Єгипет, Індія, Таїланд тощо.

Студенти висловили впевненість у тому, що туристи більше б прислухались до порад працівників туристичних агентств, якби вони більше уваги приділяли аналізу типових ситуацій правового характеру і своєчасно попереджали про можливість отримання за свої неправомірні дії значних штрафів або взагалі ув'язнення. Крім того, за висновками майбутніх фахівців, самі працівники мають бути краще ознайомленими з правовими аспектами, зокрема в галузі міжнародного права, що дало би змогу попередити багато неприємних ситуацій у цій царині.

З метою активізації формування у студентів мотивів щодо формування в них правової компетентності проводилися також «круглі столи», диспути, наприклад, на такі теми: «Правові норми в різних країнах», «Чи потрібно майбутньому фахівцю з туристично-готельного бізнесу оволодівати правовою компетентністю?», «Чи вважаєте Ви за необхідне підвищувати рівень своєї правової компетентності?»; «Як умотивувати туристів виконувати поради й напуття правового характеру, надані фахівцями в туристично-готельній галузі?» тощо.

Розвитку у студентів пізнавальних і соціальних мотивів щодо оволодіння правовою компетентністю сприяла також організація відвідувань кращих туристичних фірм і готелів міста та області (ООО «Ходос», готель

«Аврора»; ПАТ «Готель “Харків”»; ДП «Санаторій “Березівські мінеральні води”» тощо), де майбутні фахівці мали змогу наочно побачити, як працюють майстри туристично-готельної справи з різними категоріями відвідувачів, як вони своєчасно попереджають конфліктні ситуації, а в разі їх виникнення – як швидко й доброзичливо вони вирішують наявні непорозуміння, дотримуючись норм права. Значний позитивний вплив на розвиток зазначених мотивів забезпечувало також проведення в туристичних агенціях і готелях майстер-класів, коли фахівці ділилися своїми професійними знахідками зі студентами, зокрема у правовій сфері.

Значний інтерес у студентів туристично-готельного профілю також викликали екскурсії. Під час експерименту були організовані різнотипні екскурсії: оглядові й тематичні; міські й заміські; пішохідні, транспортні й комбіновані тощо.

Певний позитивний ефект у цьому плані також мало проведення підготовлених студентами заочних подорожей. Наприклад, під час підготовки заочної подорожі на тему «Назустріч своєї мрії» студенти у складі малих груп відбирали відповідні фото, картини, тексти з книг і журналів, відео й мультимедіа та інші матеріали про ті країни, до яких вони мріяли поїхати. Причому від кожної групи вимагалось приділити значну увагу висвітленню особливостей правових норм у цих країнах. Потім кожна група організовувала свою заочну подорож для решти студентів академічної групи та, зокрема, роз’яснювала їм основи права в обраній державі.

Розвитку у студентів мотивації щодо оволодіння правовою компетентністю сприяло також проведення відповідних вікторин, КВК, ділових і рольових ігор. Наприклад, для забезпечення мотиваційного ефекту для вікторин відбиралися запитання, які не відрізнялися високою складністю, але були цікавими для студентів. Серед них були як авторські запитання, так і запитання правового характеру інших авторів [153; 155; 201; 308], зокрема такі:

1. Закінчіть висловлювання Цицерона: «Щоб стати абсолютно вільними, ми маємо стати рабами...» (Закону).
2. Хто був автором першої Конституції України? Коли вона була прийнята? (Пилип Орлик, 1711 р.).
3. Яка відповідальність настає з 18 років? (18 років – це повне цивільне повноліття, коли настає відповідальність за всіма законами).
4. «Особа вважається невинною у скоєнні злочину й не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку та встановлено обвинувальним вироком суду». Як називається цей принцип? (Презумпція невинуватості).
5. Кожна людина від народження є фізичною чи юридичною особою? (Фізичною).
6. Особливо небезпечний вид правопорушення? (Злочин).
7. Нормативно-правовий акт вищого законодавчого органу влади, що приймається в особливому порядку? (Закон).
8. У якому випадку на Запорозькій Січі могли закопати в одній ямі живого й мертвого? (Коли один козак убивав іншого, і суд визнавав його винним).
9. Яким чином Ви можете захистити порушення своїх конституційних прав? (Через звернення до суду).
10. Цей біблійний цар і суддя приймав настільки мудрі рішення, що вони стали своєрідною «притчею во язицях». Як його звали? (Соломон).
11. Спосіб прийняття законів або важливих рішень загальнодержавного чи місцевого значення шляхом усенародного голосування? (Референдум).
12. Усім відомо, що «Пригоди Шерлока Холмса» написав Артур Конан Дойл. А хто описав ці пригоди за версією самого Конана Дойла? (Доктор Ватсон).

13. Чи є громадянином України дитина, яка народилася на території України від осіб без громадянства, які постійно проживають в Україні? (Так).

14. Під час переправи через протоку річку загинув улюблений кінь царя Кіра. Цар вирішив покарати протоку. Як саме? (Розділив річку на 360 каналів).

15. Спартанський законодавець Лікурґ усю землю поділив на однакові ділянки й розділив їх між сім'ями. Цим він хотів знищити... Що саме? (Нерівність між бідними й багатими).

16. Слово «справедливість» у Давньому Єгипті передавали зображенням страусового пера, адже вважали, що всі пера страуса є... Якими? (Рівними за шириною справа і зліва від стрижня, на відміну від пер інших птахів).

17. Закінчіть один із законів царя Хамурапі: «У разі, якщо з вини будівельника будинок впаде, то...» (Цього будівельника треба вбити).

Студенти в позааудиторний час залучалися також до участі у правових КВК. Ці заходи проводилися зазвичай за такими етапами:

1. «Привітання команд», під час якого члени кожної з них мали ознайомити глядачів зі своєю командою, її назвою та основним гаслом, у гумористичній формі обіграти правову тематику у своїй майбутній професійній діяльності.

2. Конкурс «Розминка», під час проведення якого членам кожної команди команда суперників ставила попередньо підготовлені запитання правового характеру, на які необхідно було правильно та з гумором відповісти.

3. Конкурс «Правовий марафон», в якому члени команд мали дати розгорнуті відповіді на підготовлені запитання.

4. Конкурс капітанів, що являв собою інтелектуальний бліц-турнір або конкурс творчих робіт за правовою тематикою. Наприклад, під час проведення одного з КВК капітани команд мали протягом п'ятихвилинного

виступу довести, що законодавство України дійсно захищає права кожної законослухняної людини, яка знаходиться на території цієї держави.

5. Конкурс «Домашнє завдання», в якому студентам пропонувалося представити певну проблемну ситуацію правового характеру та обраний варіант її вирішення. Зокрема, в одному із проведених КВК студенти повинні були інсценувати будь-яку відому народну казку, в якій порушувалися певні правові норми. Члени команд мали внести свої зміни в сюжети цих казок, щоб ліквідувати виявлені порушення та представити свій виступ перед широкою аудиторією у гумористичній формі із морально-правовими настановами.

Наведемо приклади запитань, що пропонувалися для студентів під час проведення КВК і правильні відповіді на них:

За законами Драконта, у Стародавній Греції судили не лише людей, але й тварин і навіть різноманітні предмети. Наприклад, в історичній літературі описаний випадок, коли до страти засудили статую за скоєний нею злочин і кинули її в море. Що це за статуя, і що вона «скоїла»?

Правильна відповідь: це статуя знаменитого давньогрецького атлета Феагена, який здобув 1 400 перемог. Як олімпійському чемпіону, йому за життя поставили статую. Коли Феаген помер, один із переможених ним суперників приходив ночами до його статуї та бив її бичем. Одного разу статуя впала й задавила цього чоловіка. Її звинуватили у вбивстві, судили й кинули в море. Наступного року настав неврожай, почалися морові хвороби. Громадяни звернулися до оракула із проханням підказати, як позбутися напастей, і віщунка-піфія веліла їм повернути всіх вигнанців. Вигнанцям дозволили повернутися, але мор не закінчувався. Знову пішли до оракула, піфія сказала: «Я забула Феагена». Статую витягли мережами з моря, поставили на місце, влаштували на її честь свято, і в країні настав добробут.

У 1670 році німецьке місто Мюнстер зазнало нашествя бліх. Не витримавши, городяни подали на них у суд. Оскільки блохи не з'явилися на слухання позову, їх визнали винними заочно. Яким був вирок?

Правильна відповідь: цей вирок включав два пункти. По-перше, блохам заборонили з'явитися в місті протягом 10 років. Це вища міра, на яку мав право міський суд Мюнстера. По-друге, блохи були позбавлені громадянських прав.

Отже, реалізація мотиваційно-спонукального етапу розробленої технології сприяла розвитку у студентів інтересу до проблем права, усвідомленню необхідності засвоєння його норм, важливості формування в кожного фахівця готельно-туристичної справи правової компетентності. Зазначимо, що на другому – *організаційно-змістовому* – етапі розробленої технології формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму забезпечувалося засвоєння студентами професійно необхідних знань і вмінь правового характеру. Це вимагало впровадження нових підходів до розробки навчальних планів, програм підготовки, організації факультативної та позанавчальної роботи.

Зокрема, для досягнення поставлених на цьому етапі завдань використовувалися різні методи й форми організації аудиторної й позааудиторної діяльності майбутніх фахівців. При цьому зазначимо, що правові питання обговорювалися зі студентами під час викладання не лише навчальних дисциплін правової спрямованості, але й навчальних предметів з інших циклів.

З цією метою для викладачів організовувалися методичні семінари, на яких значна увага приділялася докладному вивченню вимог відповідних галузевих стандартів вищої освіти. У свою чергу, вони конкретизувалися у змісті освітньо-професійних програм (ОПП), де описувались очікувані результати навчання студентів конкретної спеціальності, наводився відповідний навчальний план, визначалися цілі підготовки майбутніх фахівців зазначеного профілю, а також професійно необхідні для нього компетентності та професійно-особистісні якості. На цій підставі викладачі з

різних дисциплін забезпечували правове наповнення запропонованого студентам навчального матеріалу.

На цьому етапі реалізації технології викладачі приділяли значну увагу засвоєнню студентами правових знань, що складають теоретичну основу формування правової компетентності людини. З цією метою для студентів систематично проводилися лекції з правової тематики, зокрема такі: «Суть, структура, зміст правової компетентності фахівця туристично-готельного бізнесу», «Складання програми оволодіння студентами туристичних і готельних спеціальностей правовою компетентністю», «Організація самоосвіти в галузі права», «Оволодіння вміннями здійснювати пошук у комп'ютерних правових системах «ЛІГА-ЗАКОН», «Нормативні акти України» тощо».

Наприклад, формуванню у студентів третього курсу знань і вмінь у галузі цивільного права сприяло викладання вибіркової дисципліни «Основи підприємницького права». На цих заняттях у майбутніх фахівців формували системні знання із правового забезпечення організації та захисту підприємницької діяльності, а також практичні вміння, необхідні для оформлення юридичних документів у сфері господарської діяльності та здійснення правового супроводу відповідного виду діяльності.

Слід відзначити, що з урахуванням рекомендацій фахівців [43; 50; 53; 90; 105; 151] для підвищення якості правових знань студентів, активізації їхньої пізнавальної активності проводилися як традиційні, так і нетрадиційні види лекцій, у тому числі: 1) проблемні лекції, на яких студентам ставили різні проблемні запитання й демонстрували оптимальні шляхи їх вирішення; 2) лекції-бесіди, що передбачали організацію активного діалогу між викладачем і студентами; 3) лекції-обговорення, на яких викладач стимулював студентів до вільного обміну своїми думками й науковими позиціями; 4) лекції-візуалізації, які передбачали візуальне подання навчального матеріалу за допомогою технічних засобів навчання й аудіовідеотехніки, причому серед них важливе місце займали мультимедіоматеріали, інтерактивні демонстрації; 5) бінарні

лекції, що проводили викладачі з навчальної правової дисципліни й будь-якої іншої дисципліни професійної підготовки або викладач і спеціально підготовлений до цієї лекції студент; 6) лекції-панелі, у проведенні яких брали участь декілька висококваліфікованих експертів з порушеної правової проблеми; 7) лекції-конференції, під час проведення яких студенти виступали з попередньо підготовленими доповідями з обраної проблеми, а наприкінці таких заходів організовувалося спільне обговорення почутого і підбивалися загальні підсумки щодо шляхів розв'язання сформульованої проблеми; 8) лекції-прес-конференції, на яких після оголошення теми викладач збирав підготовлені студентами в письмовій формі запитання, відповіді на які він озвучував під час подальшого читання лекції; 9) лекції-провокації (лекції із заздалегідь запланованими помилками), які мобілізували студентів уважно слухати викладача та вчили їх оперативно аналізувати подавану інформацію, відшукувати в ній неточності чи помилки, що спонукало майбутніх фахівців виступати в ролі експертів; 10) лекції-консультації, які присвячувалися поясненню студентам незрозумілих для них питань правового характеру; 11) «подійні лекції», для читання яких запрошувалися відомі фахівці із права, що представляло для студентів значущу соціальну подію; 12) письмові програмовані лекції, під час проведення яких викладачі коментували й доповнювали попередньо роздані студентам роздруковані тести лекцій, представлені у вигляді опорних конспектів, тез, таблиць, схем і в інших формах.

Значна увага викладачів питанню вдосконалення у студентів готельно-туристичного профілю знань і вмінь, що входять до складу правової компетентності людини, приділялася також під час проведення семінарських і практичних занять, більшість з яких теж проводилася в активній формі. Наприклад, деякі семінари проводились у формі брифінгу.

Методика його проведення передбачала, що студенти отримували завдання самостійно вивчити відповідну літературу з певної проблеми правового характеру. Потім на семінарі студенти розподілялися на дві групи:

«експертів» і «представників преси». Проводячи брифінг, експерти мали висвітлити власну позицію з порушеної проблеми та способів її розв'язання. Представникам преси, у свою чергу, пропонувалося ставити їм відповідні запитання з урахуванням тематики й цільової аудиторії обраного студентами засобу масової інформації, роль представників якого вони виконували.

Зазначимо, що ефективним методичним прийомом для вдосконалення правових знань і вмінь студентів був також прийом «Огляд новин». Він передбачав, що на початку семінару певний час відводився виступам студентів, в яких вони коротко інформували членів аудиторії про останні новини в галузі правових аспектів туристично-готельного бізнесу (зміни в правових документах, що регламентують діяльність фахівців у галузі туризму та готельного бізнесу в різних країнах, повчальні телевізійні новини з окресленого питання тощо). Після прослуховування новин студентам пропонувалося проаналізувати, як можна використовувати почуту інформацію в подальшій професійній діяльності.

Під час реалізації вищезазначеного етапу розробленої технології значне місце в педагогічній взаємодії займала також організація різноманітних дискусій, у тому числі за допомогою методу Дельфі, «розбиття проблеми на підпроблеми, «блокноту» тощо. Серед обраних методів і технологій важливе місце займала розроблена Е. де Боне технологія обговорення «Шість капелюхів» [112]. Ця технологія передбачала, що студенти поділялися на малі групи та одягали на голову капелюхи різного кольору. Під час виконання поставленого завдання кожний член групи мав поводитися відповідно до тієї ролі, яку задавав йому колір капелюха, а саме:

1. Білий капелюх уособлював інформацію. У режимі роботи в білому капелюсі студент повинен був виявити наявну в поданому тексті завдання інформацію з окресленої проблеми й уточнити, яку ще інформацію необхідно зібрати для його успішного виконання.

2. Червоний капелюх відповідав за почуття й емоції. Носій цього капелюха мав ділитися власними емоційними враженнями від поставленої проблеми і здогадками стосовно її розв'язання без наведення раціональних пояснень та аргументів.

3. Чорний капелюх був пов'язаний із критикою. Його володар критично ставився до різних пропозицій студентів і привертав увагу до можливих ризиків внаслідок погано продуманих рішень, їх імовірних негативних наслідків.

4. Жовтий капелюх відповідав за «логічний позитив». Його володар мав переключити своє мислення в конструктивне русло, звертаючи свою увагу лише на позитивні сторони, основні переваги висловлених членами малої групи пропозицій стосовно шляхів вирішення визначеної проблеми.

5. Зелений капелюх налаштовував студента на креатив. Одягнувши цей капелюх, майбутній фахівець продукував нові нестандартні ідеї чи модифікував уже існуючі пропозиції, шукав різні альтернативи для висловлених іншими студентами рішень, виявляв у них нові можливості.

6. Синій капелюх забезпечував управління розумовою діяльністю членів групи. Її володар організовував і контролював спільну роботу студентів над вирішенням поставленого завдання [112].

Використання технології «Шість капелюхів» у межах малих груп передбачала, що вибір поведінки кожним її членом визначався кольором його капелюха. Причому методика застосування цієї технології вимагала дотримання певної послідовності у виступах володарів капелюхів, а саме такого порядку їх використання: синій – червоний – білий – зелений – червоний – синій.

Вважаємо за доцільне докладніше описати реалізацію зазначеної технології. Так, на початку роботи володар синього капелюха визначав цілі спільної діяльності й уточнював послідовність виступів володарів інших капелюхів. Потім студент у червоному капелюсі вголос ділився своїми емоціями

щодо змісту поставленого завдання і способів його виконання. Володар білого капелюху здійснював збір і структурування інформації про завдання та його контекст.

Ще пізніше виступав володар зеленого капелюху, який доводив до відома інших членів групи нові генеровані їм креативні ідеї щодо виконання зазначеного завдання. Студенти в жовтому або чорному капелюхах визначали відповідно до обраного ними кольору основні позитивні чи негативні сторони запропонованих рішень. На наступному етапі ініціатива знов переходила до студента в синьому капелюсі, який визначав наступні кроки у виконанні поставленого завдання. Зауважимо, що застосування технології «Шість капелюхів» давало студентам змогу структурувати свою розумову діяльність і зробити процес мислення конструктивнішим і продуктивнішим.

Слід відзначити, що з урахуванням порад фахівців [112] у деяких випадках під час формування правових знань і вмінь студентів використовувався й інший спосіб реалізації технології «Шість капелюхів». Він передбачав, що на кожному етапі обговорення поставленої проблеми всі члени малої групи одягали капелюхи однакового кольору, і як наслідок – виконували одночасно схожі ролі. Очевидно, що в такому випадку їхні дії були синхронними й підкорялися тим цілям, які визначалися в різний час відповідним капелюхом.

Під час проведення експерименту значна увага приділялася також залученню майбутніх фахівців готельно-туристичної галузі до розв'язання проблемних ситуацій професійно-правового характеру. За визначенням М. Махмутова, кожна з них є інтелектуальним ускладненням особи, яке виникає в неї через те, що вона не знає, як пояснити певне явище, факт, процес дійсності, не може досягти мети знайомим для неї способом, а це спонукає суб'єкта шукати новий спосіб пояснення або спосіб дії [185].

Зокрема, у роботі зі студентами використовувались авторські методичні розробки, що містили тексти таких ситуацій. Наведемо їх приклади.

Ситуація 1

Українські туристи відпочивали в Туреччині. Одного разу вони побачили таку картину: п'яний чоловік б'є жінку, яка благає про допомогу. Туристи кинулися захищати жінку і вплуталися в бійку. Через декілька хвилин приїхали поліцейські й усіх учасників бійки забрали до поліцейського відділення. Під час допиту жінка, захищаючи свого чоловіка, заявила, що українські туристи напали на її чоловіка першими. Як мають поводитися вітчизняні туристи в такій складній ситуації? Що має робити туроператор, коли туристи, для яких він організовував цю поїздку, зателефонували йому й попросити про допомогу?

Ситуація 2

Турист, який збирався провести свою відпустку за кордоном, не зміг потрапити на борт літака через відсутність місць на борту. Обурений турист зателефонував своєму туроператору й почав кричати, що йому зіпсували відпочинок. Що має робити туроператор у такій ситуації? Яку компенсацію може вимагати турист у такій ситуації? Хто має цю компенсацію виплачувати?

Зокрема, студенти під час колективного обговорення під керівництвом викладача дійшли висновку, що в такій ситуації туристу треба рекомендувати здійснити такі дії: 1) зафіксувати факт відмови в посадці на літак саме перевізником. Для цього його представник має поставити відповідний штамп на авіаквитку; 2) зберігати чеки й інші підтверджуючі документи щодо витрат на наземний транспорт, їжу, напої, розміщення в готелі (його зобов'язані надати чи компенсувати в разі ночівлі); 3) вимагати компенсацію від авіакомпанії, причому не лише вартості перевезення, а й інших матеріальних втрат, наприклад, часу зіпсованого відпочинку. Для отримання цієї компенсації треба скласти юридично грамотну претензійну заяву, а потім надіслати її зручним для авіакомпанії способом, вступивши таким чином у переговори з її представниками. Якщо авіакомпанія відмовляється платити,

то наступним кроком буде звернення до державних органів, компетентних вирішувати такі питання, і суду.

Студентам також нагадали, що Україна реалізує курс на приєднання до країн Євросоюзу. У світлі цього особливо значущою подією є договір про безвізовий режим між Україною та цими країнами (за винятком Великої Британії та Ірландії), який почав діяти з 11 червня 2017 року. Зокрема, у країнах Євросоюзу у випадку, подібному вищеописаному, перевізник зобов'язаний виплатити пасажирові значну компенсацію. Зокрема, відповідно до прийнятого в 2003 році закону, вона в такій ситуації становить від 200 до 600 євро.

У роботі зі студентами широко використовувалися також проблемні ситуації інших авторів (зокрема, В. Любарець і В. Сидоренка [173-175]). Наведемо приклади текстів таких ситуацій.

Ситуація № 3

Прилетівши до Туреччини, туристи доїхали до заброньованого для них готелю, проте у ньому не було вільних місць. Туристи звернулися до туроператора, який відповідав за їхню поїздку, із проханням вирішити їхню проблему. З яких причин туристів могли не поселити в готель? В яких документах зазначені умови проживання туристів саме в готелі?

Ситуація № 4

Під час оформлення туристичної путівки до Греції, менеджер не звернув уваги на вік дитини, яка подорожувала з матір'ю. Документи були оформлені й видані туристам, але сім'ю не випустили з країни під час проходження паспортного контролю в аеропорту. На підставі яких документів не випустили дитину під час проходження паспортного контролю в аеропорту? Що слід робити в такій ситуації туристу?

Підкреслимо, що на семінарсько-лекційних заняттях значне місце займали різні види квазіпрофесійної діяльності (рольові ігри, імітація проблемних ситуацій тощо), де моделювалися певні типові ситуації майбутньої професійно-правової діяльності у вказаній вище юридичній

царині. Зокрема, за порадами фахівців [36; 38; 54; 173; 323], на вказаному етапі реалізації технології з метою формування правової компетентності студентів готельно-туристичного профілю застосовувався ще й кейс-метод.

Для його реалізації викладачі підготували відповідні кейси, що містили опис реальних проблемних ситуацій у галузі їхньої майбутньої діяльності. Робота з матеріалами кожного кейсу вимагала від студентів здійснення всебічного аналізу запропонованої ситуації й пошуку оптимального способу її розв'язання. Наприклад, в одному з кейсів були зібрані нормативні документи, що регламентують права та обов'язки туристів в Україні й у деяких розвинених європейських країнах. Під час роботи над кейсом студенти мали зіставити зміст запропонованих документів і з'ясувати, якою мірою вітчизняні й зарубіжні правові норми корелюють між собою. Після цього майбутнім фахівцям пропонувалося сформулювати власні висновки, чи потрібне у світлі євроінтеграції внесення певних змін до вітчизняних юридичних документів, які регламентують функціонування готельно-туристичної індустрії. Якщо відповідь студентів була позитивною, вони мали сформулювати чіткі пропозиції щодо змісту цих змін та обґрунтувати їх необхідність.

Слід відзначити, що з урахуванням рекомендацій фахівців [50; 71; 174; 175; 288; 314] на зазначеному етапі реалізації технології широко використовувалися також ділові й рольові ігри, що давало змогу вдосконалити правові знання й уміння студентів у процесі здійснення ними квазіпрофесійної діяльності, тобто діяльності, максимально наближеної до професійної. Наприклад, під час проведення однієї з ділових ігор студентам пропонувалося розробити програму вдосконалення власної правової компетентності. Для виконання цього завдання майбутні фахівці об'єдналися в малі групи по 5-7 осіб. Кожна з них розробляла власну програму з окресленого питання, яку пізніше презентувала перед рештою студентів. Після виступу представників усіх груп організовувалося спільне обговорення всіх запропонованих програм, визначалися сильні й слабкі сторони

кожної з них, а також більшістю голосів студентів обирався найкращий варіант такої програми.

Під час проведення іншої ділової гри студентам прочитали такий фрагмент статті В. Бездіра «Організаційно-правова невизначеність функціонування сільського зеленого туризму»: «Українські Карпати займають провідне місце в державі за рівнем забезпеченості цінними природними та історико-культурними ресурсами, що складають значний туристичний потенціал. Ефективне та раціональне використання цього потенціалу могло б забезпечити повноцінний (відповідний європейським стандартам) економічний, соціальний і гуманітарний розвиток регіону, зокрема, підвищення якості життя населення, збереження довкілля та культурної спадщини, наповнення бюджетів усіх рівнів, створення нових робочих місць, збільшення питомої ваги сфери послуг у структурі ВВП тощо. Українські Карпати являються лише частиною унікального євро регіону (Татри, Карпати, Трансильванські Альпи), де діють певні загальні принципи, правила та норми економічного та соціально-суспільного функціонування, до яких нам необхідно щонайшвидше долучатися - як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні» [16]. Студентам у складі малих груп пропонувалося висунути власні пропозиції щодо того, які першочергові заходи (у тому числі правового характеру) слід провести з метою вдосконалення функціонування сільського зеленого туризму в регіоні Карпат. Після обговорення цього питання в межах малих груп представники кожної з них ознайомили решту студентів зі своїми пропозиціями. Після цього було організовано їх колективне обговорення, виділено найцікавіші й найперспективніші з них.

Слід відзначити, що наприкінці цього обговорення викладач ознайомив студентів із пропозиціями стосовно вирішення поставленого питання, запропонованими власне автором статті. Зокрема, на його думку, «першочерговою необхідністю видається системна та структурна

модернізація державної політики у сфері туризму (розроблення довгострокових міждержавних, загальнодержавних, міжрегіональних стратегій та програм розвитку), удосконалення та гармонізація з європейським правом організаційних, законодавчих та економічних механізмів реалізації цієї політики (законів, нормативів, стандартів, сертифікатів, ліцензій тощо). Кардинальної оптимізації потребує міжвідомча координація та взаємодія між органами державної влади та місцевого самоврядування. Перспективними видаються дослідження екологічних аспектів функціонування регіонального туризму, роль громадських організацій і відповідних професійних спілок та асоціацій на розвиток туристично-рекреаційної галузі регіону» [16].

Слід відзначити, що значний інтерес у студентів викликала ділова гра «Державне регулювання розвитку туризму». Під час її проведення використовувався фрагмент статті В. Семенова «Організація державне регулювання та управління регіональним розвитком туризму» [265]. У цьому фрагменті були описані основні моделі управління індустрією туризму в різних країнах. (Повністю текст цього фрагменту наведено в додатку П). Студентам пропонувалося проаналізувати кожен з цих моделей та обрати ту з них, на основі якої вони вважають за доцільне реформувати систему державного регулювання розвитку туризму в Україні.

Проведення зазначеної гри передбачало здійснення поділу студентів на три групи, кожна з яких об'єднувала в собі прихильників однієї з визначених моделей державного регулювання розвитку вітчизняного туризму. Після групового обговорення проблеми представники кожної групи презентували відпрацьовану ними позицію щодо обраної моделі реформування системи державного регулювання розвитку вітчизняного туризму. Потім організовувалася колективна дискусія, під час якої визначались основні переваги й недоліки кожної визначеної моделі, аналізувалися можливості її впровадження в Україні.

Під час проведення цієї гри досвідчені викладачі права й фахових дисциплін виконували роль експертів. На основі використання попередньо визначених критеріїв вони оцінювали дії учасників усіх груп і формулювали власні висновки щодо перебігу й результатів цієї гри.

Зазначимо, що наприкінці цієї гри більшість студентів дійшла висновку, що у світлі євроінтеграції найперспективнішою для України є третя (європейська) модель державного регулювання розвитку туризму. Погоджуючись із ними, викладачі підтвердили, що у вітчизняній науковій літературі домінує саме така позиція, причому вона повністю узгоджується з визначеними в Законі «Про туризм» вимогами до подальшого розвитку туристично-готельної галузі в Україні. Для підтвердження наведеної тези до відома студентів була доведена точка зору з цього питання деяких фахівців у галузі готельно-туристичної справи.

Так, В. Семенов вважає, що «у світлі вибору Україною європейського вектора розвитку, необхідність побудови демократичного, відкритого громадянського суспільства, європейська модель уявляється найбільш прийнятною.» [265]. Як відзначає Г. Горбань, у сучасному світі існують різні моделі державного регулювання розвитку туризму, що відображають регіональні різноманіття. Проте «у всіх сильних туристських державах є такі організації, підлеглі, як правило, міністерствам, які займаються розробкою національних програм розвитку туризму, називаються вони по-різному: у Великобританії - BTA (British Tourist Authority), в Ірландії - Irish Board, в Іспанії - Turespana, в Італії - ENIT, у Норвегії - NORTRA і т.д. Саме вони розміщують представництва по туризму в інших країнах, вони розробляють програми приваблення туристів й забезпечують потік туристської інформації...» [60]. Цей автор теж вважає європейську модель подальшого розвитку туристично-готельної галузі в Україні найприйнятнішою для України.

Схожі думки висловлює В. Биркович, який пише, що «для України, що обрала європейський вектор розвитку, слід запровадити модель управління,

притаманну таким розвинутим європейським державам, як Франція, Іспанія, Великобританія, Італія. Суть такої моделі полягає в тому, що питання розвитку туристичної діяльності в країні вирішуються на рівні відповідного галузевого підрозділу певного багатогалузевого міністерства. При цьому, підрозділ такого міністерства, що відповідає за розвиток туризму в країні, здійснює свою діяльність у двох напрямках: вирішує або регламентує загальні питання державного регулювання (розробка нормативно-правової бази, координація діяльності регіональної представницької й виконавчої влади, міжнародне співробітництво на міждержавному рівні, збирання й обробка статистичної інформації тощо) та спрямовує й координує маркетингову діяльність (участь у виставках і міжнародних об'єднаннях у туристичній сфері, управління туристичними представництвами своєї країни за кордоном тощо» [22, с. 158].

Слід відзначити, що участь студентів у згаданій діловій грі дала змогу вдосконалити їхні правові знання, забезпечити краще розуміння інтеграційного зв'язку цих знань з іншими знаннями фахової спрямованості, а також глибше усвідомлення майбутніми фахівцями стратегічних напрямів подальшого розвитку готельно-туристичної індустрії та місце правових аспектів у цьому процесі.

На зазначеному етапі реалізації технології формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму вони також брали участь у рольових іграх професійно-правової спрямованості. Під час проведення таких ігор студенти виконували різні ролі в інсценованих ситуаціях правового характеру, які є типовими для їхньої майбутньої фахової діяльності. Такі ігри сприяли вдосконаленню правових знань й умінь студентів.

Наприклад, під час проведення багатьох рольових ігор інсценувалися типові конфліктні ситуації між працівниками туристичних агентств і клієнтами, наприклад стосовно низької якості наданих туристичних послуг і їх невідповідності заявленим у договорі, несвоєчасне оформлення необхідних для туристичних поїздок документів, допущення в них помилок тощо. Під

час участі в таких іграх студенти вчилися краще розуміти емоційний стан співрозмовника й адекватно реагувати на його дії, а головне – набували первісний досвід вирішення таких конфліктних ситуацій коректними способами.

Під час проведення семінарських і практичних занять відбувалася також підготовка майбутніх фахівців готельно-туристичної галузі до проходження виробничої практики і здійснення самостійної професійної діяльності, при цьому особлива увага приділялась обговоренню правових аспектів. Наприклад, це відбувалося під час підготовки студентів до організації різних видів екскурсій.

Зокрема, під час вивчення майбутніми фахівцями з готельно-туристичної справи змісту «Інструкції щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю» їм нагадували, що перед початком екскурсії керівник навчального закладу має видати наказ про проведення екскурсії, подорожі, в якому має бути визначено мету й термін проведення заходу, вказано керівника групи, який проводитиме екскурсію чи подорож, затверджено склад учасників і її маршрут. Під час проведення екскурсій, подорожей із використанням будь-яких видів транспорту, пов'язаних із виїздом за межі населеного пункту, де проживають або навчаються учасники групи, керівний склад групи має призначатися з такого розрахунку: один керівник та один заступник керівника на кожні 25 учасників і додатково один заступник керівника на кожні наступні 10 учасників. Учасники групи, які перебувають під час екскурсій, подорожей на території заповідників, заказників, національних парків, у прикордонній зоні тощо, зобов'язані дотримуватися порядку перебування на цих територіях відповідно до законодавства України.

Особлива увага викладачів приділялася також обговоренню зі студентами питань, пов'язаних із збереженням життя і здоров'я учасників указаних заходів, зокрема питань про: необхідність додержання

затвердженого маршруту і плану екскурсії, але можливості зміни маршруту чи припинення подорожі у зв'язку з виникненням небезпечних природних явищ й інших обставин, що становлять загрозу для безпеки учасників; недопущення безпідставного поділу екскурсійної групи, відставання чи вибуття її окремих членів, їхньої подальшої подорожі без супроводу одного із заступників керівника; важливість уживання своєчасних заходів щодо збереження життя і здоров'я учасників екскурсії, виходячи з конкретної ситуації аварійного плану; необхідність термінового надання в разі нещасного випадку першої медичної допомоги потерпілому та його транспортування до закладу охорони здоров'я, виклику за потреби екстреної медичної допомоги тощо.

Майбутнім фахівцям туристично-готельного бізнесу також повідомляли, що організатори мають провести інформування учасників екскурсії, подорожі про фактори ризику в запланованій екскурсії, подорожі (за їх наявності) і про відповідні заходи запобігання травматизму. Доцільно також розробити разом з іншими фахівцями план дослідницької, краєзнавчої, природоохоронної роботи й інших заходів під час екскурсії, подорожі, до яких планується залучати її учасників. Організатори екскурсії також мали за необхідності своєчасно отримати спеціальний дозвіл на відвідування екскурсійною групою об'єктів, територій, на яких встановлено особливий режим відвідування. Під час проведення самої екскурсії, подорожі вони повинні були забезпечити додержання учасниками належного громадського порядку, виконання правил дорожнього руху, правил пожежної безпеки, безпеки життєдіяльності, а також охорони природи, пам'яток історії та культури тощо.

Для подальшого вдосконалення правових знань і вмінь студентів, відповідно до наведених у науково-методичній літературі [191; 276; 284] порад, в експериментальній роботі також широко застосувалися тренінги. Вони давали змогу закріпити засвоєні вміння й навички студентів у правовій

царині, зменшити силу емоційного стресу, що виникає в майбутніх фахівців у разі виникнення ускладнень у спілкуванні, засвоїти бажані моделі поведінки в типових ситуаціях правового характеру. При цьому організація таких тренінгів передбачала дотримання всіма учасниками таких основних принципів тренінгової взаємодії: принцип активності, що передбачає активну участь кожної людини в тренінговій діяльності; принцип прояву творчої позиції, що вимагає від учасників пошуку оптимального рішення (за необхідності – нестандартного) поставлених перед ними завдань, подолання існуючих між людьми бар'єрів; принцип коригування й усвідомлення своєї поведінки, який проявляється в засвоєнні студентами необхідної інформації та цінних порад, які вони отримують від інших членів групи щодо своєї поведінки; принцип пізнання, що забезпечує ефективність і динаміку пізнавальних процесів набагато вищої за ті, які характеризують ці процеси в умовах ізольованої індивідуальної діяльності; принцип прояву щирості й довіри, що зумовлює необхідність урахування інтересів усіх співрозмовників і їхнього прагнення до співчуття; створення у групі атмосфери довіри й відкритості [284, с. 537-538].

Відзначимо, що в процесі проведення експериментальної діяльності студенти залучалися до різних тренінгів правової спрямованості, у тому числі до тих, в яких моделювалися типові конфліктні ситуації. Участь у цих тренінгах не лише вимагала від майбутніх фахівців прояву правової обізнаності, але й сприяла відпрацюванню ними правильного стилю поведінки, навичок спокійного й доброзичливого реагування на зауваження і претензії з боку туристів, умінь оперативно й професійно грамотно реагувати на ці зауваження, своїми словами й діями швидко знижувати негативне емоційне напруження людини.

Чільне місце на цьому етапі експериментальної роботи відводилося залученню студентів до виконання різних навчальних, навчально-дослідницьких і науково-дослідницьких проєктів правової спрямованості.

Наприклад, студенти готували навчально-дослідницькі проекти на такі теми: «Організація правової допомоги українським туристам за кордоном», «Правове регулювання безпеки в галузі туризму», «Юридичні питання організації туристичних послуг для осіб з особливими потребами», «Правові аспекти взаємодії туристичного підприємства зі споживачами туристичних послуг», «Правова основа для використання туристично-рекреаційних ресурсів Слобожанщини».

Слід відзначити, що в процесі організації проектної діяльності викладачі враховували сформульовані в науковій літературі [12; 202; 275; 282; 322; 324; 327] висновки щодо наявності у проектному навчанні таких основних переваг:

- проектна діяльність, що вбудовується в освітній процес, має особистісний сенс для суб'єкта її здійснення, і як наслідок – сприяє підвищенню його навчальної мотивації;

- реалізація проектної методики передбачає розв'язання студентами певної проблемної ситуації, а це вимагає від них сукупності різних методів і засобів навчання, узагальнення знань і вмінь із різних галузей науки й техніки;

- комплексний підхід до розробки проектів студентами сприяє оволодінню ними предметними й інтегрованими знаннями й предметно-практичними вміннями, забезпечує професійно-особистісний розвиток майбутніх фахівців;

- універсальне застосування засвоєних знань у різних ситуаціях, передбачених роботою над проектом, сприяє вдосконаленню професійно необхідних компетентностей студентів;

- робота над проектом активізує розвиток творчого потенціалу майбутніх фахівців.

Відповідно до рекомендацій фахівців [202; 275], робота студентів над проектом здійснювалася за такими фазами: підготовча, виконавча,

презентаційна й підсумкова. Так, на підготовчій фазі проектної діяльності студенти розбивалися на мікрогрупи, обирали під керівництвом викладача проблему дослідження, формулювали тему проекту, мету й основні завдання його виконання, розподіляли ролі між членами групи, визначали основні джерела інформації, висували пропозиції щодо досягнення поставленої мети. Підготовчий етап завершувався розробкою плану проектної діяльності, обговоренням форми та змісту її кінцевого продукту.

На виконавчій фазі проектної діяльності студенти реалізовували розроблений план на практиці. Відповідно до визначених ролей, члени кожної мікрогрупи відбирали та опрацьовували необхідну інформацію з визначеної проблеми дослідження, вивчали практичний стан її розробленості, за необхідності проводили пілотні дослідження, визначали шляхи розв'язання проблеми й реалізовували їх на практиці, формулювали висновки. Після виконання цієї роботи студенти готували звіт про перебіг і результати проектної діяльності, оформлювали зібрані матеріали, представляючи зміст проекту в запланованій формі (доповідь, мультимедійна презентація тощо).

Наступна фаза роботи над проектом вимагала від студентів презентації розробленого проекту перед широкою аудиторією. Як правило, студенти виступали з доповіддю на основі відеопрезентації, а потім відповідали на запитання інших учасників заходу. Підсумкова фаза передбачала підбиття загальних підсумків студентами й викладачами стосовно змісту проектів, їх оформлення і презентації.

Важливо підкреслити, що на зазначеному етапі реалізації технології застосувалися також інші методи й форми роботи зі студентами, які сприяли подальшому розвитку в них саме практичних умінь правової спрямованості. Зокрема, значна увага цьому питанню приділялася під час проходження студентами виробничої практики на базі провідних туристичних фірм і готельних комплексів. Крім того, для студентів систематично

організовувалися майстер-класи високопрофесійних фахівців із туристично-готельної справи та обізнаних у цій справі юристів, які демонстрували свою професійну майстерність, а також відповідали на актуальні для студентів запитання. Варто також зауважити, що під час канікул студентів часто залучали до участі в різних туристичних походах і поїздках як у ролі туристів, так і в ролі помічників туристичного гіда, що давало їм змогу не лише вивчити передовий досвід професіоналів у готельно-туристичній галузі, але й накопичити власний досвід професійно-правової діяльності.

Зазначимо, що на третьому – контроль-коригувальному – етапі розробленої технології формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму здійснювався поточний контроль отриманих результатів сформованості в них правової компетентності й за необхідності вносилися відповідні зміни до педагогічної взаємодії. При цьому на заняттях використовувалися різні види контролю: попередній, поточний, тематичний, підсумковий. Так, під час здійснення попереднього контролю викладачі визначали вихідний стан сформованості знань і вмінь студентів у правовій сфері, а також визначали, які знання, вміння й навички їм ще необхідно засвоїти.

Поточний контроль давав педагогові змогу отримувати оперативну інформацію з окресленого питання й приймати рішення щодо своїх подальших дій та організації освітньої діяльності студентів. Тематичний контроль забезпечував діагностику знань і вмінь студентів з певної теми чи розділу, при цьому особлива увага викладачів приділялася вивченню стану сформованості в майбутніх фахівців різних компонентів правової компетентності. Підсумковий контроль проводився з метою оцінки навчальних досягнень кожного студента, у тому числі й засвоєних ним правових знань і вмінь.

Уточнимо, що на контроль-коригувальному етапі реалізації технології викладачі широко застосовували різні діагностичні методи:

спостереження, усне опитування, експерте оцінювання, тестування, анкетування, аналіз письмових робіт (есе, письмові відповіді на запитання, самостійне виконання завдань та вправ з професійно-правової тематики) тощо. При цьому особлива увага викладачів на цьому етапі реалізації технології приділялась аналізу правових аспектів змісту підготовлених студентами проектів, курсових і дипломних проектів.

За рекомендаціями фахівців [26; 33; 190; 211; 223; 251], студентів також залучали до створення портфоліо, що являло собою теку-накопичувач зібраних даних про їхні навчальні досягнення, причому серед них особлива увага приділялася відбиттю динаміки розвитку правової компетентності особистості. Використання в експериментальній роботі портфоліо як педагогічної технології дало змогу реалізувати на практиці його суттєві переваги. Так, планування й оцінювання власних навчальних досягнень студентами дало змогу максимально враховувати їхні індивідуальні потреби, що сприяло розвитку пізнавальної мотивації кожного з них, кращому усвідомленню ними сенсу своєї професійно-навчальної діяльності та, зокрема, її правових аспектів. Слід також підкреслити, що проведення системного аналізу власних дій, позитивних і негативних моментів у процесі оволодіння правовою компетентністю спонукало майбутніх фахівців до здійснення постійної рефлексії процесу професійно-особистісного становлення, і як наслідок – до регулярного професійного самовдосконалення, у тому числі в правовій галузі.

Відзначимо, що студентам надавалося значна свобода у відборі матеріалів для портфоліо й форм їх представлення. Однак з урахуванням порад фахівців з цього питання майбутнім працівникам у туристично-готельній галузі рекомендувалося до змісту портфоліо включати: резюме, що відповідає сучасним вимогам і відображає правові аспекти професійно-особистісного розвитку; план подальшої професійної підготовки студента та, зокрема, подальшого вдосконалення його правової компетентності; список

пройдених майбутнім фахівцем навчальних курсів, тренінгів, семінарів, майстер-класів професійно-правової спрямованості; тексти рефератів, курсових і дипломних робіт, проекти, ксерокопії опублікованих статей і тез за професійно-правовою тематикою; сертифікати про участь у семінарах, форумах, конференціях, на яких порушувалися різні питання формування правової компетентності майбутніх фахівців готельно-туристичної індустрії; рекомендаційні листи від викладачів і кураторів тощо.

Здійснення вищеописаної діяльності викладачів і студентів на контрольно-коригувальному етапі реалізації розробленої технології давало змогу постійно контролювати перебіг і поточні результати процесу формування правової компетентності студентів і за необхідності вносити до цього процесу необхідні своєчасні зміни.

3.3 Аналіз результатів експериментальної роботи

Для перевірки ефективності розробленої технології формування правової компетентності в майбутніх фахівців у галузі готельного господарства та туризму на контрольному етапі експерименту було проведене повторне діагностування, під час якого використовувались описані в підрозділі 3.1 критерії та показники. Слід також відзначити, що на цьому етапі експерименту виконувалися завдання, аналогічні тим, що використовувалися на констатувальному етапі, причому методи дослідження й діагностичні методики були обрані ті ж самі.

Так, відповідно до першого завдання, вивчалися мотиви студентів щодо оволодіння правовою компетентністю. Під час виконання цього завдання застосовувалися такі методи дослідження: спостереження, анкетування, бесіди, а також такі методики: «Мотивація професійної діяльності» (К. Замфір, модифікація А. Реана) і «Діагностика спрямованості навчальної мотивації» (Т. Дубовицька).

Як було встановлено на контрольному етапі експерименту під час використання зазначених методів дослідження, в експериментальній групі вже 27,8 % студентів були твердо переконаними в необхідності засвоєння правової компетентності як необхідної передумови успішного здійснення майбутньої професійної діяльності. Крім того, більше половини респондентів висловили упевненість у необхідності постійного збагачення та своєчасного оновлення власних правових знань. Важливо також відзначити, що в цій групі лише 4,2 % студентів практично не проявляли інтересу до підвищення рівня її сформованості. Водночас було з'ясовано, що в контрольній групі принципіві зміни у мотивах студентів щодо оволодіння правовою компетентністю не відбулися.

Також зауважимо, що дані, отримані під час застосування методики «Мотивація професійної діяльності», продемонстрували, що в експериментальній групі вже у приблизно 60 % студентів переважали соціально значущі мотиви. Крім того, збільшилася (а саме – до 42,3 %) кількість студентів, чия внутрішня мотивація домінувала над зовнішньою, що свідчило про наявність у молодих людей розуміння важливої ролі згаданої компетентності в їхній майбутній професійній діяльності. Щодо застосування на контрольному етапі експерименту методики «Діагностика спрямованості навчальної мотивації» зазначимо, що в експериментальній групі високий рівень розвиненості мотивів вивчення предметів правової спрямованості був визначений у 23,4 % студентів, що свідчить про суттєве збільшення кількості таких студентів. Як встановлено, отримані на контрольному етапі експерименту результати застосування двох вищезазначених методик у контрольній групі суттєво не відрізнялися від тих, які були одержані на його констатувальному етапі.

На основі систематизації отриманих даних були зведені загальні дані про сформованість мотивів студентів щодо оволодіння правовою

компетентністю на контрольному етапі експерименту. Ці дані наведені в табл. 3.9.

Таблиця 3.9

Дані контрольного етапу експерименту про сформованість мотивів студентів щодо оволодіння правовою компетентністю

Сформованість мотивів	Групи	
	Е (219 студ.)	К (217 студ.)
стійкі	25,4	15,5
проявляються епізодично	65,6	58,7
майже не проявляються	9,0	25,8

Можна підрахувати, що в експериментальній групі кількість студентів зі стійкими мотивами щодо оволодіння правовою компетентністю зросла на 15,2 %, а кількість тих, у кого ці мотиви майже не проявлялися, зменшилася на 24,1 %. Відповідні дані про студентів контрольної групи мали такий вигляд: +5,1 і -7,2. Отже, за зазначеним показником у студентів експериментальної групи відбулися суттєвіші зміни, ніж у студентів контрольної групи.

Під час виконання другого поставленого завдання застосувалися такі методи дослідження: спостереження, експертне оцінювання, анкетування, тестування, а також такі методики: «Визначення життєвих цінностей особистості (Must-тест)» (П. Іванов, Є. Колобова), «Діагностика професійно правомірної спрямованості особистості» (Т. Хащенко, М. Шпак), «Діагностика особистісної установки «альтруїзм-егоїзм».

Так, дані анкетування й тестування на контрольному етапі експерименту засвідчили, що в експериментальній групі вже третина студентів проявляла стійке позитивне ставлення до права й до правової компетентності, сприймаючи останню як особистісну цінність. За результатами експертного оцінювання, в експериментальній групі суттєво покращилося ставлення до правової компетентності у 18,4 % студентів.

Як засвідчили результати використання в експериментальній групі

методики «Визначення життєвих цінностей особистості», на контрольному етапі експерименту суттєво збільшилася також кількість студентів, для яких правова компетентність увійшла до числа провідних особистісних цінностей. Цей факт підтверджують запропоновані молодими людьми закінчення фраз. Зокрема, серед найпоширеніших закінчень цих фраз були такі: «Я неодмінно повинен стати обізнаним у правовій галузі, щоб швидко і правильно розв'язувати проблемні ситуації правового характеру» (Карина З.), «Жахливо, якщо фахівець у туристичній галузі не зможе надати своєчасну правову допомогу своїм клієнтам (особливо за кордоном) і з його вини постраждають люди» (Артем М.), «Я не можу терпіти непрофесіоналізм у фахівців із туристично-готельної справи, у тому числі у правовій царині, адже такі працівники відбивають у людей бажання взагалі звертатися до послуг туристичних фірм» (Віолетта С.).

У пригоді також став «Опитувальник для визначення професійно правомірної спрямованості особистості» (ППСО). Як було встановлено, на контрольному етапі експерименту в експериментальній групі відбулося зростання кількості студентів, в яких покращились екстраорієнтаційні характеристики афективного компонента професійно правомірної спрямованості особистості. Зокрема, уже 25,3 % студентів демонстрували стійке позитивне емоційне ставлення до норм, що регулюють професійну діяльність, відводили гідне місце цінності закону в системі професійних цінностей особистості. Також у студентів цієї групи спостерігалася позитивна динаміка в характеристиках ціннісного-мотиваційного компонента професійно правомірної спрямованості студентів. Так, на контрольному етапі експерименту вже в більшості студентів (а саме – у 27,8 %) закон як цінність займав одне з провідних місць у системі їхніх професійних цінностей. Слід також зауважити, що під час використання методики «Діагностика особистісної установки «альтруїзм-егоїзм» було визначено, що в експериментальній групі на 14,9 % збільшилася кількість студентів, в яких

альтруїстичні установки переважали над егоїстичними. Як засвідчили результати застосування згаданих методик, у контрольній групі студентів відповідні дані, отримані на контрольному етапі експерименту, принципово не відрізнялися від даних, одержаних на його констатувальному етапі.

Узагальнені дані контрольного етапу експерименту щодо характеру ціннісного ставлення студентів обох груп до правової компетентності представлені в табл. 3.10.

Таблиця 3.10

Дані контрольного етапу експерименту про характер ціннісного ставлення до правової компетентності (у %)

Характер прояву	Групи	
	Е (219 студ.)	К (217 студ.)
стійке позитивне	34,2	24,0
нейтральне	62,7	66,1
негативне	3,1	9,9

Як видно, на контрольному етапі експерименту кількість студентів, які проявляли позитивне ціннісне ставлення до правової компетентності, в експериментальній групі збільшилася на 14,9 %, а в контрольній групі – лише на 4,9 %. У свою чергу, кількість студентів, які проявляли негативне ціннісне ставлення до цього феномену, в експериментальній групі зменшилася на 13,2 %, а в контрольній групі – лише на 6,2 %.

Згідно з третім поставленим завданням, проводилася діагностика сформованості правових знань студентів. Для цього застосовувалися такі методи: анкетування, тестування, експертне оцінювання, аналіз усних відповідей студентів, змісту виконаних самостійних і контрольних робіт, а також такі методики: «Діагностика професійно правомірної спрямованості особистості» (Т. Хащенко, М. Шпак), «Визначення рівня правової розвиненості» (Дж. Тапп, Ф. Левін), «Вивчення правосвідомості» (Л. Ясюкова), «Дослідження когнітивного компонента правової свідомості студентів» (Р. Муслумов).

Так, результати аналізу усних відповідей студентів, змісту виконаних самостійних і контрольних робіт, анкетування й тестування свідчать про те, що на контрольному етапі експерименту вже 14,7 % студентів експериментальної групи мали системні, глибокі й гнучкі знання правової спрямованості, а слабо ці знання були сформовані лише у 6,1 % студентів. Схожі дані були отримані й під час експертного оцінювання, за даними якого повні, системні й гнучкі знання були виявлені вже у 13,9 % студентів експериментальної групи.

Як встановлено, за результатами застосування методики «Визначення рівня правової розвиненості» Дж. Таппа та Ф. Левіна, уже 12,3 % студентів експериментальної групи перейшли на рівень правотворчості, що свідчило про їхню спроможність мобільно реагувати на зміни ситуації і своєчасно приймати адекватні правові рішення. Слід також відзначити, що, за результатами використання методики «Вивчення правосвідомості» Л. Ясюкової, в експериментальній групі на контрольному етапі експерименту на 13,5 % збільшилася кількість студентів, які демонстрували повні, системні, гнучкі глибокі й дієві правові знання.

Крім того, застосування методики «Дослідження когнітивного компонента правової свідомості студентів» Р. Муслумова дало змогу встановити, що в експериментальній групі на цьому етапі експериментальної роботи в більшій кількості студентів (17,6 %) правові знання характеризувалися повнотою, системністю й дієвістю. Також зауважимо, що, за результатами застосування методики «Діагностика професійно правомірної спрямованості особистості» (Т. Хащенко, М. Шпак), майже в 69,2 % студентів експериментальної групи на контрольному етапі експерименту були вже сформовані достатньою мірою уявлення про свою професійну діяльність як про нормативно регульовану, що дає її суб'єкту права й вимагає від нього виконання обов'язків, дотримання законодавства.

Водночас варто зауважити, що, за результатами застосування згаданих

вище методів і методик, зміни у стані правових знань студентів контрольної групи були незначними.

На основі узагальнення наявних результатів були отримані загальні дані про сформованість правових знань студентів обох груп (див. табл. 3.11).

Таблиця 3.11

Дані контрольного етапу експерименту про сформованість правових знань студентів (у %)

Сформованість правових знань	Групи	
	Е (219 студ.)	К (217 студ.)
повні, системні, гнучкі	24,0	14,8
емні, але не характеризуються системністю й гнучкістю	62,3	55,8
майже не сформовані	13,7	29,4

На підставі викладеного можна підсумувати, що протягом експерименту кількість студентів, які демонстрували повні, системні й гнучкі правові знання в експериментальній групі збільшилася на 17,2 %, а в контрольній – лише на 7,9 %. У свою чергу, кількість студентів, в яких ці знання майже не були сформовані, в експериментальній групі зменшилася на 21,2 %, а в контрольній – лише на 5,6 %.

Зазначимо, що п'яте поставлене завдання вимагало здійснення діагностики характеру сформованості у студентів визначених раніше умінь правового характеру. Для цього застосовувалися такі методи дослідження: експертне оцінювання, спостереження за поведінкою студентів під час виконання ними різних видів квазіпрофесійної діяльності правового характеру (зокрема, участі у проведенні ділових і рольових ігор, тренінгів, у розв'язанні проблемних ситуацій тощо), аналіз виконаних студентами письмових самостійних і контрольних робіт тощо.

За результатами застосування згаданих методів дослідження, у переважної більшості студентів експериментальної групи відбулися суттєві позитивні зміни у сформованості професійно необхідних умінь, причому в 11,6 % з них вони набули стійкості, про що свідчила здатність майбутнього

фахівця оперативно застосовувати їх у різних типових і нетипових ситуаціях навчально-професійної діяльності. Як встановлено, зміни у сформованості у студентів контрольної групи вмінь у правовій царині порівняно зі студентами експериментальної групи були набагато менш динамічними.

Узагальнені дані контрольного етапу експерименту про прояв професійно необхідних умінь у правовій галузі наведені в табл. 3.12.

Таблиця 3.12

Дані контрольного етапу експерименту про характер сформованості у студентів умінь у правовій царині (у %)

Прояв професійно необхідних умінь у правовій царині	Групи	
	Е (219 студ.)	К (217 студ.)
практично завжди	22,9	12,2
у певних ситуаціях	58,8	55,1
майже не проявляються	18,3	32,7

Таким чином, можна підсумувати, що на контрольному етапі експерименту кількість студентів, які практично завжди проявляли професійно-правові вміння, в експериментальній групі збільшилася на 15,6 %, а в контрольній групі – лише на 4,7 %. У свою чергу, кількість студентів, в яких ці вміння були слабо виражені, в експериментальній групі зменшилася на 19,9 %, а в контрольній групі – лише на 5,8 %.

За п'ятим поставленим завданням, на контрольному етапі експерименту визначався прояв визначених особистісних якостей студентів з обох груп. Для цього застосувалися такі методи дослідження: експертне оцінювання, спостереження, а також такі методики: «Шкала совісності» (В. Мельников, Л. Ямпольський) і «Виявлення комунікативних та організаторських схильностей» (КОС-2).

Зокрема, за результатами застосування зазначених методів, майже 27 % студентів експериментальної групи регулярно проявляли зазначені якості в навчальній і навчально-професійній діяльності. Схожі результати були отримані й під час застосування «Шкали совісності», згідно з якими

24,4 % студентів експериментальної групи демонстрували практично в усіх ситуаціях такі професійно необхідні особистісні якості, як: відповідальність, сумлінність, стійкість моральних принципів, цілеспрямованість у дотриманні правових норм.

Крім того, на контрольному етапі значно покращилися результати діагностики за допомогою використання методики «Виявлення комунікативних та організаторських схильностей» (КОС-2). Так, за отриманими даними майже на чверть збільшилася кількість студентів, які прагнули до встановлення комунікативних контактів з іншими людьми, активно відстоювали свою точку зору, що свідчило про покращення стану сформованості в них комунікативних та організаторських схильностей і вмінь.

Водночас слід зауважити, що за результатами застосування згаданих методів дослідження й діагностичних методик, на контрольному етапі експерименту у стані сформованості визначених особистісних якостей у студентів контрольної групи принципові зміни не відбулися.

Узагальнені дані контрольного етапу експерименту про характер прояву студентами виділених особистісних якостей представлені в табл. 3.13.

Таблиця 3.13

Дані констатувального етапу експерименту про характер прояву студентами визначених особистісних якостей (у %)

Характер прояву студентами визначених особистісних якостей	Групи	
	Е (219 студ.)	К (217 студ.)
проявляються регулярно	20,5	11,3
проявляються епізодично	73,1	74,8
майже не проявляються	6,4	13,9

Отримані дані засвідчують, що на контрольному етапі експерименту кількість студентів, у яких характер прояву визначених професійно-особистісних якостей мав стійкий характер, збільшилася на 14,9 %, а у

контрольній групі – лише на 5,8 %. У свою чергу, кількість студентів, в яких ці якості майже не проявлялися, в експериментальній групі зменшилася на 13,7 %, а в контрольній – лише на 6,9 %. Отже, і за цим показником в експериментальній групі спостерігалися суттєвіша динаміка.

Згідно з останнім сформульованим завданням, на контрольному етапі перевірявся ступінь адекватності самооцінки студентами обох груп сформованості визначених особистісних якостей. Для цього використовували такі методи: бесіди, анкетування, самооцінювання студентів, а також методику «Дослідження самооцінки особистості» (С. Будасі).

Як було встановлено в процесі застосування вказаних методів, в експериментальній групі значно зросла кількість студентів з адекватною самооцінкою визначених особистісних якостей, а саме – на 14,6 %. Ці дані повністю узгоджуються з результатами діагностики, що проводилася за допомогою застосування зазначеної методики. Так, визначено, що в указаній групі вже майже 60 % студентів демонстрували стійку адекватну чи епізодично адекватну самооцінку цих якостей. Відзначимо, що в контрольній групі й за цим показником суттєві позитивні зміни зафіксовані не були.

Загальні дані контрольного етапу експерименту про ступінь адекватності самооцінки студентами визначених особистісних якостей представлені в табл. 3.14.

Отже, можна підсумувати, що на контрольному етапі експерименту кількість студентів експериментальної групи зі стійкою адекватною самооцінкою збільшилася на 11,7 %, а зі стійкою неадекватною самооцінкою зменшилася на 15,8 %. У свою чергу, у контрольній групі відповідні зміни виражалися такими числами: +5,1 %, -6,3 %. Отже, і за цим показником в експериментальній групі спостерігалися суттєвіша динаміка.

Таблиця 3.14

**Дані контрольного етапу експерименту про ступінь адекватності
самооцінки студентів визначених особистісних якостей (у %)**

Ступінь самооцінки студентами сформованості визначених особистісних якостей	Групи	
	Е (219 студ.)	К (217 студ.)
адекватна	37,6	30,7
епізодично адекватна	46,8	43,7
стійка неадекватна	15,6	25,6

З урахуванням усіх визначених критеріїв і показників були проведені відповідні математичні розрахунки, що дозволило отримати узагальнені дані про сформованість правової компетентності у студентів експериментальної й контрольної груп. Ці дані представлені в табл. 3.15.

Таблиця 3.15

Результати експериментальної роботи (приріст у %)

№	Критерії й показники	Група	Констатувальний етап			Контрольний етап			Приріст		
			В	С	Н	В	С	Н	В	С	Н
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Мотиваційно-аксіологічний											
1	Сформованість мотивів щодо оволодіння правовою компетентністю	ЕГ	13,2	60,7	26,1	25,4	65,6	9,0	+12,2	+4,9	-17,1
		КГ	13,4	60,4	26,2	17,5	62,4	20,1	+4,1	+2,3	-6,1
2	Характер ціннісного ставлення до права й до правової компетентності	ЕГ	11,7	58,5	29,8	22,7	65,1	12,2	+11,0	+6,6	-17,6
		КГ	12,1	57,8	30,1	16,5	60,1	23,4	+4,4	+2,3	-6,7
Знавсво-функціональний											
3	Сформованість професійно-правових знань	ЕГ	8,3	60,5	31,2	22,9	63,4	13,7	+14,6	+2,9	-17,5
			8,5	60,7	30,8	14,8	59,5	25,7	+6,3	-1,2	-5,1
4	Сформованість професійно-правових умінь	КГ	6,8	57,0	36,2	20,0	61,7	18,3	+13,8	+1,4	-17,9
			6,9	56,8	36,3	12,2	57,1	30,7	+5,3	+0,3	-5,6
Особистісно-рефлексивний											
5	Характер прояву визначених особистісних якостей	ЕГ	9,9	58,7	31,4	23,5	66,1	10,4	+13,6	+7,4	-21,0
			9,6	58,5	31,9	15,3	60,8	23,9	+5,7	+2,3	-8,0
6	Ступінь адекватності самооцінки студентами цих якостей	КГ	23,9	44,7	31,4	37,4	52,3	10,3	+14,5	+7,6	-21,1
			23,6	44,5	31,9	28,8	46,1	25,1	+5,2	+1,6	-6,8

Таким чином, за всіма визначеними критеріями й показниками у студентів експериментальної відбулися вагоміші позитивні зміни у сформованості правової компетентності, ніж у студентів контрольної групи. Уточнені дані про рівень її сформованості в майбутніх фахівців наведені в табл. 3.16 і на кругових діаграмах (див. рис. 3.1 і 3.2).

Таблиця 3.16

Узагальнені дані про рівні сформованості правової компетентності студентів

Рівні сформованості	Е (219 студ.)		К (217 студ.)	
	констатувальний етап	контрольний етап	констатувальний етап	контрольний етап
1	2	3	4	5
високий	12,5 % (27 студ.)	27,4 % (60 студ.)	12,5 % (27 студ.)	17,9 % (39 студ.)
середній	51,5 % (113 студ.)	63,1 % (138 студ.)	51,7 % (112 студ.)	59,2 % (128 студ.)
низький	36,0 % (79 студ.)	9,5 % (21 студ.)	35,8 % (78 студ.)	22,9 % (50 студ.)

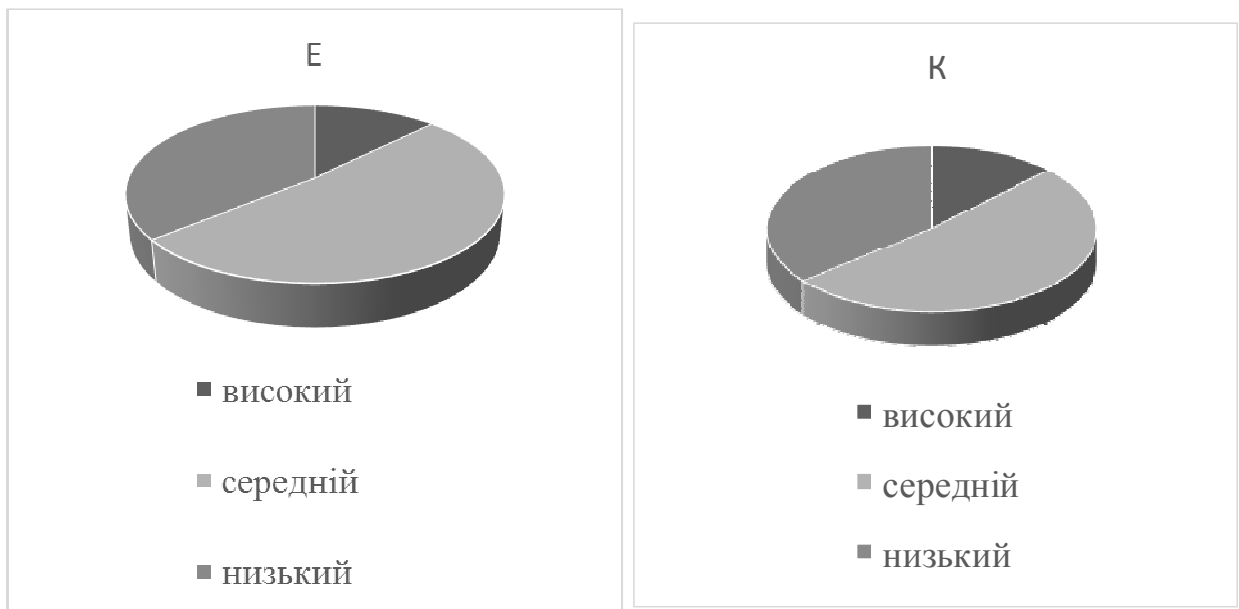

Рис. 3.1 Рівні сформованості правової компетентності у студентів експериментальної (Е) і контрольної (К) груп на констатувальному етапі експерименту

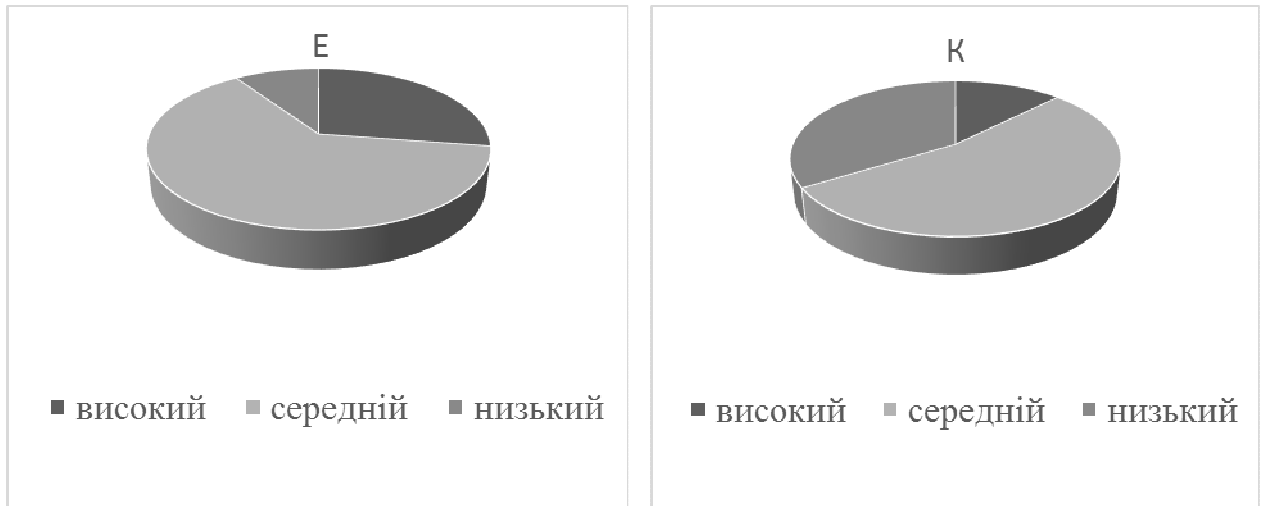

Рис. 3.2 Рівні сформованості правової компетентності у студентів експериментальної (Е) і контрольної (К) груп на контрольному етапі експерименту

Таким чином, результати контрольного етапу експерименту підтверджують ефективність розробленої технології формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. Так, в експериментальній групі кількість студентів із високим рівнем її сформованості збільшилася на 17,9 %, а в контрольній групі – лише на 6,4 %. Кількість студентів із середнім рівнем сформованості правової компетентності в експериментальній групі збільшилася на 8,6 %, а в контрольній групі – на 6,5 %. Кількість студентів із низьким рівнем сформованості цієї компетентності в експериментальній групі зменшилася на 26,5 %, а в контрольній групі – лише на 12,9 %.

Для доведення вірогідності результатів експерименту використовувався критерій Пірсона. Це вимагало сформулювати нульову й альтернативну гіпотезу для перевірки наявних відмінностей у рівнях сформованості правової компетентності у студентів обох створених груп. Зокрема, відповідно до гіпотези H_0 , ці рівні у студентів експериментальної й контрольної груп не мали суттєвих відмінностей. Відповідно до гіпотези H_1 ,

рівні сформованості правової компетентності у студентів згаданих груп принципово відрізнялися між собою.

Уточнимо, що визначені параметри мали три величини: високий, середній і низький рівні ($c = 3$). Значення статистики $T_{\text{експ}}$ обчислюється за

формулою:
$$T_{\text{експ}} = \frac{1}{N_1 N_2} \sum_{i=1}^3 \frac{(N_1 Q_{2i} - N_2 Q_{1i})^2}{Q_{1i} + Q_{2i}}$$
, де N_1 – кількість студентів експериментальної групи, N_2 – кількість студентів контрольної групи, Q_{1i} і Q_{2i} – кількість студентів кожної з цих двох груп, чий рівень сформованості правової компетентності відповідав одному з рівнів: високому ($i = 1$), середньому ($i = 2$) чи низькому ($i = 3$).

Слід уточнити, що вибірки груп студентів мали випадковий і незалежний характер, а члени кожної вибірки були незалежними між собою. Під час проведення дослідження враховувалось наведене у відповідній науковій літературі критичне значення статистики $T_{\text{кр}} = 5,99$ для рівня значущості $\alpha = 0,05$ і кількості ступенів вільності $\nu = c-1 = 2$. $T_{\text{експ}}$ порівнювалось з цим числом. Якщо $T_{\text{експ}} > T_{\text{кр}}$, то нульова гіпотеза відхилялася та приймалася протилежна. Це означало, що відмінності у розподілах студентів експериментальної й контрольної груп за рівнями сформованості правової компетентності були статистично значущими з імовірністю 95 %.

Наведемо розрахунки, які були проведені: $N_1 = 219$; $N_2 = 217$; $Q_{11} = 60$; $Q_{12} = 138$; $Q_{13} = 21$; $Q_{21} = 39$; $Q_{22} = 128$; $Q_{23} = 50$. $(N_1 Q_{21} - N_2 Q_{11})^2 : (Q_{11} + Q_{21}) = (219 \times 39 - 217 \times 60)^2 : (60 + 39) = 20061441 : 99 \approx 202640,8$; $(N_1 Q_{22} - N_2 Q_{12})^2 : (Q_{22} + Q_{12}) = (219 \times 128 - 217 \times 138)^2 : (128 + 138) = 663396 : 266 \approx 13772,2$; $(N_1 Q_{23} - N_2 Q_{13})^2 : (Q_{23} + Q_{13}) = (219 \times 50 - 217 \times 21)^2 : (50 + 21) = (10900 - 4557)^2 : 71 = 50993881 : 71 \approx 566671,1$;

$$T_{\text{експ}} = \frac{1}{N_1 N_2} \sum_{i=1}^3 \frac{(N_1 Q_{2i} - N_2 Q_{1i})^2}{Q_{1i} + Q_{2i}} \approx (202640,8 + 13772,2 + 566671,1) : 47523 \approx 16,5 > T_{\text{кр}} = 5,9$$

Отже, отримали, що $T_{\text{експ.}} > T_{\text{кр.}}$. На цій підставі сформульовано висновок про необхідність прийняття альтернативної гіпотези, а саме – що відмінності в розподілах студентів експериментальної й контрольної груп за

рівнями сформованості правової компетентності є статистично значущими ($p = 0,05$).

Для доведення вірогідності результатів експерименту використовувався критерій Сьюдента (t-критерій). Він розраховувався за такою формулою:

$$t = \frac{\bar{x} - \bar{y}}{S} \quad (3.2), \text{ де } \bar{x}, \bar{y} - \text{середньоарифметичні показники даних}$$

визначених двох груп,

$$S = \sqrt{\frac{n_1 + n_2}{n_1 n_2} \frac{\sum(x_i - \bar{x})^2 + \sum(y_i - \bar{y})^2}{n_1 + n_2 - 2}}$$

Отримуємо:

$$S = \sqrt{436:47523 \cdot \sqrt{69063,92 + 111236,33} : (219 + 217 - 2)} \approx 0,124$$

$$t \approx \frac{0,6}{0,124} \approx 4,8 > t_{кр} = 1,967$$

Отже, $t_{експ.} > t_{кр.}$. На цій підставі сформульовано висновок про те, що відмінності в розподілах студентів експериментальної й контрольної груп за рівнями сформованості правової компетентності є статистично значущими ($p = 0,05$). У свою чергу, це підтверджує правильність висунутої гіпотези.

Висновки до розділу 3

З метою перевірки сформульованого припущення дослідження про те, що результативність процесу формування правової компетентності в майбутніх фахівців готельного господарства та туризму забезпечується впровадженням відповідної розробленою й теоретично обґрунтованою технології, був проведений педагогічний експеримент. Під час його реалізації для діагностики отриманих результатів були обрані такі критерії сформованості правової компетентності студентів: мотиваційно-аксіологічний, знаннєво-функціональний, особистісно-рефлексивний й відповідні показники.

Експеримент проводився на базі Житлово-комунальному коледжі Харківського національного університету міського господарства імені О. М. Бекетова й Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна протягом 2015-2017 рр. До участі в цьому експерименті були залучені студенти, які отримували вищу освіту готельно-туристичного профілю. З урахуванням визначених критеріїв були створені експериментальна й контрольна групи студентів.

Експеримент відбувався за трьома традиційними етапами: констатувальний, формувальний, контрольний. Так, на першому з них визначався вихідний рівень сформованості правової компетентності студентів в експериментальній і контрольній групах. Як було встановлено, у студентів обох груп цей рівень був досить низьким і не відповідав сучасним вимогам до підготовки майбутніх фахівців із готельного господарства та туризму. Причому дані, отримані в цих групах, не мали суттєвих відмінностей.

На формувальному етапі розроблена технологія впроваджувалася у процес професійної підготовки студентів експериментальної групи. У контрольній групі формування правової компетентності студентів відбувалася за допомогою застосування традиційних методів і засобів навчання. На контрольному етапі експерименту здійснювався аналіз отриманих наприкінці експериментальної роботи результатів про рівень сформованості всіх компонентів правової компетентності студентів, зіставлялися між собою дані, одержані в обох цих групах. Як було доведено, за всіма обраними критеріями й відповідними показниками у студентів експериментальної групи відбулися суттєвіші зрушення в рівні сформованості цієї компетентності, ніж у студентів контрольної групи. Це є підставою для висновку, що зазначена технологія дійсно забезпечує ефективне формування правової компетентності в майбутніх фахівців готельного господарства та туризму.

Основні наукові результати розділу відображено в таких наукових працях: [96; 97; 105; 323].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й запропоноване нове вирішення проблеми підвищення рівня сформованості правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму шляхом теоретичного обґрунтування, розробки, експериментальної перевірки та практичного впровадження відповідної технології, що реалізується на основі врахування специфічного правового ядра професійної діяльності фахівців готельно-туристичної галузі.

1. На основі аналізу теорії та практики формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму визначено проблему дослідження – підвищення рівня правової компетентності майбутніх фахівців готельно-туристичної справи в процесі здійснення професійної підготовки.

У дослідженні встановлено, що вчені пропонують різні тлумачення правової компетентності фахівця, визначаючи суть цього поняття як: відповідну інтегративну якість особистості; певний вид готовності, спроможність людини в професійно-правовій галузі; цілісну систему професійно необхідних правових знань, переконань, навичок, досвіду працівника. З урахуванням результатів наукового аналізу в контексті дослідження правову компетентність майбутніх фахівців готельного господарства та туризму визначено як інтегративне професійно-особистісне утворення, яке проявляється в правовій обізнаності та здатності працівника дотримуватись у своїй поведінці й професійній діяльності чинних правових норм, а також у прагненні спонукати оточення до вирішення наявних проблем у межах правового поля.

Також з'ясовано, що правова компетентність виконує такі важливі функції: нормативно-ціннісну (забезпечує сприйняття індивідом права як особистісної цінності, що стає основою для гармонізації його стосунків з іншими людьми на правовій основі та створює сприятливі передумови для

повноцінної особистісної самореалізації); мотиваційно-спонукальну (активізує усвідомлення людиною ролі та місця права в сучасному суспільстві, важливості засвоєння норм щодо громадянських прав, обов'язків та інших правових норм, необхідності їх дотримання на практиці; спонукає особистість до постійного вдосконалення правової компетентності); інформаційно-гностичну (каталізує самоосвітню діяльність людини в галузі права); організаційно-технологічну (передбачає використання засвоєних знань у професійній діяльності та поведінці); діагностично-коригувальну (спрямовує людину на проведення аналізу власних дій і діяльності крізь призму правових норм, визначення причинно-наслідкових зв'язків основних правових явищ, що відбуваються в суспільстві, за необхідності спонукає особу вносити певні корективи у свою поведінку чи діяльність).

На основі вивчення нормативних документів у галузі професійної підготовки майбутніх фахівців готельного господарства та туризму, а також наукових праць провідних учених із цієї проблеми уточнено змістове наповнення структурних компонентів правової компетентності студентів відповідних спеціальностей: мотиваційно-цільового (наявність у майбутніх фахівців інтересу до правової сфери, мотивів щодо оволодіння правовою компетентністю та спроможність формулювати послідовну низку цілей на цьому шляху), ціннісно-оціночного (прийняття студентами цінностей правової держави, усвідомлення значущості правових аспектів професійної діяльності, сприйняття права й правової компетентності як особистісних цінностей), когнітивно-функціонального (сформованість у майбутніх фахівців професійно необхідних знань і вмінь правового характеру в галузі цивільного, кримінального та міжнародного права) й особистісно-вольового (сформованість особистісних якостей, необхідних для ефективного здійснення професійної діяльності в правовому полі; адекватність самооцінки студентів їх сформованості).

2. Теоретично обґрунтовано й розроблено технологію формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму, що реалізується на основі врахування специфічного правового ядра (цивільних, кримінальних, міжнародних правових норм) професійної діяльності фахівців готельно-туристичної галузі. Ця технологія включає такі блоки: концептуально-цільовий (мета, завдання, науково-методологічні підходи до проведення дослідження, принципи реалізації технології, функції правової компетентності); змістово-процесуальний (структура та зміст правової компетентності майбутніх фахівців у галузі туризму та готельного господарства, основні етапи її формування, визначений методичний інструментарій); контрольньо-результативний (критерії й показники, рівні сформованості правової компетентності студентів, очікуваний результат). Ця технологія реалізується за такими етапами: мотиваційно-спонукальний (розвиток у майбутніх фахівців мотивів щодо постійного вдосконалення власної правової компетентності, усвідомлення необхідності засвоєння правових норм і дотримання їх у професійній діяльності й інших сферах життєвої активності); організаційно-змістовий (забезпечення засвоєння студентами професійно необхідних знань і вмінь правового характеру); контрольньо-коригувальний (здійснення поточного контролю отриманих результатів щодо формування правової компетентності майбутніх фахівців та за необхідності внесення відповідних змін у педагогічну взаємодію).

3. У процесі проведення дослідження було уточнено критерії й показники сформованості правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму, а саме: мотиваційно-аксіологічний (сформованість мотивів щодо оволодіння правовою компетентністю; характер ціннісного ставлення до права й до правової компетентності); знаннєво-функціональний (сформованість професійно важливих правових знань і професійно необхідних умінь у правовій царині); особистісно-рефлексивний (сформованість визначених особистісних якостей;

адекватність самооцінки студентами цих якостей).

4. Експериментальною перевіркою запропонованої технології доведена її ефективність. Так, в експериментальній групі кількість студентів із високим рівнем сформованості правової компетентності збільшилася на 17,9 %, а в контрольній групі – лише на 6,4 %. Кількість студентів із середнім рівнем сформованості правової компетентності в експериментальній групі збільшилася на 8,6 %, а в контрольній групі – на 6,5 %. У свою чергу кількість студентів із низьким рівнем сформованості цієї компетентності в експериментальній групі зменшилася на 26,5 %, а в контрольній групі – тільки на 12,9 %. Вірогідність результатів експериментальної роботи доведена засобами математичної статистики.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. Перспективними для подальшого наукового пошуку є питання підготовки викладачів до формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму, а також організація самоосвітньої роботи студентів в окресленому напрямі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агамиров А. К. Самопроектирование как эффективный способ формирования профессионально-правовой компетентности будущих специалистов неюридического профиля. *Вестник Тамбовского университета*. Серия: Гуманитарные науки. Тамбов, 2008. № 12(68). С. 72-76.
2. Агамиров А. К. Формирование готовности будущих специалистов по сервису и туризму к самопроектированию профессионально-правовой компетентности: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Сочи, 2011. 26 с.
3. Агамиров А. К. Формирование готовности будущих специалистов по сервису и туризму к самопроектированию профессионально-правовой компетентности: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Сочи, 2011. 263 с.
4. Александрова С. А., Гвоздик А. С. Актуальні проблеми підготовки майбутніх фахівців підприємств туристичної індустрії. Харків, 2013. № 108. С. 576-581.
5. Алексеева Т. Н. Формирование социально-правовой компетентности детей-сирот старшего школьного возраста в интернатных учреждениях: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Волгоград, 2010. 24 с.
6. Алфімов Д. В. Структурно-змістовний контент поняття технології. Науковий вісник Донбасу. 2011. № 3(15). URL: <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN15/11advkpt.pdf>.
7. Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания [2-е изд.]. СПб., 2001. 263 с.
8. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания [3-е изд.]. СПб., 2003. 282 с.

9. Аникина А. С. Профессионально-ориентированные правовые задачи как средство формирования правовой компетентности будущего педагога. *Образование и наука*. Екатеринбург, 2011. № 8. С. 24-37.
10. Аникина А. С. Формирование правовой компетентности будущего педагога с использованием комплекса профессионально-ориентированных правовых задач: автореф. ... дисс. канд. пед. наук: 13.00.01. Тюмень, 2011. 23 с.
11. Аникина А. С., Постников П. Г. Правовая компетентность как планируемый результат профессиональной подготовки педагога. *Педагогическое образование и наука*. 2012. № 2. С. 24-28.
12. Арванітопуло Е. Г. Педагогічні основи використання проектної методики у навчанні іноземних мов. *Теоретичні питання освіти та виховання*: зб. наук. пр. К., 2000. Вип. 13. С. 21-23.
13. Аристотель. Политика. *Сочинения*: В 4 т. М., 1983. Т. 4. С. 376-644.
14. Артемов В. Ю. Теоретичні та методичні основи формування деонтологічної компетентності фахівців із організації захисту інформації з обмеженим доступом: дис. ... док-ра пед. наук: 13.00.04. К., 2005. 489 с.
15. Бакланова Н. М. Формування правової компетентності майбутніх учителів. Освітологічний дискурс. 2016. № 2. С. 115-124. URL: <http://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/372/318>.
16. Бедзір В. С. Організаційно-правова невизначеність Функціонування сільського зеленого туризму. *Регіональна економіка і управління*. 2015. №2(05). Ч. I. С. 14-18.
17. Беспалько В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. М., 1995. 336 с.
18. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. М., 2011. 192 с.
19. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн.: Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. К., 2003. 344 с.

20. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. К., 2003. 280 с.
21. Бех І. Д. Особистісно-орієнтоване виховання – нова освітня філософія. *Педагогіка толерантності*. 2001. № 1. С. 16-19.
22. Биркович В. І. Удосконалення державного регулювання розвитку туризму на регіональному рівні. *Стратегічні пріоритети*. 2007. № 4(5). С. 24-30.
23. Бібік Н. М. Компетентнісний підхід: рефлексивний аналіз застосування. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи*. Під заг. ред. О. В. Овчарук. К., 2004. С. 47-52.
24. Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. М., 1973. 270 с.
25. Богин Г. И. Методологическое пособие по интерпретации художественного текста. URL: <http://window.edu.ru/resource/096/42096/files/index.html>.
26. Божко Ю., Бублик В., Глибовець М., Корень О. Електронні портфоліо: сучасний стан справ та перспективи розвитку. *Наукові Праці*. 2010. Вип. 130. Т. 143. С. 104-110.
27. Болотова Е. Л. Система непрерывной правовой подготовки педагогических кадров: автореф. дисс. д-ра пед. наук: 13.00.08. М., 2007. 42 с.
28. Большой толковый психологический словарь. Сост. Ребер А. Penguin. М., 2000. Т. 2. 560 с.
29. Бондар Н. Д. Формування ключових компетентностей майбутніх менеджерів сфери туризму в процесі вивчення гуманітарних дисциплін: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Вінниця, 2016. 262 с.
30. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно-ориентированого образования. Ростов н/Д., 2000. 352 с.

31. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посіб. 2-е вид. перероб. й доп. К., 2008. 730 с.

32. Брюханова Н. О. Компетентний фахівець – цільовий орієнтир сучасної професійної освіти. *Професійна освіта: методологія, теорія і технології*. 2015. Вип. 1. С. 16-25.

33. Будко А. В. Особливості здійснення контролю навчально-пізнавальної діяльності студентів за допомогою альтернативних методів оцінювання: метод портфоліо. *Теорія та методика навчання та виховання*: зб. наук. пр. Хар. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди. Х., 2014. Вип. 35. С. 31-43.

34. Бунтова Н. В. Кадрове забезпечення готельного господарства України: проблеми та шляхи їх вирішення: автореф. ... канд. економ. наук: 08.00.07. К., 2008. 20 с.

35. Бутківська Т. В. Ціннісний вимір соціалізації учнів. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 1(14). С. 130-137.

36. Валеева Н. Ш., Иралин М. Б, Асылгареева Д. Д. Проблемы развития социально-правовой компетентности специалиста социальной работы в системе повышения квалификации. *Вестник Казанского технологического университета*. Казань, 2010. № 3. С. 162-171.

37. Варенко Т. К. Виховання педагогічної толерантності майбутніх учителів на основі аксіологічного підходу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Х., 2011. 225 с.

38. Вафина Л. Ф. О педагогических технологиях формирования правовой компетентности студентов вуза. *Юридические науки*. 2015. № 35(1). URL: <http://novainfo.ru/article/3779>.

39. Вербицкая Н. О., Карева А. В. Формирование педагогико-правовой компетенции в профессиональной подготовке специалиста по сервису и туризму. *Научные исследования в образовании*. 2009. № 11. С. 32-38.

40. Веровська О. Л. Підготовка майбутніх учителів гуманітарного профілю до формування оцінних суджень старшокласників: дис. ... кан. пед. наук: 13.00.04. Х., 2010. 201 с.

41. Верченко Н. В. Особистісно-діяльнісний підхід як головна передумова сучасної освіти Вісник післядипломної освіти: зб. наук. праць. К., 2011. Вип. 4(17). С. 20-27.

42. Вигасин А. А. История Древнего Востока: учеб. пособ. 2-е изд., испр. М., 2007. 223 с.

43. Віндюк А. Використання проблемних методів у процесі професійної підготовки. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. 2014. № 2. С. 25-30.

44. Вітвицька С. С. Особистісно орієнтоване виховання студентів у вищих навчальних закладах освіти. *Професійна педагогічна освіта: особистісно орієнтований підхід*: монографія. За ред. О. А. Дубасенюк. Житомир, 2012. С. 50-78.

45. Вітвицька С. С. Аксіологічний підхід до виховання особистості майбутнього вчителя. *Креативна педагогіка*. 2015. № 10. С. 63-67.

46. Волкова В. Н., Денисов А. А. Теория систем: учеб. пособ. М., 2006. 511 с.

47. Волковицька Н. Онтологічний та аксіологічний елементи у сучасній правовій свідомості. *Юридична Україна*. 2010. № 3. С. 33-38.

48. Вологодина И. В. Формирование основ профессионально-правовой культуры менеджеров туристического бизнеса в вузе: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08. М., 2010. 173 с.

49. Волох Т. С. Развитие социально-правовой компетентности будущего учителя: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Омск, 2006. 21 с.

50. Вольфсон-Гаршина Н. В. Сучасні проблеми практичної підготовки фахівців туристичної галузі. *Проблеми інженерно-педагогічної освіти*: зб. наук. пр. Харків, 2014. Вип. № 45. С. 120-126.

51. Выготский Л. С. Психология развития человека. М., 2003. 1135 с.

52. Гарбар Г. А. Підготовка фахівців сфери туризму у вищих навчальних закладах України. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Філософія. Харків, 2013. Вип. № 41. С. 246-257.

53. Гладуш В. А., Лисенко Г. І. Педагогіка вищої школи: теорія, практика, історія: навч. посіб. Д., 2014. 416 с.

54. Глебова А. О. Метод ділових кейсів як сучасний інструмент формування компетенцій фахівців з туризму. URL: http://77.121.11.9/bitstream/PoltNTU/1063/3/tezu_glebova.pdf.

55. Глухов І. Г. Специфіка еколого-правової компетентності майбутнього вчителя та науково-методична модель її формування. *Педагогічні науки*: зб. наук. праць Херсон. держ. ун-ту. Херсон, 2011. Вип. 58. Ч. 2. С. 309-313.

56. Глухов І. Г. Формування еколого-правової компетентності майбутнього вчителя у процесі валеологічної підготовки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. – Умань, 2013. – 22 с.

57. Головань М. С. Компетенція та компетентність: порівняльний аналіз понять. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2011. № 8. С. 224-233.

58. Гонтаржевська Л. І. Ринок туристичних послуг в Україні: навч. посібник. Донецьк, 2008. 180 с.

59. Гончаренко Л. А. Аксиологічні основи підготовки педагогів у системі післядипломної освіти. *Таврійський вісник освіти*. 2009. № 2(26). Ч. 1. С. 14-18.

60. Горбань Г. П. Управління регіональним розвитком туристичної галузі: світовий досвіт. *Економіка та управління*. 2011. № 4. С. 110-113.

61. Горішевський П., Васильєв В., Зінько Ю. Сільський зелений туризм: організація надання послуг гостинності. Івано-Франківськ, 2003. 148 с.

62. Грабарь М. И., Краснянская К. А. Применение математической статистики в педагогических исследованиях. М., 1977. 136 с.

63. Гриньова Я. Г. Формування правової культури майбутніх фахівців транспортної галузі у процесі вивчення правових дисциплін: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Запоріжжя, 2013. 284 с.

64. Губанов М. Ю. Технология формирование правовой компетентности будущего социального работника в процессе вузовского обеспечения. *Социально-экономические явления и процессы*. 2011. № 9(31). С. 244-248.

65. Гурин С. В. Формирование правовой компетентности будущего учителя в учебно-воспитательном процессе: автореф. дисс. ... канд. пед. наук. М., 2004. 22 с.

66. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія. Основи юридичної діяльності: теоретичні, практичні та деонтологічні аспекти: навч. посіб. К., 2005. 655 с.

67. Демінська Л. О. Аксіологічний підхід у педагогічному процесі. *Слобожанський науково-спортивний вісник*. 2010. № 4. С. 101-104.

68. Денисенко И. К. Влияние правовой компетентности на правовое поведение личности в условиях трансформации современного российского общества: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11. Краснодар, 2012. 147 с.

69. Денисенко И. К. Правовая социализация и правовая компетентность личности. *Общество и право*. 2012. № 2(39). С. 262-266.

70. Дмитрієнко Ю. М. Дві вісі формування української правової свідомості та культури. *Форум права*. 2012. № 2. С. 221-241.

71. Добровольська Н. В. Щодо питання використання ділових ігор у процесі підготовки майбутніх менеджерів туристичної індустрії. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*: зб. наук. праць Вінниц. держ. пед. ун-ту імені М. Коцюбинського. Київ – Вінниця, 2013. Вип. 36. С. 248-252.

72. Дубовицкая Т. Д. Методика диагностики направленности учебной мотивации. *Психологическая наука и образование*. 2002. № 2. С. 42-45.

73. Ермаков Д. С. Педагогическая концепция формирования экологической компетентности учащихся: автореф. дисс. ... док-ра пед. наук. М., 2009. 39 с.

74. Ерофеева В. Общие основы педагогики: конспект лекций. М., 2006. 667 с.

75. Ерохина Ю. В. Формирование правовых знаний будущих педагогов профессионального обучения в учебном процессе с использованием креативных технологий: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08. М., 2006. 236 с.

76. Ефимова Е. М. Аксиологический подход как методологическая основа формирования социальной устойчивости профессионала. URL: <http://docplayer.ru/31671907-Aksiologicheskiiy-podhod-kak-metodologicheskaya-osnova-formirovaniya-socialnoy-ustoychivosti-professionala.html>.

77. Жарков Г. Н. Правовое обеспечение международного туризма. К., 2004. 486 с.

78. Жигулин А. А. Правовая компетентность студента профессионального колледжа: особенности развития. *Вестник ТГУ*. 2010. Вып. 3(83). С. 163-166.

79. Жигулин А. А. Развитие правовой компетентности студента профессионального колледжа: автореф. дисс. ... канд. психолог. наук: 19.00.13. Воронеж, 2010. 24 с.

80. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. [Колодій А. М., Копейчиков В. В., Лисенков С. Л. та ін.]. К., 2000. 320 с.

81. Закон України «Про туризм» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 31, ст. 241) (зі змінами). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр>.

82. Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования. *Эйдос*. 2006. URL: <http://www.eidos.ru>.

83. Зігунов В. М., Ковальов А. О. Значення активного туризму у формуванні та розвитку особистості. *Фізичне виховання, спорт і туристсько-краєзнавча робота в закладах освіти*: зб. наук. праць. Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2016. С. 421-425.

84. Зігунов В. М. Практична туристсько-спортивна підготовка майбутніх менеджерів з туризму у ВНЗ. *Вісник Луганського національного університету імені Т. Шевченка*. 2012. № 4(239). Ч. II. С. 142-147.

85. Зігунов В. М. Професійна підготовка майбутніх менеджерів з туризму до організації туристсько-спортивної діяльності: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Х., 2015. 200 с.

86. Зігунов В. М. Сучасна туристсько-спортивна діяльність як основа активного відпочинку у природному середовищі. *Фізичне виховання, спорт і туристсько-краєзнавча робота в закладах освіти*: зб. наук. праць. Переяслав-Хмельн. держ. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 421-425.

87. История политических и правовых учений: учеб. Под общ. ред. проф. В. С. Нерсесянца. М., 2000. 736 с.

88. Іваній О. М. Структурно-змістова модель формування правової компетентності майбутнього вчителя у навчально-виховному процесі університету: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Харків, 2012. 20 с.

89. Іваній О. М. Формування правової компетентності майбутнього вчителя: навч.-метод. посіб. Суми, 2011. 112 с.

90. Іваній О. Формування правової компетентності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*: зб. наук. пр. Уман. держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини. 2013. № 7. С. 162-167.

91. Іваній О. М. Формування правової компетентності майбутнього вчителя: навч.-метод. посіб. Суми, 2012. 111 с.

92. Іонова О. М. Системний і синергетичний підхід. *Наукові підходи до педагогічних досліджень*: колект. монограф. За заг. ред. В. І. Лозової. Х., 2012. С. 2-80.

93. Історія держави і права України: підруч.: у 2 ч. За ред. А. Й. Рогожина. К.: Ін Юре, 1996. Ч. 1. 368 с.

94. Калінін В. О. Формування професійної компетентності майбутнього вчителя іноземної мови засобами діалогу культур: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Житомир, 2005. 20 с.

95. Камишнікова Г. В. Актуальні аспекти підготовки майбутніх фахівців готельного господарства і туризму. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Клас. приват. ун-ту. Запоріжжя, 2015. Вип. 44(97). С. 168-173.

96. Камишнікова Г. В. До питання формування правової компетентності студентів у вищій школі. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*: зб. наук. пр. К., 2015. Вип. 51. С. 167-170.

97. Камишнікова Г. В. Евристичний діалог як засіб формування правової компетентності у студентів туристичних спеціальностей. *Самореалізація пізнавально-творчого і професійного потенціалу особистості в інноваційній освіті*: матер. Всеукр. науково-практ. конф. (Суми, 16-17 листопада 2016 р.). Суми, 2016. С. 109-113.

98. Камишнікова Г. В. Обґрунтування моделі формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Клас. приват. ун-ту. Запоріжжя, 2016. Вип. 50(103). С. 141-146.

99. Камишнікова Г. В. Основні вимоги до професійної підготовки майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. *Реалізація компетентнісного підходу в освітньому процесі середньої та вищої освіти*: матер. науково-практ. конф. викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи (Харків, 14 квітня 2015 р.). Х., 2015. С. 47-48.

100. Камишнікова Г. В. Основні етапи формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. *Efektivní nástroje moderních věd – 2017: Materiály mezinárodní vědecko-practická konference (Praha, 22–30 května 2017 r.)*. V. 8. Pedagogická vědy. Praha, 2017. S. 43-45.

101. Камишнікова Г. В. Особливості формування правової компетентності в майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Клас. приват. ун-ту. Запоріжжя, 2016. Вип. 49(102). С. 313-319.

102. Камишнікова Г. В. Правова компетентність як педагогічна категорія. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*: зб. наук. пр. Херсон. нац. техн. ун-ту. Херсон, 2015. Т. 3. Вип. 1(12). С. 41-43.

103. Камишнікова Г. В. Про формування правової компетентності майбутніх фахівців туристичної індустрії. *Актуальні проблеми фізичного виховання, реабілітації і туризму*: матер. VI міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 20-21 жовтня 2016 р.). Запоріжжя, 2016. С. 234-235.

104. Камишнікова Г. В. Суть поняття «правова компетентність». *Кафедра педагогіки в системі підготовки майбутнього вчителя*: матер. науково-практ. конф. викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи (Харків, 20 жовтня 2015 р.). Х., 2015. С. 26.

105. Камишнікова Г. В. Технологія формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. *Гуманізація навчально-виховного процесу*: зб. наук. пр. ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет». Х., 2017. С. 27-31.

106. Камишнікова Г. В., Ткачова Н. О. Структура та зміст правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туристичного бізнесу // *Aktualne problemy nowoczesnych nauk – 2017: Materiały XIII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji (Przemyśl, 7–15 czerwca 2017 r.)*. Т. 7. Pedagogiczne nauki. Muzyka i życie. Fizyczna kultura i sport. Przemyśl, 2017. S. 35-37.

107. Караман О. Системний підхід як методологія дослідження соціально-педагогічної роботи з неповнолітніми засудженими в Україні. *Наукові записки*: зб. наук. пр. Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Сер.: Педагогічні науки. Кіровоград, 2012. Вип. 107(1). С. 222-229.

108. Карева А. В. Формирование педагогико-правовой компетенции в профессиональной подготовке специалистов по сервису и туризму: автореф. дисс. канд. пед. наук: 13.00.08. Екатеринбург, 2009. 26 с.

109. Квартальнов В. А. Туризм: учебник. М., 2002. 320 с.

110. Кимберг А. Н. Правовое образование и гражданское сознание. *Проблемы правового образования в контексте модернизации общего образования* (Москва, 22-24 мая 2002 г.). М., 2002. С. 50-53.

111. Кириченко В. М., Куракін О. М. Теорія держави і права: модульний курс: навч. посіб. К., 2010. 264 с.

112. Киселева Л. С. Инноватика в научно-педагогической деятельности: учеб. пособ. М., 2017. 144 с.

113. Кисла Н. І. Правова компетентність як основа професійного росту майбутнього вчителя. *Osvita.ua*. 13.02.2014. URL: http://osvita.ua/school/lessons_summary/education/39479.

114. Кифяк В. Ф. Організація туристичної діяльності в Україні. Чернівці, 2003. 300 с.

115. Кічук Я. В. Деякі тенденції розвитку правової компетентності майбутнього соціального педагога в умовах сучасної університетської освіти. *Вітчизняний та зарубіжний досвід упровадження Болонської системи: успіхи і проблеми*: міжнар. наук. вісник: зб. наук. статей за матеріалами XVIII Міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород-Мішкольц (Угорщина), 5-8 травня 2009 р.). Ужгород, 2009. С. 313-318.

116. Кічук Я. Правова компетентність майбутнього фахівця – пріоритетне завдання громадянської освіти у вищій школі. *Вісник Львівського університету*: зб. наук. пр. Серія педагогічна. Львів, 2008. Т. 23. С. 141–147.

117. Кічук Я. Правова компетенція – інваріантна суб'єктна характеристика сучасної студентської молоді. *Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку*. 2010. № 3. URL: http://www.intellect-invest.org.ua/ukr/pedagog_editions_e-magazine_pedagogical_science__vypuski_n3_2010_st_13.

118. Кічук Я. В. Теоретичні і методичні засади формування правової компетентності майбутнього соціального педагога в умовах університетської педагогічної освіти: автореф. дис. ... док-ра пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2010. 202 с.

119. Кічук Я. В. Теоретичні і методичні засади формування правової компетентності майбутнього соціального педагога в умовах університетської педагогічної освіти: дис. док-ра пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2010. 590 с.

120. Клочкова Д. М. Основні критерії формування правової компетентності. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2009. № 23(186). С. 207-212.

121. Клочкова Д. М. Формування правової компетентності у майбутніх учителів в процесі професійної підготовки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. К., 2011. 16 с.

122. Клочкова Д. М. Формування правової компетентності у майбутніх учителів в процесі професійної підготовки: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. К., 2011. 207 с.

123. Клочкова Д. М., Чернуха Н. М. Взаємозв'язок формування правової компетенції майбутнього вчителя з правовим вихованням особистості. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2011. №12(223). С. 168-174.

124. Коваленко Д. В. Професійно-правова компетентність інженера-педагога як мета професійно-правової підготовки майбутнього фахівця. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Клас. приват. ун-ту. 2013. Вип. 33. С. 194-202.

125. Коваленко Д. В. Професійно-правова компетентність майбутнього інженера-педагога як результат професійно-правової підготовки фахівця. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*: зб. наук. праць. Серія: Педагогіка. Тернопіль, 2015. Вип. № 1. С. 69-74.

126. Коваленко Д. В. Теоретико-методичні основи професійно-правової підготовки інженерів-педагогів: монографія. Харків, 2015. 396 с.

127. Коваленко О. Е., Лазарєв М. І., Корольова Н. В. Формування у майбутніх інженерів-педагогів компетентності з проектування методик навчання електроенергетичних дисциплін. Харків, 2012. 204 с.

128. Коваль А., Подоляк В. Формування та вдосконалення правосвідомості. *Юридична газета*. 2006. № 1(61). С. 12-14.
129. Ковальова В. В. Правова компетентність як складова управлінської діяльності майбутніх менеджерів. *Наукові записки [Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя]*: зб. наук. праць. Психолого-педагогічні науки. Ніжин, 2016. № 3. С. 26-31.
130. Колесниченко А. К. Энциклопедия педагогических технологий. СПб., 2002. 368 с.
131. Компетентнісний підхід у вищій освіті: світовий досвід. Укл.: Л. Л. Антонюк, Н. В. Василькова, Д. О. Ільницький та ін. К., 2016. 61 с.
132. Кондратенко Н. Організація семантичного поля тексту: текстовий та інтерпретаційний зміст. *Δόξα/Докса*: зб. наук. праць з філософії та філології Одес. нац. ун-ту НУ імені І. І. Мечникова. Одеса, 2004. Вип. 6. Мова, текст, культура. 2004. С. 40-49.
133. Конох А. П. Теоретичні та методичні засади професійної підготовки майбутніх фахівців із спортивно-оздоровчого туризму у вищих навчальних закладах: автореф. дис. ... док-ра пед. наук. К., 2007. 42 с.
134. Конспект лекцій з дисципліни «Системний аналіз і прийняття інноваційних рішень». Укл.: О. А. Біловодська, О. Ф. Грищенко. Суми, 2010. 106 с.
135. Корольова Ю. В. Джерела права: багатоманітність наукового розуміння та єдність сутності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія: Право. Ужгород, 2015. Т. 1. Вип. 31. С. 10–13.
136. Коротун А. В. Модель формирования правовой компетенции у будущих социальных педагогов в процессе профессиональной подготовки. *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*. 2010. № 7. С. 139-149.
137. Коротун А. В. Формирование правовой компетенции у будущих социальных педагогов в процессе профессиональной подготовки: дис. ...

канд. пед. наук: 13.00.08. Екатеринбург, 2010. 221 с.

138. Косцова І. П. Герменевтичний метод тлумачення норм права: історична та юридична дивергенція. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Юридичні науки. 2015. № 827. С. 153-158.

139. Кошевнік Г. Правова компетентність як складова професійної компетентності соціального педагога. URL: http://library.udpu.org.ua/library_files/stud_konferenzia/2015_1/69.pdf.

140. Кравченко О. Б. Правова компетентність фахівця. URL: http://www.rusnauka.com/23_NTP_2012/Pedagogica/2_114830.doc.htm.

141. Кравченко П. А. Активна роль правосвідомості в правовій регламентації людської діяльності. *Філософські обрії*. 2016. № 36. С. 61-69.

142. Кравченко П. А. Регулятивна функція правосвідомості в процесі європейського вибору України. *Вісник Національного авіаційного університету*: зб. наук. праць Нац. авіац. ун-ту. Серія: Філософія. Культурологія. К., 2016. № 1. С. 19-22.

143. Красных В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность. М., 2003. 375 с.

144. Кресін О. В. Основні проблеми української правової та політичної думки другої половини XVII – початку XVIII ст. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*: зб. наук. пр. Ін-ту держави і права НАН України. К., 2001. Вип. 12. С. 65-78.

145. Крымовская И. А. Подготовка руководителей профессиональных образовательных организаций к образовательному нормотворчеству: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08. М., 2015. 235 с.

146. Кузнецов С. А. Нормативно-правовая культура специалистов в сфере социального туризма. *Омский научный вестник*. 2012. № 5(112). С. 220-221.

147. Кузнецов С. А. Теоретические основы формирования нормативно-правовой культуры специалистов сферы социального туризма:

монографія. URL: <https://profilib.com/chtenie/95887/stanislav-kuznetsov-teoreticheskie-osnovy-formirovaniya-normativno-pravovoy-kultury.php>.

148. Кузнецов С. А. Формирование социально-правовой компетентности у будущих специалистов по физической культуре и спорту: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Чебоксары, 2011. 23 с.

149. Кузьменко Л. В. Формування активної громадянської позиції вихованців шкіл-інтернатів засобами учнівського самоврядування. *Формування життєвої компетентності вихованців школи-інтернату*: наук.-метод. посіб. Кер. автор. кол.: С. О. Свириденко, О. М. Ващенко. К., 2007. С. 49.

150. Кузьмінський А. І., Тарасенкова Н. А., Акуленко І. А. Наукові засади методичної підготовки майбутнього вчителя математики: монографія. Черкаси, 2009. 320 с.

151. Кунижев А. М. Формирование правовой культуры у студентов автотранспортных ССУЗ (на примере подготовки техников в Кабардино-Балкарском лицее автомобильного транспорта): автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Майкоп, 2007. 27 с.

152. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. К., 2005. 128 с.

153. Куціль Ф. З. Сценарій виховного закладу «Правовий КВК». URL: <http://elar.ipho.edu.te.ua:8080/handle/123456789/758>.

154. Кучай О. В. Компетенція і компетентність – відображення цілісності та інтеграційної суті результату освіти. *Рідна школа*. 2009. № 11. С. 44-48.

155. Лабузько С. М. Питання для вікторини з правознавства. URL: http://chernyakhivka.blogspot.com/p/blog-page_64.html.

156. Лебедев О. Е. Компетентностный подход в образовании. *Школьные технологии*. 2004. № 5. С. 3-12.

157. Левківський Л. В., Микитюк О. М. Історія педагогіки: навч. посіб. Харків, 2002. 240 с.
158. Лейко С. В. Формування математичної компетентності майбутніх інженерів-будівельників у процесі фахової підготовки: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Полтава, 2015. 268 с.
159. Лекції з педагогіки вищої школи: навч. посіб. За ред. В. І. Лозової. Х., 2006. 496 с.
160. Лелеко В. В. Застосування герменевтичного підходу до вивчення тексту. *Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя*: зб. наук. праць. Психолого-педагогічні науки. Ніжин, 2011. № 10. С. 142-145.
161. Леонтьев А. Н. Деятельность Сознание. Личность. М., 2004. 246 с.
162. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. М., 1981. 584 с.
163. Литвин Т. М. Компетентнісний підхід у системі вищої освіти України: аналіз базових понять. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2012. № 2. С. 9-14.
164. Литературная энциклопедия терминов и понятий. Гл. ред. и сост. А. Н. Николюкин. М., 2001. 1600 с.
165. Лихачев Б. Т. Педагогика: курс лекций: учеб. пособ. 4-е изд., перераб. и доп. М., 2001. 607 с.
166. Лісіцин В. Д. Мотивація студентів під час навчання у ВНЗ та шляхи її підвищення. *Актуальні проблеми підготовки фахівців соціальної сфери*: тези доповідей II Міжнар. наук.-практ. конф. (Хмельницький, 15 листопада 2012 р.). Хмельницький, 2012. С. 171-173.
167. Логінова Н. М. Формування професійно-правової компетентності майбутніх офіцерів-прикордонників: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Хмельницький, 2011. 20 с.
168. Лозова В. І. Передмова. *Наукові підходи до педагогічних*

досліджень: колективна монографія. За заг. ред. В. І. Лозової. Х., 2012. С. 3-4.

169. Лойко О. Т. Туризм и гостиничное хозяйство: учеб. пособ. Томск, 2005. 152 с.

170. Лукаш А. А. Модель формирования правовой компетентности студентов колледжа культуры. *Педагогика: традиции и инновации: материалы междунар. науч. конф.* (Челябинск, октябрь 2011 г.). Челябинск, 2011. Т. II. С. 49-52.

171. Лукьянов В. Г. Изучение проблемы ценностей в современной философии. *Методология гуманитарного знания в перспективе XXI века. К 80-летию профессора Моисея Самойловича Кагана: матер. междунар. научн. конф.* (Санкт-Петербург, 18 мая 2001 г.). СПб, 2001. С. 221-224.

172. Лунячек В. Е. Компетентнісний підхід як методологія професійної підготовки у вищій школі. *Публічне управління: теорія і практика.* 2013. Вип. 1. С. 155-162.

173. Любарець В. В. Використання технології проблемного навчання майбутніх агентів організації туризму. *Нові технології навчання: науково-методичний збірник.* К., 2015. Вип. 84. С. 40-44.

174. Любарець В. В. Методичні рекомендації вивчення предмета «Організація туристичної діяльності» [для викладачів проф.-тех. навч. закладів]. К., 2012. 86 с.

175. Любарець В. В., Сидоренко В. К. Технологія формування професійної компетентності на засадах контекстного навчання. *Біоресурси і природокористування.* 2013. Т. 5, № 1-2. С. 136-143.

176. Макарова А. Б. Содержание и структура правовой компетентности руководителя общеобразовательной организации. *Современные проблемы науки и образования.* 2015. № 3. URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=17718>.

177. Малафійк І. В. Дидактика: навч. посіб. К., 2009. 406 с.

178. Мальона С. Б. Правова культура менеджера туризму у процесі професійної підготовки у вузі. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Педагогічні науки. 2013. № 18(277). Ч. III. С. 86-91.

179. Маноляк В. Ю. К проблеме компетентностного подхода в оценке правовой подготовки студентов туристических вузов. *Туризм и рекреация: фундаментальные и прикладные исследования: труды научно-практической конференции МГУ имени М. В. Ломоносова, географический факультет (Москва, 20 апреля 2007 г.)*. М., 2007. С. 323-325.

180. Маноляк В. Ю. Формирование профессионально-правовой компетентности студентов туристского вуза: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08. М., 2007. 143 с.

181. Марченко М. М. Теорія держави і права: підручник. К., 2004. 264 с.

182. Матвіїв-Лозинська Ю. О. Концептуальні засади позааудиторної виховної діяльності у вищих навчальних закладах туристичного профілю. *Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Гжицького*. 2011. № 3(49). Т. 13. С. 210-217.

183. Матвіїв-Лозинська Ю. О. Проблема позааудиторної виховної діяльності у вищих навчальних закладах туристичного профілю. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія: Педагогічні науки. 2011. № 14(225). Ч. I. С. 219-225.

184. Матцура К. Діяти! *Юнеско*. – 2000. – № 1. – С. 9.

185. Махмутов М. И. Организация проблемного обучения в школе. М., 1977. 240 с.

186. Махрова М. В., Хузина А. Х. К вопросу об определении критериев правовой компетентности. *Вестник Оренбургского государственного университета*. Оренбург, 2008. № 2. С. 9-14.

187. Медвідь Л. А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: навч. посіб. К., 2003. 335 с.
188. Мельников В.В., Ямпольский Л. Т.. Методика «Шкала совестливости». URL: <http://psylist.net/praktikum/meths.htm>.
189. Менеджмент готельно-ресторанного бізнесу: навч. посіб. Під заг. ред. М. М. Поплавського., О. О. Гоца. КНУКМ. К. Кондар, 2008. 460 с.
190. Могилевкин Е. Карьерное портфолио студента вуза. *Управление персоналом*. 2006. № 5. С. 61-65. URL: http://www.znanie.info/_portal/ec/4-common-karierno-portfolio.pdf.
191. Муслумов Р. Р. Правовое сознание личности: учеб. пособ. Екатеринбург, 2013. 84 с.
192. Муслумов Р. Р. Психологическая диагностика правовых установок студентов вуза. URL: <http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/23322/1/iuro-2013-122-13.pdf>.
193. Мягкова С. В. Мотивационное программно-целевое обеспечение формирования правовой компетентности руководителей образовательных учреждений: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Барнаул, 2010. 197 с.
194. Мягкова С. В. Структура и функции правовой компетентности руководителя общеобразовательного учреждения. *Психопедагогика в правоохранительных органах*. 2009. № 3. С. 19-21.
195. Нагорна Н. В. Формування у студентів понять компетентності й компетенції. *Виховання і культура*. 2007. № 1-2(11-12). С. 266-268.
196. Назаров Д. М. Герменевтическая технология обучения: педагогический аспект. URL: http://www.rusnauka.com/22_PNR_2010/Pedagogica/70191.doc.htm.
197. Нерсисянц В. Сократ. М., 1977. 156 с.
198. Нетьосов С. І. Навчання дев'ятикласників основ правознавства з використанням інформаційно- комунікаційних технологій: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. К., 2009. 290 с.

199. Новгородська Ю. Правова компетентність як важлива складова управлінської діяльності майбутнього керівника дошкільного навчального закладу. *Вісник Інституту розвитку дитини*. 2013. Вип. 29. С. 101-106.

200. Новикова О. А. Герменевтический подход к пониманию и созданию юмористических текстов: на занятиях по русскому языку в школе и вузе: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Красноярск, 2004. 27 с.

201. Новикова О. А. Герменевтический подход к экспликации подтекста. *Российский лингвистический ежегодник*. 2003. № 4-5. С. 125-130.

202. Нудьга М. О. Підготовка майбутніх учителів природничо-математичних дисциплін до застосування методу проєктів у старшій школі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Харків, 2015. 249 с.

203. Огнев'юк В. О. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку (світоглядно-методологічний аспект): автореф. дис. ... докт. філос. наук. К., 2003. 36 с.

204. Огороднійчук І. Сутність і структура поняття «правова компетентність» майбутніх інженерів. *Педагогічний дискурс*. 2014. Вип. 17. С. 117-122.

205. Огороднійчук І. А. Формування правової компетентності майбутніх інженерів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2012. 20 с.

206. Окопна Я. В. Формування професійно орієнтованої іншомовної компетентності у студентів нелінгвістичних спеціальностей (національний університет харчових технологій: із досвіду розробки). *Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики*: зб. наук. пр. Нац. пед. ун-ту імені М. П. Драгоманова. К., 2014. Вип. 23(33). С. 120-125.

207. Олійник В. В. Формування правової компетентності керівників навчальних закладів у системі післядипломної педагогічної освіти: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Запоріжжя, 2008. 20 с.

208. Олійник В. Теоретичні та практичні аспекти проблеми формування правової компетентності керівників навчальних закладів у системі післядипломної освіти. *Обрії*. 2007. № 2(25). С. 25-31.

209. Онищенко Н. М. Проблеми поняття, сутності та природи права. *Юрист України*. 2011. № 2(15). С. 5-10.

210. Онищук І. І. Техніка юридичного письма в нормативно-правових актах: монографія. Івано-Франківськ, 2014. 228 с.

211. Онопрієнко О. В. Портфоліо як засіб контролю результатів навчання на засадах компетентнісного підходу. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*: зб. наук. пр. Уманського держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини. Умань, 2010. Вип. 34. С. 121-123.

212. Опасюк Н. А. Конституційно-правові основи туризму в Україні: автореф. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 2005. 20 с.

213. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К., 2009. 472 с.

214. Освітньо-професійна програма «Сталий туризм» підготовки ОКР «бакалавр» (галузь знань 24; сфера обслуговування, спеціальність 242 Туризм). Одеса, 2016. 16 с.

215. Освітньо-професійна програма підготовки ОКР «бакалавр» (галузь знань 1401 «Сфера обслуговування» напряму 6.140103 «Туризм». Івано-Франківськ, 2016. – URL: <http://www.pu.if.ua/depart/Tourism/ua/8630>.

216. Освітньо-професійна програма підготовки ОКР «бакалавр» (галузь знань 1401 «Сфера обслуговування» напрям 140101 «Готельно-ресторанна справа»). Івано-Франківськ, 2016. URL: <http://www.pu.if.ua/depart/Tourism/ua/8630>.

217. Освітньо-професійна програма підготовки ОКР «магістр» (8.14010301 «Туризмознавство за спеціальністю (за видами)» напряму 140103 «Туризм» галузі знань 1401 «Сфера обслуговування»).

Івано-Франківськ, 2016. URL: <http://www.pu.if.ua/depart/Tourism/ua/8632>.

218. Освітньо-професійна програма підготовки ОКР «магістр» (спеціальність 8.14010102 «Курортна справа» напряму 140101 «Готельно-ресторанна справа» галузі знань 1401 «Сфера обслуговування»). Івано-Франківськ, 2016. URL: <http://www.pu.if.ua/depart/Tourism/ua/8630>.

219. Освітньо-професійна програма (тимчасова) підготовки «бакалавру» (галузь знань 24; сфера обслуговування, спеціальність 242 Туризм). Розроб. метод. коміс. під кер. В. Пономаренко. Харків, 2016. 24 с.

220. Освітньо-професійна програма (тимчасова) підготовки «магістра» (галузь знань 24; сфера обслуговування, спеціальність 242 Туризм). Розроб. метод. коміс. під кер. В. Пономаренко. Харків, 2016. – 17 с.

221. Освітньо-професійна програма підготовки «Бакалавра» напряму підготовки 6.140103 «Туризм»: ГСВОУ 6.140103-2011. К., 2011. 20 с.

222. От глиняной табличке – к университету: образовательные системы Востока и Запада в эпоху Древности и Средневековья: учеб. пособ. Под ред. Т. Н. Магулис. М., 1998. 531 с.

223. Панченко Л. Ф. Електронне портфоліо студента. *Вісник Львівського державного університету безпеки життєдіяльності*. 2013. № 7. С. 281-284.

224. Парламентські слухання «Розвиток туристичної індустрії як інструмент економічного розвитку та інвестиційної привабливості України (6 квітня 2016 року). URL: <http://komsport.rada.gov.ua/uploads/documents/30594.pdf>.

225. Педагогічні системи, технології. Досвід. Практика. За заг. редакцією П. Матвієнко, С. Клепко, Н. Білик. К., 2005. 231 с.

226. Перегудов Ф. П., Тарасенко Ф. П. Введение в системный анализ: учеб. пособ. М., 1989. 320 с.
227. Пехота О. М., Огарева А. М. Особистісно орієнтоване навчання: підготовка вчителя: монографія. Миколаїв, 2005. 272 с.
228. Пишко О. Л. Компетентнісно орієнтована методика навчання правознавства учнів дев'ятих класів: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. К., 2015. 251 с.
229. Платон. Государство и политика. М., 2017. 512 с.
230. Платон. Держава. К., 2000. 355 с.
231. Платон. Диалоги. М., 1986. 605 с.
232. Платон. Политик. Х, 2014. 64 с.
233. Покровский И. А. История Римского права. Спб., 1998. 560 с.
234. Політологія: підручник. Авт.-упоряд., передмова І. М. Коваль. Харків, 2012. 411 с.
235. Політологія для вчителя: навч. посіб. За заг. ред. К. О. Ващенко, В. О. Корнієнка. К., 2011. 406 с.
236. Політологія: навч. посіб. За ред. Ф. М. Кирилюка. К.: Здоров'я, 2004. 776 с.
237. Полякова М. Е. Формирование правовой компетентности студентов технического вуза: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08. М., 2007. 29 с.
238. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного підходу в українській освіті. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи*. Під заг. ред. О. В. Овчарук. К., 2004. С. 16-25.

239. Попова О. В., Губа А. В. Особистісно-діяльнісний підхід. *Наукові підходи до педагогічних досліджень*: колект. монограф. За заг. ред. В. І. Лозової. Х., 2012. С. 216-244.

240. Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002-2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квіт. 2002 р. № 583. *Офіційний вісник України*. 2002. № 18. С. 143-154.

241. Проблемы общей теории права и государства: учеб. Под общ. В. С. Нерсисянца. М., 2004. 832 с.

242. Пуцентейло П. Р. Економіка і організація туристично-готельного підприємництва: навч. посіб. К., 2007. 344 с.

243. Пушкина Г. Г. Самостоятельная работа студентов вуза: компетентностный подход и внедрение интернет-технологий. *Гуманитарные науки*. 2011. № 3. С. 94-100.

244. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика: методики и тексты: учеб. пособ. Самара, 2002. 672 с.

245. Реан А. А. Психология изучения личности: учеб. пособ. Спб., 1999. 288 с.

246. Ремех Т. О. Компоненти і прояви правової предметної компетентності учня. *Народна освіта*. 2015. № 3(27). URL: http://www.narodnaosvita.kiev.ua/?page_id=3741.

247. Ржевська Н. В. Критерії й показники сформованості правової компетентності майбутніх бакалаврів із підприємництва, торгівлі та біржової діяльності. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. Вип. LXXIV. Т. 3. Херсон. Херсонського національного університету. 2016. С. 96-99.

248. Ричка В. М. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації. *Український історичний журнал*. 2001. № 4(2). С. 23-33.

249. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XXI ст.): Нариси. Редколегія: М. Д. Ярмаченко (відпод. ред.); Н. П. Калениченко, С. У. Гончаренко та ін. К., 1991. 384 с.

250. Розіна Н. В. Формування соціально-правової компетентності майбутніх кваліфікованих робітників у професійно-технічних навчальних закладах: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. К., 2016. 286 с.

251. Романенко Ю. Теоретико-методичні основи технології портфоліо студента. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1141>.

252. Романова І. А. Компетентнісний підхід до правової підготовки студентів. *Педагогіка та психологія*: зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди. Х., 2008. Вип. 33. С. 26-35.

253. Рубанов А. А. Понятие источника права как проявление метафоричности юридического сознания. *Судебная практика как источник права*. Отв. ред. Б. Н. Топорнин. М., 1997. С. 42-47.

254. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии: в 2 т. М., 1989. Т. 2. 328 с.

255. Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности (к философским основам современной педагогики). *Вопросы психологии*. 1986. № 4. С. 101-108.

256. Рябовол Л. Правова предметна компетентність: поняття, структура, правові предметні компетенції. *Наукові записки*: зб. наук. праць Кіровогр. держ. пед. ун-ту імені В. Винниченка. Серія: Педагогічні науки. Кіровоград, 2013. Вип. 121, ч. 2. С. 263-268.

257. Садовский В. Н. Принципы системности, системный подход и общая теория систем. *Системные исследования. Методологические проблемы*. М., 1878. С. 7-25.

258. Сакун Л. В. Теория и практика подготовки специалистов сферы туризма в развитых странах мира. К., 2004. 399 с.

259. Салтовський О. І. Концепція української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до ХХ ст.). К., 2002. 396 с.

260. Сапрыкина Н. Н. Развитие правовой компетентности руководителя образовательного учреждения в системе повышения квалификации: автореф. дисс. ... канд. пед. наук. Оренбург, 1999. 18 с.

261. Сапрыкина Н. Н. Развитие правовой компетентности руководителя образовательного учреждения в системе повышения квалификации: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Оренбург, 1999. 185 с.

262. Саух І. В. Моделі професійної компетентності менеджера туристичної індустрії як основа конкурентноспроможності галузі. *Економіка. Управління. Інновації*. 2010. С. 2(4). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eui_2010_2_38.

263. Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки. Пер. з англ. К., 1997. 838 с.

264. Селевко Г. К. Современные образовательные технологии: учеб. пособ. М., 1998. 256 с.

265. Семенов В. Ф. Державне регулювання та управління регіональним розвитком туризму. *Економіка та управління*. 2010. № 1. С. 40-44.

266. Сировець С. Ю., Стафійчук В. І. Туризм як напрям співробітництва України з Європейським Союзом. URL: <http://www.skole.com.ua/uk/papers/13-turizm/38-turizm2.html>.

267. Система. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* (з додатками і доповненнями). Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. 5-те вид. К., 2005. С. 1138-1139.

268. Ситянін В. В. Формування правової компетентності науково-педагогічних працівників вищої школи: автореф. дис. ... пед.наук: 13.00.04. К., 2010. 21 с.

269. Слостенин В. А., Каширин В. П. Психология и педагогика. М., 2001. 480 с.

270. Соболева М. А. Формирование правовой компетенции студентов медицинского института: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Орел, 2013. 221 с.

271. Соколов Б. Г. Х.-Г. Гадамер: современная герменевтика и герменевтическая традиция. *История современной зарубежной философии: компаративистский подход*. СПб., 1997. С. 91-97.

272. Социальная философия: словарь. Сост. В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов. М., 2003. 560 с.

273. Стандарт вищої освіти України (перший, бакалаврський рівень) Галузь знань: сфера обслуговування. Спеціальність: 242 Туризм. Розробники: О. О. Любіцева, Т. І. Ткаченко, А. Ю. Парфіненко. К., 2016. 17 с.

274. Стратегія розвитку туризму та курортів на період до 2026 року (схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 168-р). URL: <http://www.kmu.gov.ua/control/ru/cardnpd?docid=249826501>.

275. Ступак М. Г. Переваги застосування методу проектів у процесі вивчення іноземної мови. URL: <http://intkonf.org/stupak-mg-perevagi-zastosuvannya-metodu-proektiv-u-protsesi-vivchennya-inozemnoyi-movi>.

276. Терещук О., Лисюк Т. Тренінгові технології у підготовці майбутніх фахівців сфери туризму. *Гірська школа українських Карпат*. 2015. № 12-13. С. 123-127.

277. Тімець О. В. Особливості проведення позааудиторної краєзнавчо-туристської діяльності студентів. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*: зб. наук. праць. Уманського держ. пед. ун-ту імені Павла Тичини. К. – Умань, 2003. Вип. 4. С. 68-75.

278. Тімець О. В., Комар В. П. Організація краєзнавчо-туристської роботи з учнівською та студентською молоддю. Умань, 2005. 196 с.

279. Ткачова Н. О. Аксиологічні засади педагогічного процесу в сучасних загальноосвітніх навчальних закладах: дис. ... док-ра пед наук: 13.00.01. Луганськ, 2007. 509 с.

280. Ткачук О. В. Соціально-правова компетентність: співвідношення наукових категорій. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Tmpvd/2010_14_2/4.PDF.

281. Толочко О. П. «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету. *Сучасність*. 1994. № 1. С. 111-117.

282. Триус Ю. В. Комп'ютерно-орієнтовані методичні системи навчання математичних дисциплін у вищих навчальних закладах: дис. ... док-ра пед. наук: 13.00.02. Черкаси, 2006. 649 с.

283. Трофанчук Г. І. Історія держави і права зарубіжних країн: навч. посібник. К., 2006. 400 с.

284. Трофімук К. В. Використання тренінгових технологій у професійній підготовці фахівців готельно-ресторанної справи. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Класич. приват. ун-ту. Запоріжжя, 2016. Вип. 51(104). С. 534-540.

285. Тугуз С. Б. Формирование правовой культуры студентов вуза в условиях компетентностной модели подготовки специалиста: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.08. М., 2009. 20 с.

286. Турута О. В., Дубина Н. А. Становлення і розвиток ідей прав і свобод людини в Україні. *Право і суспільство*. 2015. № 4(2). С. 21-27.

287. Федорченко В. К. Підготовка фахівців для сфери туризму: теоретичні і методологічні аспекти. К., 2002. 247 с.

288. Федорченко В. К. Теоретичні та методичні засади підготовки фахівців для сфери туризму: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. К., 2005. 512 с.

289. Федорченко В. К., Фоменко Н. А., Скрипник М. І., Цехмістров Г. С. Педагогіка туризму. К., 2004. 296 с.

290. Федорченко В. К. Психолого-педагогічні проблеми підготовки фахівців для сфери туризму. *Збірник науково-методичного семінару «Педагогіка і туризм: проблеми підготовки кадрів»*. К., 2003. С. 6-16.

291. Фернатянська В. О. Сценарій «Правознавчий КВК». URL: [http://zw.ciit.zp.ua/index.php/Сценарій_\"Правознавчий_КВК\"](http://zw.ciit.zp.ua/index.php/Сценарій_\).
292. Фетискин Н. П., Козлов В. В., Мануйлов Г. М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М., 2002. 490 с.
293. Філософія правового виховання: навч. посіб. За ред. А. П. Гетьмана, О. Г. Данильяна. Х.: Право, 2012. – 248 с.
294. Філософський словник соціальних термінів. За ред. В. П. Андрущенко. Х., 2002. 672 с.
295. Фокін С. П., Гайова О. М. Педагогічні аспекти підготовки фахівців туризму у вищих навчальних закладах України. *Науковий вісник Інституту міжнародних відносин НАУ*: зб. наук. ст. Серія: Економіка, право, політологія, туризм. К., 2010. Вип. 2. С. 154-158.
296. Хащенко Т. Г., Шпак М. М. Разработка опросника для диагностики профессионально-правомерной направленности личности. *Психологическая наука и образование*. 2013. № 4. URL: http://psyedu.ru/journal/2013/4/Haschenko_Shpak.phtml.
297. Химинець В. Компетентнісний підхід до професійного розвитку вчителя. URL: <http://zakinppo.org.ua/2010-01-18-13-44-15/233-2010-08-25-07-10-49>.
298. Хмілярчук Н. С. Педагогічні умови організації навчальної практики майбутніх менеджерів туристичної сфери: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Вінниця, 2008. 266 с.
299. Холодная М. О. Психология интеллекта. Парадоксы исследования. 2-е изд., перераб. и доп. СПб., 2002. 272 с.
300. Хрестоматия по истории и праву зарубежных стран (Дневность и Средние века). Сост. проф. В. А. Томсинов. М., 1999. 480 с.

301. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. *Народное образование*. 2003. № 2. С. 58-64.
302. Хуторской А. В. Технология проектирования ключевых и предметных компетенций. *Эйдос*. 12 декабря 2005 г. URL: <http://www.eidos.ru/journal/2005/1212.htm>.
303. Хуторской А. В., Хуторская Л. Н. Компетентность как дидактическое понятие: содержание, структура и модели конструирования. URL: http://khutorskoy.ru/books/2008/A.V.Khutorskoy_L.N.Khutorskaya_Compert.pdf.
304. Чабдаров И. М. Социально-правовая компетентность будущего учителя: траектория развития. *Вестник Челябинского государственного педагогического университета*. 2009. № 10. С. 155-162.
305. Черемисина А. А. Правовая компетентность студентов как социально-педагогическая проблема. *Казанский педагогический журнал*. 2008. Вип. 12. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/pravovaya-kompetentnost-studentov-kak-sotsialno-pedagogicheskaya-problema>.
306. Черемисина А. А. Формирование правовой компетентности старших школьников: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Орел, 2000. 164 с.
307. Черник Н. С. Витоки української філософсько-правової думки. *Європейські перспективи*. 2012. № 2. Ч. 1. – С. 222-227.
308. Чикалова М. М. Педагогічні умови розвитку мотивації студентів у процесі підготовки фахівців для сфери міжнародного туризму. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 8(34). С. 280-287.
309. Чошанов М. А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения: метод. пособ. М., 1996. 160 с.
310. Шевелева С. В. Актуальні питання підготовки фахівців готельного господарства. URL: <http://www.stattionline.org.ua/pedagog/104/18530-aktualni-pitannya-pidgotovki-faxivciv-gotel'nogo-gospodarstva.html>.

311. Ширяева В. А. Проблемы и перспективы реализации компетентностного подхода в образовании. URL: <http://www.sgu.ru/sites/default/files/textdocsfiles/2013/07/15/shiriaeva.pdf>.

312. Штефан Л. В., Нечіпор С. В. До питання компетентнісного підходу в професійній освіті. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2010. № 3. С. 22-28.

313. Щербакова А. В. Формування полікультурної компетентності у студентів-медиків у навчально-виховному процесі вищого медичного навчального закладу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Старобільськ, 2015. 357 с.

314. Щоголева І. В. Особливості формування змісту та організації практик в процесі професійної підготовки майбутніх менеджерів туризму. *Економіка. Управління. Інновації*. 2012. № 1(7). С. 131-133.

315. Юрасюк Н. В. Формирование правовой компетентности менеджера на примере преподавания дисциплины «Правовое обеспечение деятельности менеджера организации». *Специалист*. 2010. № 10. С. 10.

316. Юрій М. Ф. Політологія: підручник. К., 2006. 416 с.

317. Якиманская И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. М., 1996. 226 с.

318. Якиманская И. С. Технология личностно-ориентированного обучения в современной школе. М., 2000. 176 с.

319. Якименко А. А. Психологічні особливості формування правової свідомості студентської молоді. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. Хмельницький, 2009. С. 153-156.

320. Ясюкова Л. А. Правосознание: диагностика и закономерности развития. *Прикладная психология*. 2000. № 4. С. 1-13.

321. Competencies in Higher Education: A Critical Analysis from the Capabilities Approach /[J. F. Lozano, A. Boni, J. Peris, A. Hueso]. *Journal of Philosophy of Education*. 2012. № 46. P. 132-147.

322. Hutchinson T. Introduction to Project Work. Oxford, 1991. 23 p.

323. Kamyshnikova G., Tkachova N. The realization of the technology of the formation of legal experts competence of hotel and tourism in higher education establishment. *Střredoevropský věstník pro vědu a výzkum*. 2017. No. 4(40). S. 47-51.

324. Knoll M. The project method Its vocational education origin and international development. *Journal of Industrial Teacher Education*. 1997. Vol. 34/3. No. 3. P. 59-80.

325. Levine F. J., Tapp J. L. The dialectic of legal socialization in community and school. *Law, justice, and the Individual in Society: Psychological and Legal Issues*. New York, 1977. P. 163-182.

326. Masten A. S., Coatsworth J. D. The development of competence in favorable and unfavorable environments. *American Psychologist*. 1998. № 53 (2). P. 205-220.

327. Phillips D., Burwood S., Dunford H. Projects with Young Learners (Primary Resource Books). Oxford, 1999. 157 p.

328. The new competence concept in higher education: error or enrichment? /[M. Mulder, J. Gulikers, H. J. Biemans, R. Wesselink]. *Journal of European Industrial Training*. 2009. № 33 (8/9). P. 755-770.

329. Towards competence-based VET: dealing with the pitfalls /[H. J. Biemans, J. T. Gulikers, M. Mulder, S. Schaafsma, J. Verstegen, R. Wesselink]. *Journal of Vocational Education and Training*. 2009. 61(3). P. 267-286.

ДОДАТКИ

Додаток А

Авторська анкета для визначення сформованості правової компетентності майбутніх фахівців у туристично-готельній галузі

Шановний учаснику анкетування!

Дайте, будь ласка, відповідь на такі питання анкети:

1. Як Ви вважаєте, яку роль виконує право в житті людини?
2. Чи поважаєте Ви закон? Чи вважаєте Ви допустимим у деяких ситуаціях його порушувати?
3. Як Ви розумієте поняття «правова компетентність»?
4. Чи повинен фахівець у туристично-готельній галузі цілеспрямовано оволодівати цієї компетентністю? Обґрунтуйте, будь ласка, свою відповідь.
5. Чи вважаєте Ви, що Ваша правова компетентність відповідає високому рівню?
6. Чи є цей рівень достатнім для успішного виконання в майбутньому професійної діяльності?
7. Чи достатньо робиться викладачами Вашого вишу для формування цієї компетентності у студентів туристичного й готельно-господарського профілів?
8. Чи намагаєтесь Ви цілеспрямовано розвивати в себе правову компетентність?
9. Які методи й форми роботи, на Вашу думку, доцільно використовувати для її формування?
10. Які джерела інформації можна використовувати з метою формування правової компетентності?
11. Чи приділяють керівники виробничої практики достатньо уваги подальшому розвитку правової компетентності практикантів?
12. Які пропозиції Ви можете надати, щоб підвищити рівень сформованості правової компетентності у Вас та інших студентів?

Додаток Б

Методика «Мотивація професійної діяльності»

(К. Замфір, модифікація А. Реана)

Інструкція

Прочитайте, будь ласка, нижчеперелічені мотиви професійної діяльності та дайте оцінку їх значущості для Вас за п'ятибальною шкалою.

Таблиця Б.1

Самооцінка студентами розвиненості різних мотивів професійної діяльності

	1	2	3	4	5
	у дуже незначній мірі	у досить незначній мірі	у невеликій, але й у невеликій мірі	у досить великій мірі	у дуже великій мірі
1. Грошовий заробіток					
2. Прагнення до просування по роботі					
3. Прагнення уникнути критики з боку керівника або колег					
4. Прагнення уникнути можливого покарання чи неприємностей					
5. Потреба в досягненні соціального престижу й поваги з боку інших людей					
6. Задоволення від самого процесу й результату роботи					
7. Можливість найповнішої самореалізації саме в цій діяльності					

Обробка: Підраховуються показники внутрішньої мотивації (ВМ), зовнішньої позитивної (ЗПМ) і зовнішньої негативної (ЗНМ) за наступними ключами.

$$\text{ВМ} = (\text{оцінка пункту 6} + \text{оцінка пункту 7}) / 2$$

$$\text{ЗПМ} = (\text{оцінка п. 1} + \text{оцінка п. 2} + \text{оцінка п. 5}) / 3$$

$$\text{ЗНМ} = (\text{оцінка п. 3} + \text{оцінка п. 4}) / 2$$

Показником вираженості кожного типу мотивації буде число, що лежить у межах від 1 до 5 (у тому числі, можливо, і дробове).

Інтерпретація

На підставі одержаних результатів визначається мотиваційний комплекс особистості. Мотиваційний комплекс являє собою тип співвідношення між собою трьох видів мотивації: ВМ, ЗПМ та ЗНМ.

До кращих, оптимальних мотиваційних комплексів слід відносити наступні два типи поєднання: ВМ>ЗПМ>ЗНМ та ВМ=ЗПМ>ЗНМ. Найгіршим мотиваційним комплексом є тип: ЗНМ>ЗПМ>ВМ. Між цими комплексами укладені проміжні з погляду їх ефективності інші мотиваційні комплекси. Під час інтерпретації слід ураховувати не лише тип мотиваційного комплексу, але й те, наскільки сильно один тип мотивації перевершує інший за ступенем вираженості.

Додаток В

Методика «Діагностика спрямованості навчальної мотивації»

(Т. Дубовицька)

Інструкція

Вам пропонується взяти участь у дослідженні, спрямованому на визначення ефективності навчання. Прочитайте, будь ласка, кожне висловлювання та висловіть своє ставлення до досліджуваного предмета, проставивши навпроти номера висловлювання свою відповідь, використовуючи для цього такі позначення:

- вірно (+ +);
- мабуть, вірно (+);
- мабуть, невірно (-);
- невірно (- -).

Зміст тест-опитувальника

1. Вивчення цього предмета дасть мені можливість дізнатися багато важливого для себе, проявити свої здібності.
2. Досліджуваний предмет мені цікавий, і я хочу знати із цього предмета якомога більше.
3. У вивченні цього предмета мені достатньо тих знань, які я здобуваю на заняттях.
4. Навчальні завдання із цього предмета мені нецікаві, я їх виконую, бо цього вимагає викладач.
5. Труднощі, які виникають під час вивчення цього предмета, роблять його для мене ще більш захоплюючим.
6. Під час вивчення цього предмета, крім підручників і рекомендованої літератури, самостійно читаю додаткову літературу.
7. Уважаю, що складні теоретичні питання із цього предмета можна було б не вивчати; якщо щось не виходить із цього предмета, намагаюся розібратися та дійти до суті.
9. На заняттях із цього предмета в мене часто буває такий стан, коли «зовсім не хочеться вчитися».
10. Активно працюю та виконую завдання лише під контролем викладача.
11. Матеріал, що вивчається із цього предмета, із цікавістю обговорюю у вільний час (на перерві, вдома) зі своїми одногрупниками (друзями).
12. Намагаюся самостійно виконувати завдання із цього предмета, мені не подобається, коли мені підказують і допомагають.
13. У міру можливості намагаюся списати в товаришів або прошу когось виконати завдання за мене.
14. Уважаю, що всі знання із цього предмета є цінними і в міру можливості потрібно знати із цього предмета якомога більше.

15. Оцінка із цього предмета для мене важливіше, ніж знання.
16. Якщо я погано підготовлений до заняття, то особливо не засмучуюсь і не переймаюся.
17. Мої інтереси й захоплення у вільний час пов'язані із цим предметом.
18. Цей предмет дається мені насилу, і мені доводиться змушувати себе виконувати навчальні завдання.
19. Якщо через хворобу (або з інших причин) я пропускаю заняття із цього предмета, то мене це засмучує.
20. Якби було можна, то я виключив би цей предмет із розкладу (навчального плану).

Обробка результатів

Підрахунок показників опитувальника проводиться відповідно до ключа, де «так» означає позитивні відповіді (вірно; мабуть, вірно), а «ні» – негативні (мабуть, невірно; невірно).

Ключ

Так 1, 2, 5, 6, 8, 11, 12, 14, 17, 19

Ні 3, 4, 7, 9, 10, 13, 15, 16, 18, 20

За кожний збіг із ключем нараховується один бал. Що вище сумарний бал, то вище показник внутрішньої мотивації вивчення предмета. У разі низьких сумарних балів домінує зовнішня мотивація вивчення предмета.

Зокрема, для визначення рівня внутрішньої мотивації можуть бути використані також такі нормативні інтервали: 0–5 балів – низький рівень внутрішньої мотивації; 6–14 балів – середній рівень внутрішньої мотивації; 15–20 балів – високий рівень внутрішньої мотивації.

*Додаток Г***Методика «Визначення життєвих цінностей особистості (Must-тест)»****(П. Іванов, Є. Колобова)***Інструкція*

Вам пропонується продовжити надруковані на виданому бланку пропозиції. Украй важливо, щоб думки, унесені в бланк, були щирими й належали саме Вам. Запишіть, будь ласка, будь-які думки, які здаються Вам важливими як зараз, так і в цілому у Вашому житті.

Лист відповідей

П.І.Б. _____ Стать _____ Вік _____
 Освіта _____ Дата _____

Я неодмінно повинен _____
 Я неодмінно повинен _____
 Я неодмінно повинен _____
 Я неодмінно повинен _____
 Я неодмінно повинен _____
 Я неодмінно повинен _____

Жахливо, якщо _____
 Жахливо, якщо _____
 Жахливо, якщо _____
 Жахливо, якщо _____
 Жахливо, якщо _____
 Жахливо, якщо _____
 Я не можу терпіти _____
 Я не можу терпіти _____
 Я не можу терпіти _____
 Я не можу терпіти _____
 Я не можу терпіти _____

*Додаток Д***Методика «Діагностики професійно правомірної спрямованості особистості» (Т. Хащенко, М. Шпак)***Текст опитувальника*

1. Закон – творіння людського суспільства, без якого неможливі його благополуччя й розвиток.
2. Я впевнений, що добре знаю свої права, закріплені Конституцією держави.
3. Той факт, що все, що відбувається в суспільстві, регулюється законодавством, додає більшої впевненості і спокою членам цього суспільства.
4. Я звик і змирився з тим, що в нашому суспільстві потрібно всім і за все матеріально віддячувати (лікарям, учителям, чиновникам тощо).
5. Закон – кайдани, які людство винайшло, щоб обмежувати свободу людей.
6. Я досить добре знаю свої обов'язки, закріплені Конституцією держави.
7. Я відчуваю себе спокійніше й упевненіше, усвідомлюючи, що все моє життя регулюється законом.
8. Я звик і змирився з тим, що в нашому суспільстві не всі правопорушення караються.
9. Я переконаний, що все життя людини повинна проходити відповідно до норм закону того суспільства, у якому вона живе.
10. Мої знання в галузі законодавства дозволяють мені передбачити наслідки моїх дій (чи бездіяльності) в різних життєвих ситуаціях.
11. Я байдужий до правопорушень, якщо порушення закону не зачіпає благополуччя моїх близьких і мене самого.
12. Для мене, як і для мого найближчого оточення, незвично порушувати закон навіть у дрібницях.
13. У сучасному суспільстві має існувати рівність прав і обов'язків особистості, суспільства й держави.
14. Я знаю, які з моїх особистісних якостей допомагають мені ефективно відстоювати свої законні права, а які – заважають.
15. Для мене будь-яка звістка про порушення закону пов'язана з неприємними переживаннями.
16. Я звик до того, що в нашому суспільстві не прийнято повідомляти компетентні органи про правопорушення.
17. Основні права людини непорушні й повинні дотримуватися як окремими людьми, так і суспільством у цілому.

18. Я добре уявляю, які з моїх особистісних якостей можуть допомогти мені вести себе відповідно до закону в разі тиску з боку інших людей.

19. Мені неприємна навіть сама думка про те, що я сам можу порушити закон.

20. Я звик до суперечностей між правовою реальністю й нормами закону в нашому суспільстві.

21. Якщо закон несправедливий, то його не обов'язково дотримуватися, особливо в тих ситуаціях, коли можна уникнути покарання.

22. Я знаю, що робити, якщо мої законні права порушені.

23. Я ненавиджу закон і його представників.

24. Не може бути жодних особливих обставин, які виправдовували б порушення закону.

25. Я знаю, як за необхідності отримати необхідну мені правову інформацію.

26. Будь-який факт несправедливого застосування закону викликає в мене негативні переживання.

27. Закон повинен бути життєвою цінністю не лише для мене, а й для людей, які мене оточують.

28. Я добре знаю норми закону, що визначають мої взаємини з іншими людьми в різних сферах моєї життєдіяльності (побутової, навчальної, професійної тощо).

29. Те, що мої взаємини з іншими людьми регулюються законом, – це комфортно і зручно.

30. Я не звик вимагати від інших людей дотримання закону, якщо це не зачіпає мене й моїх близьких.

31. Не лише я, а й інші члени суспільства несуть відповідальність перед законом за свої дії (або бездіяльність) стосовно інших людей.

32. Я знаю, як вибудовувати взаємини з іншими людьми під час вирішення правових ситуацій.

33. Мене не хвилює, коли сторонні або малознайомі мені люди порушують закон.

34. Я звик не зважати на норми закону у взаємовідносинах з іншими людьми.

35. Здійснення моїх прав і свобод у жодному разі не повинне порушувати прав і свобод інших людей.

36. Я добре уявляю собі свої сильні та слабкі сторони під час вирішення правової ситуації з іншими людьми.

37. Я відчуваю неприємні почуття, коли бачу, як допускається порушення законних прав сторонніх для мене людей.

38. У моєму середовищі не прийнято мати справу з тими людьми, які порушують закон.

39. Законні права людей, із якими я контактую, для мене – безумовна цінність.

40. Я досить добре знаю закон, щоб не порушувати законні права інших людей.

41. Я дуже болісно переймаюся, коли закон порушується щодо близьких мені людей.

42. Я звик, що люди, які мене оточують, часто порушують свої зобов'язання щодо мене.

43. Усі люди, уключаючи мене й тих, із ким я контактую, рівні перед законом.

44. Я досить добре знаю закон, щоб забезпечити виконання іншими людьми зобов'язань переді мною.

45. Мені було б дуже неприємно дізнатися, що хтось із близьких мені людей порушує закон, навіть у тому разі, якщо це не загрожує їм негативними наслідками.

46. Я звик допомагати «своїм» людям навіть у порушенні закону.

47. Мої обов'язки перед іншими людьми, закріплені законом, для мене – безумовні.

48. Я добре знаю свої особистісні якості, що допомагають (заважають) мені настояти на дотриманні закону іншими людьми.

49. Мені неприємно, коли люди, з якими я контактую, поведуться так, неначе в мене є лише обов'язки й немає прав.

50. Люди, з якими я маю будь-які відносини, повинні відповідально ставитися до власних законних прав та обов'язків.

51. Я досить добре знаю закон, щоб прогнозувати наслідки своїх правових відносин з іншими людьми.

52. Приємно відчувати повагу до моїх законних прав із боку інших людей.

53. Я хочу бути обізнаним про свої права та обов'язки в межах моєї професійної діяльності.

54. Я знаю, що будь-яка професійна діяльність регулюється законодавством.

55. Норми, що регулюють мою професійну (навчальну) діяльність, у цілому викликають у мене почуття задоволення й комфорту.

56. Я звик, як і інші, дотримуватися норм професійної діяльності лише за жорсткого контролю з боку інших людей.

57. Дотримання норм закону в професійних взаєминах – непорушна умова професійної діяльності.

58. Я добре знаю норми, що регулюють мою професійну (навчальну) діяльність.

59. Якби обставини змусили мене порушити норми моєї професійної діяльності, я б не відчував через це дискомфорт.

60. Я звик дотримуватися дисципліни праці.

61. Норми, що регулюють професійну діяльність людини, не повинні порушуватися, навіть якщо це «в інтересах справи».

62. Я знаю, що я повинен бути обізнаним про свої права та обов'язки в межах моєї професійної діяльності.

63. Мені байдуже, коли сторонні мені люди не виконують норми, які регулюють загальну для нас професійну діяльність, якщо це не зачіпає мої власні інтереси.

64. Я звик відстоювати свої трудові права.

65. Не існує жодних причин, що виправдовують порушення закону посадовими особами або спеціалістами.

66. Я добре уявляю собі, які з моїх особистісних якостей можуть перешкодити або допомогти мені досягати професійних цілей законними способами.

67. Порушення близькими мені людьми норм професійної діяльності турбує мене виключно через можливе покарання.

68. Я звик не звертати уваги на дрібні порушення закону моїми співробітниками (однокурсниками).

69. Неухильне дотримання норм професійної діяльності та професійна творчість несумісні.

70. Я знаю, що невдачі в професійній діяльності можуть бути пов'язані з незнанням і недотриманням закону.

71. Мені неприємно, коли мої ділові партнери (співробітники) не дотримуються норм, які регулюють нашу професійну діяльність.

72. Для мене звично, що дотримання трудових прав моїх співробітників (одногогрупників) – це їхня власна справа.

73. Недбале ставлення до норм закону – причина багатьох неприємностей у професійній діяльності.

74. Я знаю, що моя обізнаність про норми, які регулюють мою професійну діяльність, забезпечує захист моїх прав.

75. Мені неприємно, коли інші люди вимагають від мене дотримання їхніх прав навіть через дрібниці.

76. У всіх професіях: «праведно жити – бідним бути».

77. Я усвідомлюю, що вимоги, які висуваються до мене керівництвом, не повинні суперечити нормам закону.

78. Я відчуваю почуття поваги до колег, які виконують закон за будь-яких обставин.

Ключ до опитувальника (курсивом виділені «зворотні» пункти опитувальника зі зворотним підрахунком балів)

Шкала 1: 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 (інтраорієнтаційна); шкала 2: 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 (інтерорієнтаційна); шкала 3: 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 (екстраорієнтаційна); шкала 4 (загальний бал ППСО): підраховується шляхом підсумовування балів, отриманих за шкалами 1, 2 і 3; шкала 5: 2 6 10 14 18 22 25 28 32 36 40 44 48 51 54 58 62 66 70 74 77 (когнітивна); шкала 6: 3 7 11 15 19 23 26 29 33 37 41 45 49 52 55 59 63 67 71 75 78), (афективна); шкала 7: 4 8 12 16 20 30 34 38 42 46 56 60 64 68 72 (поведінкова); шкала 8: 1 5 9 13 17 21 24 27 31 35 39 43 47 50 53 57 61 65 69 73 76 (ціннісно-мотиваційна).

Таблиця Д.1

Структурно-змістові характеристики професійно правомірної спрямованості особистості

Підсистеми Компоненти	Інтраорієнтаційна	Інтерорієнтаційна	Екстраорієнтаційна
когнітивний	подання про себе як про суб'єкта прав і обов'язків, образ себе як учасника правовідносин, уявлення про свою здатність відстоювати свої права й дотримуватися закону та вимагати дотримання закону іншими людьми тощо	уявлення про інших людей як про учасників правовідносин, образ іншого як носія прав і обов'язків згідно із законом, сприйняття й оцінка інших учасників правовідносин із погляду їхніх можливостей і обмежень у відстоюванні їхніх прав і в дотриманні закону, їхнього ставлення до закону	уявлення про свою професійну діяльність як про нормативно регульовану, яка дає її суб'єкту права та вимагає від нього дотримання обов'язків, дотримання законодавства
афективний	емоційне ставлення до своїх прав і обов'язків, визначених законом (прийняття/неприйняття їх, задоволеність або незадоволеність їх дотриманням, ставлення до них як до справедливих або несправедливих тощо)	ставлення до прав інших людей, що визначаються законом, прийняття їхніх прав і обов'язків як справедливих, ставлення до ситуацій порушення закону іншими людьми, наявність особливого ставлення до порушення закону близькими людьми тощо	емоційне ставлення до норм, які регулюють професійну діяльність, ставлення до них як до справедливих або несправедливих
поведінковий	правові «звички», стереотипи поведінки стали внутрішніми регуляторами й визначають поведінку особистості в конкретній правозначимій ситуації	правові «звички», стереотипи взаємодії, які укріплені в життєвому середовищі особистості та стали внутрішніми регуляторами її взаємодії з іншими людьми, що визначають її поведінку в конкретній правозначущій ситуації	внутрішньо прийняті особистістю, які закріпилися в конкретному професійному середовищі моделі правової поведінки
ціннісно-мотиваційний	місце цінностей закону, справедливості й відповідальності в ієрархії термінальних та інструментальних цінностей особистості	законні права іншої людини як цінність, «закон», «справедливість» і «відповідальність» як цінності, які регулюють відносини з іншими людьми	місце цінності закону в системі професійних цінностей особистості

Додаток Е

Методика «Діагностика особистісної установки «альтруїзм-егоїзм»

Інструкція

Уважно прочитайте, будь ласка, питання та дайте на них відповідь «так» або «ні», виходячи з наявної у Вас тенденції поведінки в цій ситуації.

Опитувальник

1. Вам часто говорять, що Ви більше думаєте про інших, ніж про себе?
2. Вам легше просити за інших, ніж за себе?
3. Вам важко відмовити людям, коли вони Вас про що-небудь просять?
4. Ви часто намагаєтеся надати людям послугу, якщо в них трапилася біда чи неприємності?
5. Для себе Ви робите що-небудь із більшим задоволенням, ніж для інших?
6. Ви прагнете зробити якомога більше для інших людей?
7. Ви переконані, що найбільша цінність у житті – жити для інших людей?
8. Вам важко змусити себе зробити щось для інших?
9. Ваша відмітна риса – безкорисливість?
10. Ви переконані, що турбота про інших часто йде на шкоду собі?
11. Ви засуджуєте людей, які не вміють подбати про себе?
12. Ви часто просите людей зробити що-небудь із корисливих мотивів?
13. Ваша відмітна риса – прагнення допомогти іншим людям?
14. Ви вважаєте, що спочатку людина повинна думати про себе, а потім уже про інших?
15. Ви зазвичай багато часу приділяєте своїй особі?
16. Ви переконані, що не потрібно для інших сильно напружуватися?
17. Для себе у Вас зазвичай не вистачає ні сил, ні часу?
18. Вільний час Ви використовуєте лише для своїх захоплень?
19. Ви можете назвати себе егоїстом?
20. Ви здатні докласти максимальних зусиль лише за гарну винагороду?

Обробка результатів

Ключ

Проставляється по 1 балу за відповіді «так» на запитання 1, 4, 6, 7, 9, 13, 17 та відповіді «ні» на запитання 5, 8, 10, 12, 14, 16, 18, 20. Потім підраховується загальна сума балів. Що більше набрана сума балів за 10, то більшою мірою в суб'єкта виражений альтруїзм, бажання допомогти людям. І навпаки, що менше сума балів за 10, то більше в суб'єкта виражена егоїстична тенденція.

Додаток Ж

Методика «Визначення рівня правової розвиненості»

(Дж. Гапп, Ф. Левін)

Текст опитувальника

1. Що таке правило (поведінки)? Чому саме це називається правилом?
2. Що таке закон? Чому що-небудь є законом?
3. Навіщо нам закони? Чому нам слід мати закони?
4. Чи може бути справедливим і правильним щось навіть у тому разі, якщо це не відображено в законі? Як це може бути?
5. Що таке справедливий закон? Чому він справедливий? Що таке право?
6. Які права слід мати людям? Чому?
7. Які права люди мають? Чому?
8. Що б сталося, якби не існувало законів?
9. Чому люди повинні дотримуватися законів?
10. Чому Ви дотримуетесь закону?
11. У якому разі закони можуть бути змінені?
12. Чи існують ситуації, коли було б правильним порушити закон? Якщо так, то які це ситуації?
13. Що означає вираз «бути правим»?
14. Чи може людина порушити закон і бути правою? Якщо так, то як це може бути?

Ключ

Виділено три рівні правового розвитку: рівні правослухняності, правопідтримки, правотворчості (табл. Ж.1):

Таблиця Ж.1

Рівні правової розвиненості особистості

Питання	1 рівень	2 рівень	3 рівень
1	2	3	4
1. Цінність закону Навіщо потрібні закони? Що б трапилось, якби не існувало законів?	закони попереджають завдання людині фізичної шкоди й таким чином захищають її фізичне здоров'я	а) закон обмежує поведінку «поганих» людей і задає напрямок руху «слабких» людей; б) закони існують для підтримки наявного соціального порядку	Поведінка людини спрямовується прийнятими нею моральними принципами. Її узгодженість із тим чи іншим законом визначається відповідністю цим законам
2. Функція закону Що таке закон?	основна функція закону – це обме-	основна функція закону – це підтри-	основна функція закону – це макси-

Продовж. табл. Ж.1

1	2	3	4
	ження «поганої поведінки»	мання життєздатності соціальної системи й попередження поведінки, спрямованої на її руйнування	мілізація суспільного й особистісного блага
<p>3. Динаміка закону Чому люди повинні дотримуватися законів? Чому Ви дотримуетесь законів?</p>	<p>а) люди мають дотримуватися закону, навіть не погоджуючись із ним, щоб уникнути покарання; б) вони розглядають тих, хто має владу, як своєрідні «маяки», їхня поведінка визначається тим, що чекає від них керівник</p>	Люди намагаються бути конформними, щоб уникнути хаосу в суспільстві	<p>а) люди дотримуються норм закону, щоб отримати вигоду від закону для себе особисто й для суспільства загалом Дотримання закону визначається раціональною оцінкою його наслідків; б) дотримання закону відбувається на основі прийняття власних моральних принципів</p>
<p>4. Можливість вимірювання правил У якому разі закони можуть бути змінені?</p>	закони існують незалежно від людини та не можуть бути змінені	не всі закони справедливі, бо в деяких із них узаконено те, що запропоноване «поганими» людьми. Такі закони можна змінити	змінені можуть бути лише ті закони, які не відповідають загальним моральним принципам
<p>5. Можливість порушення закону У яких ситуаціях порушення закону є справедливим</p>	закони не можна порушувати за жодних обставин, не існує різниці між законним і моральним	закони можуть бути порушені в деяких ситуаціях, коли цього вимагає дотримання соціальних норм	закон може бути порушений, якщо він аморальний чи несправедливий

Додаток 3

Методика «Вивчення правосвідомості» (Л. Ясюкова)

Інструкція

Вам запропоновано 13 питань-тверджень. Виберіть, будь ласка, для кожного з них варіант відповіді, який найвірніше відображає Вашу позицію. Поставте, будь ласка, позначку в бланку анкети навпроти того варіанта. Не витрачайте багато часу на роздуми. Пропускати якесь речення не можна.

Опитувальник

1. Несправедливому закону слід підкорятися ...
 - а) згоден із цим;
 - б) не згоден;
 - в) важко відповісти.
2. Важливо, щоб керівник діяв...
 - а) по совісті;
 - б) строго відповідно до трудового права й повноважень власної посади;
 - в) важко відповісти.
3. Скільки людей, стільки й уявлень про те, що справедливо, а що – несправедливо ...
 - а) згоден;
 - б) не згоден;
 - в) важко відповісти.
4. Закони створюються, щоб ...
 - а) поліпшувалося життя більшості населення;
 - б) захищати права кожної людини;
 - в) важко відповісти.
5. Я вважаю, що ...
 - а) держава повинна забезпечити всім нормальний рівень життя;
 - б) кожен повинен сам про себе думати;
 - в) важко відповісти.
6. На чолі держави повинні стояти ...
 - а) морально бездоганні, справедливі люди;
 - б) професіонали своєї справи;
 - в) важко відповісти.
7. Пересічний громадянин незобов'язаний знати основні закони, для цього є юристи ...
 - а) згоден із цим;
 - б) не згоден;
 - в) важко відповісти.
8. Мій ідеал суспільства ...
 - а) сильна державна влада;
 - б) громадське самоврядування;
 - в) важко відповісти.

9. В основі законів повинні лежати ціннісно-нормативні установки домінуючої нації ...

- а) згоден із цим;
- б) не згоден;
- в) важко відповісти.

10. У нашій державі кожному необхідно, у першу чергу ...

- а) уміти відстоювати свої права;
- б) виконувати свої обов'язки;
- в) важко відповісти.

11. Якщо людина, не знаючи, випадково порушила закон, її не слід притягати до відповідальності ...

- а) згоден із цим;
- б) не згоден;
- в) важко відповісти.

12. У країні буде безлад, якщо громадяни будуть керуватися, у першу чергу ...

- а) поняттями честі та справедливості;
- б) правовими нормами;
- в) важко відповісти.

13. Основна функція законів ...

- а) регулююча;
- б) каральна;
- в) важко відповісти.

Додаток К

Тест «Шкала совісності»

Інструкція до тесту

Запропонований текст призначений для вимірювання ступеня поваги людини до соціальних і правових норм, етичних вимог. На бланку для відповіді Вам пропонується низка тверджень. У разі згоди із твердженням поставте, будь ласка, поруч із ним знак «+» («так»), у разі незгоди – знак «-» («ні»).

Тестовий матеріал

1. Я завжди строго дотримуюся принципів моральності й моралі.
2. Я завжди дотримуюся почуття обов'язку й відповідальності.
3. Я вірю, що будь-які, навіть приховані вчинки не залишаться безкарними.
4. Мене обурює, що злочинця можуть звільнити завдяки вправному захисту адвоката.
5. Я вважаю, що дотримання законів є обов'язковим.
6. Я вважаю, що люди повинні відмовитися від будь-якого вживання алкогольних напоїв.
7. Якби я мав навмисно збрехати людині, мені довелось б дивитися вбік. Бо соромно було б дивитися їй в очі.
8. Я люблю читати книги, статті на теми права, моралі й моральності.
9. Мене дратує, коли жінки курять.
10. Думаю, що існує одне-єдине правильне розуміння життя.
11. Коли хто-небудь проявляє дурість або невігластво, я намагаюся його поправити.
12. Я людина твердих переконань.
13. Я люблю лекції на серйозні теми.
14. Я вважаю, що будь-яку роботу слід доводити до кінця, навіть якщо здається, що в цьому немає необхідності.

Обробка й інтерпретація результатів тесту

За кожну позитивну відповідь нараховується по 1 балу, і підраховується їхня сума. Що більшу суму балів набрав опитуваний, то більше в нього виражені совісність, почуття відповідальності.

Зокрема, для осіб із високим значенням фактора совісності характерні такі особливості особистості, що впливають на мотивацію поведінки, як почуття відповідальності, сумлінність, стійкість моральних принципів. У своїй поведінці вони керуються почуттям обов'язку, суворо дотримуються правових норм та етичних стандартів, завжди прагнуть до виконання соціальних вимог. Висока сумлінність зазвичай поєднується в них із високим самоконтролем.

Додаток Л

**Методика «Виявлення комунікативних та організаторських схильностей»
(КОС-2)**

Інструкція

Перед Вами 40 запитань, на кожне з яких треба дати відповідь «так» чи «ні».

Опитувальник

1. Чи є у Вас прагнення до спілкування і знайомства з різними людьми?
2. Чи подобається Вам займатися громадською роботою?
3. Чи довго турбує Вас почуття образи на своїх товаришів?
4. Чи завжди Вам важко орієнтуватися в критичній ситуації, що склалася?
5. Чи багато у Вас друзів, із якими постійно спілкуєтеся?
6. Чи часто вдається Вам схилити більшість своїх товаришів до прийняття ними Вашої думки?
7. Чи правда, що Вам приємніше і простіше проводити час за книгами або за яким-небудь іншим заняттям, ніж із людьми?
8. Якщо виникли певні перешкоди у здійсненні Ваших намірів, чи легко Вам відмовитися від своїх намірів?
9. Чи легко Ви встановлюєте контакти з людьми, які значно старші за Вас?
10. Чи любляете Ви вигадувати й організувати зі своїми товаришами різноманітні ігри та розваги?
11. Чи важко Вам уключитися в нові для Вас компанії (колективи)?
12. Чи часто Ви відкладаєте на інші дні справи, які слід було б виконати сьогодні?
13. Чи легко Вам вдається встановлювати контакти і спілкуватися з незнайомими людьми?
14. Чи прагнете Ви, щоб Ваші товариші діяли згідно з Вашою думкою?
15. Чи важко Вам освоюватися в новому колективі?
16. Правда, що у Вас не буває конфліктів із товаришами через невиконання ними своїх обіцянок, зобов'язань, обов'язків?
17. Чи прагнете Ви, якщо обставини сприяють цьому, познайомитися й поспілкуватися з незнайомою людиною?
18. Чи часто Ви у вирішенні важливих справ берете ініціативу на себе?
19. Чи дратує Вас оточення, чи виникає у Вас бажання бути наодинці?
20. Чи правда, що Ви зазвичай погано орієнтуєтеся в незнайомій для Вас обстановці?

21. Чи подобається Вам постійно бути серед людей?
22. Чи виникає у Вас відчуття дискомфорту, якщо Вам не вдається завершити розпочату справу?
23. Чи важко Вам виявити ініціативу, щоб познайомитися з іншою людиною?
24. Чи правда, що Ви втомлюєтеся від постійного спілкування із друзями?
25. Чи подобається Вам брати участь у колективних іграх?
26. Чи часто Ви виявляєте ініціативу під час вирішення проблем, які зачіпають інтереси Ваших друзів?
27. Чи правда, що Ви почуваете себе невпевнено серед незнайомих людей?
28. Чи правда, що Ви прагнете того, щоб довести правильність своїх дій?
29. Чи вважаєте Ви, що Вам неважко внести пожвавлення в незнайоме товариство?
30. Чи брали Ви участь у громадському житті школи, вишу?
31. Чи прагнете Ви обмежити коло своїх знайомих?
32. Чи правда, що Ви не прагнете відстоювати свою думку або рішення, якщо його не відразу прийняли друзі?
33. Чи відчуваєте Ви себе комфортно в незнайомій компанії?
34. Чи охоче Ви організуєте вечірку для своїх друзів?
35. Чи правда, що Ви губитеся, коли треба говорити перед великою кількістю людей?
36. Чи часто Ви спізнюєтеся на ділові зустрічі, побачення?
37. У Вас багато друзів?
38. Чи часто Ви буваєте в центрі уваги своїх друзів?
39. Чи відчуваєте Ви дискомфорт під час спілкування з малознайомими людьми?
40. Чи правда, що Ви не дуже впевнено почуваетеся в оточенні великої групи своїх друзів?

Обробка результатів

Комунікативні схильності: «Так» – 1, 5, 9, 13, 17, 21, 29, 33, 37;

«Ні» – 3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39;

Організаторські схильності: «Так» – 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30; 34, 38;

«Ні» – 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40.

Коефіцієнт комунікативних або організаторських схильностей K – це відношення кількості відповідей, що збігаються з ключем, до числа 20: $K = x/20$. Показники, отримані за цією методикою, можуть коливатися від 0 до 1. Показники, близькі до 1, свідчать про високий рівень комунікативних чи організаторських схильностей. Близькі до 0 – про низький рівень.

Оцінний коефіцієнт (К) – це первинна кількісна характеристика. Для якісної стандартизації результатів дослідження використовуються шкали оцінок, у яких тому чи іншому діапазону кількісних показників К відповідає визначена оцінка (див. табл. Л.1 і Л.2).

Таблиця Л.1

Шкала оцінок комунікативних схильностей

Коефіцієнт К	0,10-0,45	0,46-0,55	0,56-0,65	0,66-0,75	0,76-1
Оцінка	1	2	3	4	5
Рівень	низький	нижче середнього	середній	високий	дуже високий

Таблиця Л.2

Шкала оцінок організаторських схильностей

Коефіцієнт К	0,20-0,55	0,56-0,65	0,66-0,70	0,71-0,80	0,81-1,0
Оцінка	1	2	3	4	5
Рівень	низький	нижче середнього	середній	високий	дуже високий

Інтерпретація результатів

Якщо особа отримала оцінку «1», то їй властивий низький рівень схильностей до комунікативної та організаторської діяльності. У тих, хто отримав оцінку «2», розвиток комунікативних та організаторських схильностей на рівні нижче середнього. Вони не прагнуть до спілкування, почуваються скуто в новій компанії, у вільний час полубляють бути на самоті, обмежують свої знайомства, зазнають труднощів під час установлення контактів із людьми і, виступаючи перед аудиторією, погано орієнтуються в незнайомій ситуації, не відстоюють свою думку, важко переживають образи. Не виявляють ініціативи в громадській діяльності, у багатьох справах уникають прийняття самостійних рішень.

Якщо людина отримала оцінку «3», то їй притаманний середній рівень комунікативних та організаторських схильностей. Вона прагне до контакту з людьми, не обмежує коло своїх знайомств, відстоює свою думку, планує роботу. Однак потенціал цих схильностей не характеризується високою стійкістю. Тому їй необхідно серйозно зайнятися формуванням і розвитком комунікативних та організаторських схильностей.

Якщо особа отримала «4», то її можна віднести до групи людей із високим рівнем комунікативних та організаторських схильностей. Вона не губиться в новій ситуації, швидко знаходить друзів, постійно розширює коло знайомств, займається громадською діяльністю, допомагає близьким друзям, виявляє ініціативу в спілкуванні, із задоволенням бере участь в організації громадських заходів, здатна приймати рішення в екстремальній ситуації.

Якщо людина отримала оцінку «5», то її можна віднести до групи людей із найвищим рівнем комунікативних та організаторських схильностей. Для неї характерні швидка орієнтація у складних ситуаціях, невимушена поведінка в новому колективі. Вона ініціативна, приймає самостійні рішення, відстоює свою думку. Вона легко почувається в незнайомій компанії, полюбляє та вміє організовувати різноманітні ігри, колективні справи.

Під час інтерпретації отриманих даних слід пам'ятати, що вони лише констатують наявний рівень комунікативних та організаторських схильностей у даний період розвитку особистості. Якщо результати тестування виявляться невисокими, то це зовсім не означає, що цих схильностей потенційно в людини немає. Просто не були створені умови для їх виявлення й розвитку або в неї не було нагальної потреби формувати необхідні вміння.

Додаток М

Методика «Дослідження самооцінки особистості» (С. Будассі)

Інструкція

Вам пропонується список із 48 слів, що позначають властивості особистості, з яких Вам необхідно вибрати 20, які найбільшою мірою характеризують еталонну особистість (назвемо її «мій ідеал») у Вашому уявленні. Природно, що в цьому ряді можуть знайти місце й негативні якості.

Текст методики

1. Акуратність	17. Легковір'я	33. Педантичність
2. Безтурботність	18. Повільність	34. Привітність
3. Вдумливість	19. Мрійливість	35. Розбещеність
4. Сприйнятливність	20. Помисливість	36. Розсудливість
5. Запальність	21. Мстивість	37. Самокритичність
6. Гордість	22. Надійність	38. Стриманість
7. Грубість	23. Наполегливість	39. Справедливість
8. Гуманність	24. Ніжність	40. Співчуття
9. Доброта	25. Нерішучість	41. Сором'язливість
10. Життєрадісність	26. Нестриманість	42. Практичність
11. Дбайливість	27. Чарівність	43. Працьовитість
12. Заздрісність	28. Вразливість	44. Боягузтво
13. Соромливість	29. Обережність	45. Переконаність
14. Злопам'ятство	30. Чуйність	46. Захопленість
15. Щирість	31. Підозрілість	47. Черствість
16. Примхливість	32. Принциповість	48. Егоїзм

Із двадцяти відібраних властивостей особистості Вам необхідно побудувати еталонний ряд d_1 у протоколі дослідження, де на перших позиціях розташовуються найважливіші на Вашу думку позитивні властивості особистості, а останніми – найменш бажані, негативні (20-й ранг – найпривабливіша якість, 19-й – менш приваблива, і далі аж до 1 рангу). Пильнуйте, щоб жодна оцінка-ранг не повторювалася двічі. Результати слід відобразити у відповідному протоколі (табл. М.1)

Таблиця М.1

Протокол дослідження

номер рангу еталону d_1	Властивості особистості	Номер рангу суб'єкта d_2	Різниця рангів D	Квадрат різниці рангів у d^2
1	2	3	4	5

Продовж. табл. М.1

1	2	3	4	5
				$\sum d^2$

Ключ до інтерпретування результатів методики відображено в табл. М.2.

Таблиця М.2

Рівні вираженості показників самооцінки		Прояви самооцінки		
		у повсякденній поведінці	у спілкуванні в студентській групі	у навчальній (професійній) діяльності
від 4–1,0 до +0,85	самооцінка висока неадекватна			
від +0,84 до +0,53	самооцінка висока адекватна			
від +0,52 до –0,1	самооцінка середня адекватна			
від –0,11 до –0,32	самооцінка низька адекватна			
від –0,33 до –1,0	самооцінка низька неадекватна			

Додаток Н

Зразки проблемних ситуацій, що використовувались у процесі формування правової компетентності майбутніх фахівців у галузі готельного господарства та туризму

Ситуація 1

Чоловік купив сімейну путівку до Туреччини, але пізніше прочитав негативний відгук про запропонований готель і вирішив поміняти його на інший. Проте туроператор не погоджується, вимагаючи за перебронювання 60 доларів. Чи законно це? Які юридичні норми діють у такій ситуації?

Ситуація 2

Жінка не змогла поїхати до Німеччини, як було заплановано. Передоплата за проживання в п'яти різних готелях у розмірі 50 % була внесена. Про відмову від поїздки вона заявила за місяць до від'їзду. Вона звернулася до турагентства, через яке оформлялися номери, із проханням повернути сплачені за їх бронювання гроші. У відповідь працівник турагентства повідомив, що кожен із готелів виставив штрафні санкції в розмірі добового перебування в ньому. Оцініть, чи є така ситуація правомірною?

Ситуація 3

Деякі туристи бронюють готелі для отримання візи в інші країни, а потім відмовляються від замовлення. Проаналізуйте, які наслідки можуть мати такі дії для туриста?

Ситуація 4

Під час оформлення туру до Таїланду, агент організації туризму не звернув уваги на термін дії закордонного паспорта туриста. Під час в'їзду до країни турист був заарештований в аеропорту Таїланду, бо термін дії його закордонного документа був недостатнім для перебування в країні. Яким повинен бути термін дії паспорта для відвідування Таїланду на дату повернення до України? Чи має право турист подати позов на туристичну фірму, зокрема на агента організації туризму, який оформляв документи?

Ситуація № 5

Турист придбав недорогий тур на чорноморське узбережжя біля Одеси. Повернувшись із туру, він написав скаргу про «незадовільні умови перебування: перебої з водою, відсутність гарячої води, брудний платний пляж, жахливе харчування», а також нагадав про те, що йому «обіцяли затишний пансіонат із національною кухнею біля моря». Що випустив з уваги турист під час купівлі туру? Як йому потрібно юридично грамотно оформити скаргу? Хто в цьому разі понесе відповідальність за такі умови проживання?

Ситуація 6

Повернувшись із туристичної подорожі, клієнтка зрозуміла, що її багаж в аеропорту відсутній. Представники авіакомпанії заповнили стандартний для таких випадків рапорт про втрату майна. Але, як виявилось надалі, рапорт був складений невірно. Авіакомпанія відмовилася виплачувати компенсацію за втрачене майно. Як діяти туристці в такому разі? Хто несе відповідальність і виплачує компенсацію за втрачене майно відповідно до положення Варшавської конвенції авіаперевезень, членів ІСАО? Чи має право туристка подати до суду за неправомірні дії авіакомпанії? Які наслідки можуть бути?

Ситуація 7

Турист відпочивав у Польщі в м. Закопане. Коли турист катався на лижах, він зламав ногу. Після повернення до України турист звернувся до менеджера та надав рахунки за медичні послуги на суму 2400 у.о., вимагаючи сплатити їх негайно. Після дзвінка менеджера до страхової компанії виявилось, що фірма відмовляється сплатити витрати туриста. З яких можливих причин страхова компанія може відмовити сплатити витрати туриста? Як у такій ситуації повинен поводитись агент із туризму, які аргументи повинен навести, щоб зняти з турфірми відповідальність за виплату?

Ситуація 8

Молода сім'я із двома дітьми віком 2,5 та 7 років вирушає на відпочинок за кордон, заздалегідь придбавши путівку. Але в аеропорту під час проходження державного кордону прикордонники їх не пропустили, бо семирічна дитина не мала власного проїзного документа, а лише була вписана до матері в паспорт. Чому прикордонники не випустили сім'ю за межі України? Хто в цьому разі повинен нести збитки? Обґрунтуйте, будь ласка, Вашу відповідь.

*Додаток П***Фрагмент статті В. Семенова «Організація державного регулювання та управління регіональним розвитком туризму», що використовувався під час проведення ділової гри**

Проблематика державного регулювання туристичної галузі полягає у визначенні основних тенденцій розвитку міжнародного туризму та впровадженні відповідних кроків інтеграції України в міжнародний ринок туристичних послуг з урахуванням її реальних можливостей. Актуальними залишаються питання створення нормативно-правової бази державного регулювання в галузі туризму, податкової політики, приватизації й акціонування, створення інвестиційних умов, що стимулюють приплив коштів в об'єкти туристичної індустрії на території України. Насамперед це стосується готельних і курортно-лікувальних підприємств країни, які можна ефективно розвивати, створюючи нові робочі місця, популяризуючи культурні цінності, багатство флори й фауни, рекреаційний потенціал нашої країни. Крім того, необхідно обумовити повноваження та участь держави в регулюванні туристичного ринку, оскільки саме вона формує основні умови функціонування суб'єктів туристичної діяльності як на національному, так і на міжнародному ринку. Регулювання та управління туристичною галуззю – це сукупність форм і методів цілеспрямованого впливу органів державної влади на розвиток туристичної галузі і створення умов для ефективної співпраці органів державної влади, місцевого самоврядування та приватного сектора щодо розвитку туризму через різні механізми: адміністративні, організаційні, економічні, правові, екологічні тощо. Існують три типи моделей регулювання та управління розвитком туристичної діяльності в різних країнах світу. У більшості країн світу регулювання туризму впроваджується безпосередньо через центральні органи виконавчої влади – національні туристичні організації, інші інститути. Тому перша модель

передбачає наявність сильного й авторитетного центрального органу – міністерства, що контролює діяльність усіх підприємств туристичної галузі в країні. Держава в цих країнах створює та реалізує необхідні умови: фінансово підтримує розбудову національних туристичних інфраструктур, також фінансує великі проекти туристичного бізнесу, туристичну індустрію взагалі, рекламну й маркетингову діяльність тощо. Подібна модель організації регулювання й управління туристичною індустрією колись діяла в США, а зараз діє в країнах, де туризм є визначальною сферою національної економіки, тобто в Мексиці, Тунісі, Туреччині, Єгипті. Друга модель припускає відсутність центральної державної туристичної адміністрації, усі питання вирішуються на засадах і принципах вільної та «невидимої руки ринку», а вірніше шляхом «самоорганізації» підприємств туристичного бізнесу. Країни використовують таку модель у тих ситуаціях, коли національні суб'єкти туристичного ринку займають сильні позиції, тобто здатні вирішувати свої проблеми без державної участі, або коли в країнах ринок туризму належить іноземним фірмам, а доля туризму в національній економіці взагалі незначна і є малоцікавою для держави. Модель управління індустрією туризму подібного типу з 1997 року існує в США. Третя (європейська) модель переважає в розвинених європейських державах, де питання розвитку туристичного бізнесу вирішуються на рівні галузевого підрозділу певного багатогалузевого міністерства, що відповідає за розвиток туризму в країні. Такий підрозділ здійснює свою діяльність у двох напрямках: вирішує або регламентує загальні питання державного регулювання (розробляє нормативно-правову базу, координує діяльність регіональної представницької та виконавчої влади, міжнародне співробітництво на міждержавному рівні, збирає та оброблює статистичну інформацію, спрямовує й координує маркетингову діяльність тощо).

Додаток Р

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ**Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дослідження**

1. Камишнікова Г. В. Актуальні аспекти підготовки майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Класич. приват. ун-ту. Запоріжжя, 2015. Вип. 44 (97). С. 168–173.

2. Камишнікова Г. В. Правова компетентність як педагогічна категорія. *Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології*: зб. наук. пр. Херсон. нац. техн. ун-ту. Херсон, 2015. Вип. 1 (12), т. 3. С. 41–43.

3. Камишнікова Г. В. До питання формування правової компетентності студентів у вищій школі. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*: зб. наук. пр. Київ. нац. лігвіст. ун-ту. К., 2015. Вип. 51. С. 167–170.

4. Камишнікова Г. В. Особливості формування правової компетентності в майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Запорізького класич. ун-ту. Запоріжжя: КПУ, 2016. Вип. 49 (102). С. 313–319.

5. Камишнікова Г. В. Обґрунтування моделі формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*: зб. наук. пр. Класич. приват. ун-ту. Запоріжжя, 2016. Вип. 50 (103). С. 141–146.

6. Камишнікова Г. В. Технологія формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. *Гуманізація навчально-виховного процесу*: зб. наук. пр. Харків, 2017. № 2 (82). С. 27–31.

7. Kamyshnikova G., Tkachova N. The realisation of the technology of the formation of legal experts competence of hotels and tourism in higher education establishment. *Střredoevropský věstník pro vědu a výzkum*. 2017. № 4 (40). P. 47–51.

Опубліковані праці апробаційного характеру

8. Камишнікова Г. В. Основні вимоги до професійної підготовки майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. *Реалізація компетентнісного підходу в освітньому процесі середньої та вищої школи*: матер. наук. конф. викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи (Харків, 14 квіт. 2015 р.). Х., 2015. С. 47–48.

9. Камишнікова Г. В. Суть поняття «правова компетентність». *Кафедра педагогіки в системі підготовки майбутнього вчителя*: матер. наук.-практ. конф. викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи (Харків, 20 жовт. 2015 р.). Х., 2015. С. 26.

10. Камишнікова Г. В. Про формування правової компетентності майбутніх фахівців туристичної індустрії. *Актуальні проблеми фізичного виховання, реабілітації, спорту і туризму*: матер. VI міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 20–21 жовт. 2016 р.). Запоріжжя, 2016. С. 234–235.

11. Камишнікова Г. В. Евристичний діалог як засіб формування правової компетентності у студентів туристичних спеціальностей. *Самореалізація пізнавально-творчого і професійного потенціалу особистості в інноваційній освіті*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 16–17 листоп. 2016 р.). Суми, 2016. С. 109–112.

12. Камишнікова Г. В. Основні етапи формування правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туризму. *Efektivní nástroje moderních věd – 2017: Materiály mezinárodní vědecko-practická konference* (Praha, 22–30 května 2017 r.). V. 8. Pedagogick□ vědy. Praha, 2017. S. 43–45.

13. Камишнікова Г. В., Ткачова Н. О. Структура та зміст правової компетентності майбутніх фахівців готельного господарства та туристичного бізнесу. *Aktualne problemy nowoczesnych nauk – 2017: Materiały XIII Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji* (Przemyśl, 7–15 czerwca 2017 r.). T. 7. Pedagogiczne nauki. Muzyka i życie. Fizyczna kultura i sport. Przemyśl, 2017. S. 35–37.

Відомості про апробацію результатів дисертації: наукова конференція викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи «*Реалізація компетентнісного підходу в освітньому процесі середньої та вищої школи*» (Харків, 14 квітня 2015 р.), науково-практична конференція викладачів, докторантів і аспірантів кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи «*Кафедра педагогіки в системі підготовки майбутнього вчителя*» (Харків, 20 жовтня 2015 р.), VI міжнародна науково-практична конференція «*Актуальні проблеми фізичного виховання, реабілітації, спорту і туризму*» (Запоріжжя, 20–21 жовтня 2016 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція «*Самореалізація пізнавально-творчого і професійного потенціалу особистості в інноваційній освіті*» (Суми, 16–17 листопада 2016 р.), mezinárodní vědecko-practická konference «*Efektivní nástroje moderních věd – 2017*» (Praha, 22–30 května 2017 r.), : XIII Międzynarodowa naukowa-praktyczna konferencja «*Aktualne problemy nowoczesnych nauk – 2017*» (Przemyśl, 7–15 czerwca 2017 r.).